

Lektira | popularni klasici

Fjodor M. Dostojevski

Zapisi iz Mrtvog doma

F. M. DOSTOJEVSKI
ZAPISI IZ MRTVOG DOMA

PRISTUP

U dalekim krajevima Sibirije, sred stepa, brda ili neprohodnih šuma, nalazi se ovdjeondje poneki gradić, s jednom ili najviše dvije tisuće žitelja, drven, neugledan, s dvjema crkvama — jednom u gradu, drugom na groblju, gradić koji je sličniji lijepu selu kraj Moskve nego gradu. Obično su vrlo dobro opskrbljeni upraviteljima policije, prisjednicima i svim drugim nižim činovništvom. Uopće, u Sibiriji je, uza svu studen, neobično toplo služiti. Tu žive priprosti, neslobodoumni ljudi, poredak je starinski, stalan, vjekovima posvećen. Činovnici — koji s pravom igraju ulogu sibirskoga plemstva — ili su domoroci, urođeni Sibirci, ili došljaci iz Rusije, najviše iz prijestolnica⁴¹, koje su namamili doplatak na plaću, dvostruki putni troškovi i zamamne nade u budućnost. Oni od njih koji znaju da rješavaju zagonetku života ostaju gotovo redovno u Sibiriji i s užitkom se ukorjenjuju u njoj. Kasnije oni donose bogata i slatka ploda. Ali drugima, lakoumnu svijetu koji ne zna da rješava zagonetku života, brzo dosadi Sibirija i oni se tužno pitaju zašto su i došli u nju. Nestrpljivo odslužuju zakonski rok službe, tri godine, a kad im istekne taj rok, odmah mole za premještaj i vraćaju se u domaju, psujući Sibiriju i podrugujući joj se. Nemaju pravo: ne samo sa službenoga gledišta, nego i s mnogih drugih gledišta može se u Sibiriji sretno živjeti. Klima je divna; ima osobito mnogo bogatih i gostoljubivih trgovaca; mnogo izvanredno imućnih stranaca. Gospođice cvatu kao ruže i moralne su do krajnosti. Divljač leti po ulicama i sama nailazi na lovca. Šampanjca ispijaju neprirodno mnogo. Ikra je odlična. Prirod je na nekim mjestima petnaest zrna od jednoga... Uopće, zemlja je blagoslovljena. Treba samo da se znaš koristiti njom. U Sibiriji znaju da se njome koriste.

U jednom od takvih gradića, veselih i zadovoljnih sobom, s najprijaznijim stanovništvom na koje će mi uspomena ostati neizbrisiva u srcu, sreo sam Aleksandra Petroviča Gorjančikova, naseljenika koji se rodio u Rusiji kao plemić i vlastelin; zbog ubojstva svoje žene dopao teške robije, a kad mu je protekla desetogodišnja robija, određena zakonom, mirno i nečujno trajao je svoje dane kao naseljenik u gradiću K. Upisan je bio zapravo u selu kraj grada, ali je živio u gradu, jer je u njemu imao prilike da se bar kakogod prehrani poučavanjem djece. Po sibirskim se gradovima često nalaze učitelji koji su naseljenici deportirci; stanovnici ne zaziru od njih. Oni poučavaju najviše u francuskom jeziku, koji je prijeko potreban na životnom poprištu, ali da nije njih, ne bi po dalekim sibirskim krajevima imali ni pojma o njemu.

Prvi put sam Aleksandra Petroviča sreo u kući starinskoga, isluženog i gostoljubiva činovnika Ivana Ivanoviča Gvozdikova, u kojega je bilo pet kćeri

različitih godina, vrlo nadobudnih. Aleksandar Petrovič davao im je pouku četiri puta sedmično, po trideset kopejaka srebra za sat.

Njegova me vanjšina zainteresirala. Bio je neobično blijed i slabašan, nije još bio star, svojih trideset i pet godina, malen, mlitav. Odjeven je bio uvijek vrlo pristalo, evropski. Ako s njim razgovaraš, gleda te neobično uporno i pažljivo, veoma ti uljudno saslušava svaku riječ, kao da se u nju zadubljuje, kao da si mu svojim pitanjem zadao zadaću, kao da bi od njega da ispitaš neku tajnu, i napokon, odgovara jasno i kratko, ali toliko mjeri svaku riječ u svojem odgovoru da ti odjednom postaje nekako neugodno, pa se najzad i sam raduješ svršetku razgovora. Odmah sam se onda u Ivana Ivaniča raspitao o njemu i doznao da Gorjančikov živi besprijeorno i moralno i da ga Ivan Ivanič inače ne bi ni zvao svojim kćerima; ali da je veoma nedruževan, svakoga se kloni, izvanredno je učen, mnogo čita, ali govori vrlo malo i uopće je prilično teško razgovoriti se s njim. Neki su tvrdili da je zaista šenut, premda su smatrali da to zapravo i nije baš tako velik nedostatak; da su mnogi ugledni gradski žitelji pripravnici uvijek prigrliti Aleksandra Petroviča, da bi on mogao čak i koristiti, pisati molbe itd. Mislili su da, po svoj prilici, ima u Rusiji čestitu rodbinu, da možda to i nisu posljednji ljudi, ali su znali da je od same deportacije odlučno prekinuo svaku vezu s njima — jednom riječju, škodi sebi.

Uz to su svi kod nas znali njegovu povijest, znali su da je ubio svoju ženu, još u prvoj godini braka, ubio je iz ljubomore i sam se prijavio (što mu je mnogo olakšalo kaznu). A takve zločine smatraju svagda nesrećama i žale ih. Ali, uza sve to čudak se uporno klonio sviju i dolazio je među ljude samo da daje pouke.

Isprva mu nisam poklanjao osobitu pažnju, ali malo pomalo, i sam ne znam zašto, počeo me zanimati. U njemu je bilo nešto zagonetno. Nije bilo ni najmanje mogućnosti da se razgovoriš s njim. Na pitanje mi je, dakako, uvijek odgovarao, čak tako kao da to smatra svojom prvom dužnošću; ali, poslije njegovih mi je odgovora bilo nekako teško da ga dalje ispitujem; a i na licu mu se nakon takvih razgovora vidjela uvijek neka muka i umor. Sjećam se, jedne sam se krasne ljetne večeri vraćao s njim od Ivana Ivaniča. Iznenada mi je palo na pamet da ga na časak pozovem sebi da popuši cigaretu. Ne mogu opisati kakav mu se užas odrazio na licu; posve se zbunio, stao gundati neke nepovezane riječi, pa me odjednom pakosno pogledao i udario u bijeg na protivnu stranu. Ja se začudio.

Otada me, kad bismo se sastali, gledao kao nekako uplašen. Ali nisam odustao; nešto me k njemu privlačilo, i za mjesec se dana ja, ni petni šest, svratio sam Gorjančikovu. Razumije se, postupio sam glupo i neobzirno. Stanovao je posve na kraju grada, kod starice mještanke koja je imala sušičavu kćer, a ta kći nezakonitu kćer, dijete od desetak godina, ljepuškastu veselu djevojčicu. U času kad sam ušao Aleksandru Petroviču sjedio je s njom i učio je čitati. Kad me ugledao, toliko se

smeo kao da sam ga zatekao u kakvu zločinu. Sasvim se zbunio, skočio sa stolice i gledao me razrogačenim očima. Najzad sjedosmo; pomno je pazio na svaki moj pogled, kao da mi u svakom pogledu naslućuje neko osobito, tajnovito značenje. Dosjetio sam se da je sumnjičav do ludila. Gledao me mrsko, kao da me pita: »Ta hoćeš li skoro otići odavde?«

Počeo sam govoriti o našem gradiću, o dnevnim novostima; on je šutio i pakosno se smijuckao; razabralo se da ne samo što nije znao najobičnijih gradskih novosti, koje svatko zna, nego se nije ni zanimao za njih. Počeo sam zatim govoriti o našem kraju i njegovim potrebama; slušao me šutke i tako mi čudno gledao u oči da sam se najzad zastidio svoga razgovora. Uostalom, gotovo sam ga razdražio novim knjigama i časopisima; bili su mi u rukama, upravo s pošte, i nudio sam mu ih još nerazrezane. Pomamno ih je pogledao, ali se odmah predomislio i odbio ponudu, ispričao se da nema vremena. Naposljetku se rastadoh od njega, a kad sam izišao iz njegova stana, osjetio sam da mi je sa srca spao nesnosni teret. Stidio sam se i učinilo mi se veoma glupim da salijećem čovjeka koji sebi postavlja baš za glavnu zadaću da se što više krije od svega svijeta. Ali, učinio sam to.

Sjećam se da kod njega nisam ni opazio gotovo nikakvih knjiga, nisu pravo dakle govorili o njemu da mnogo čita. No kad sam dva triput prolazio vrlo kasno noću kraj njegovih prozora, opazio sam u njima svjetlo. Šta li je radio sjedeći do zore? Nije li pisao? A ako jest, šta zapravo?

Prilike su me na neka tri mjeseca udaljile iz našega gradića. Kad sam se već zimi vratio, doznao sam da je Aleksandar Petrovič jesenas umro, umro osamljen i nije ni jedan jedini put zovnuo liječnika. U gradiću su ga bili gotovo već zaboravili. Stan mu je bio prazan. Odmah sam se upoznao s pokojnikovom domaćicom, jer sam kanio od nje ispitati čime se osobito bavio njen stanar i nije li pisao štogod. Za dvadeset kopejaka donijela mi je punu luburu papira koji su ostali iza pokojnika. Starica je priznala da je dvije bilježnice već straćila. Bila je to mrka, šutljiva žena od koje nisi mogao saznati ništa valjano. O svojem stanaru nije znala da mi kaže ništa osobito novo. Po njenim riječima nije on gotovo nikad ništa radio, i po cijele mjesece nije rasklapao knjige ni uzimao pero u ruku; samo je po cijele noći šetao gore dolje po sobi i sve je nešto mislio, a gdjekad i govorio sam sa sobom; vrlo je zavolio i milovao njenu unuku, Katju, osobito otkako je saznao da se zove Katja, i da je na Katarinin dan svagda davao da se za nekoga služi parastos. Gostiju nije trpio; od kuće je odlazio jedino da uči djecu; priječao se čak i na nju, staricu, kad bi jedanput u sedmici došla da mu bar ponešto spremi sobu, i za pune tri godine nije s njom progovorio gotovo ni riječi. Zapitao sam Katju sjeća li se svojega učitelja. Ona me šuteći pogledala, odvratila se k zidu i zaplakala. Taj je čovjek ipak, dakle, nekoga mogao prinuditi da ga voli.

Odnio sam njegove papire i cijeli ih dan listao. Tri četvrtine tih papira bili su pusti, bezvrijedni papirići ili učeničke vježbe s predlošcima. Ali tu je bila jedna bilježnica, podebela, sitno ispisana i nedovršena, koju je možda sam autor zabacio i zaboravio. To je bio opis, mada nepovezan, desetogodišnjega robijaškog života što ga je pretrpio Aleksandar Petrovič. Mjestimice se taj opis prekidao nekom drugom pripovijescu, nekim neobičnim, užasnim uspomenama, nabačenima nejednako, u trzajima, kao na silu. Nekoliko sam puta pročitao te odlomke i gotovo se uvjerio da su pisani u ludilu. Ali robijaški zapisi — »Prizori iz Mrtvoga doma« — kako ih on sam naziva negdje u svojem rukopisu, učinilo mi se da nisu sasvim bez interesa. Sasvim nov svijet, neznan dosad, neobičnost nekih činjenica, neke osobite napomene o propalim ljudima — zanjeli su me i ja sam štošta pročitao sa zanimanjem. Razumije se, možda se varam. Za pokus odabirem najprije dva-tri poglavlja i neka prosude čitaoci...

PRVI DIO

I

MRTVI DOM

Naša je kaznionica stajala na kraju tvrđave, baš do tvrđavskog bedema. Događalo se da kroz pukotine na ogradi proviriš na svjetlo božje: nećeš li ugledati išta? — pa samo ugledaš komadić neba i visok zemljani bedem, obrastao dračem, a po bedemu se i dan i noć šeću stražari; i odmah pomisliš kako će proteći cijele godine, a ti ćeš baš isto tako odlaziti da gledaš kroz pukotine na ogradi i ugledat ćeš svaki put taj isti bedem, isto takve stražare i taj isti mali komadić neba, ne onoga neba nad kaznionicom, nego drugoga, dalekoga, slobodnog neba.

Zamislite veliko dvorište, svojih dvjesta koraka dugačko i oko sto pedeset koraka široko, sasvim opkoljeno, u obliku nepravilna šesterokuta, visokom ogradom, to jest ogradom od visokih vrljika koje su uspravno ukopane duboko u zemlju, čvrsto pritisnute rubom jedna uz drugu, učvršćene prečkama i na vrhu zašiljene; to je vanjska kaznionička ograda. Na jednoj su strani u ogradi načinjena vrata koja su navijek zatvorena i uvijek ih, i po danu i po noći, čuvaju straže; otvaraju ih na zahtjev, kad puštaju na posao. Onkraj tih vrata bio je svijetli, slobodni svijet, živjeli su ljudi kao i svi. Ali na ovoj strani ograde zamišljali su taj svijet kao neku neostvarivu priču. Tu je bio zasebni svijet, koji ne nalikuje ni na što više; tu su bili zasebni zakoni, nošnja, živovanje i običaji, i za živa mrtvi dom, život kao nigdje, i osobiti ljudi. Ja se i laćam da opišem taj osobiti zakutak.

Kad uđete u kaznionički krug, vidite u njemu nekoliko zgrada. Uz obje strane širokoga unutarnjega dvorišta protežu se dvije dugačke prizemne brvnare. To su uze. Tu žive uznici, porazmješteni po razredima. Zatim, u dnu kaznioničkoga kruga, još jedna ista takva brvnara: to je kuhinja, razdijeljena na dva dijela; dalje još jedna zgrada, gdje su pod jednim krovom pivnice, žitnice, suše. Sredina je u dvorištu prazna i sačinjava ravnu, poveliku čistinu. Tu se postavljaju uznici, obavlja se pregled i prozivanje izjutra, u podne i navečer, a gdjekad i još po nekoliko puta na dan — prema tome kako su stražari sumnjičavi i kako brzo znaju brojiti. Uokolo, između zgrada i ograde, ostaje još povelik prostor. Onuda, iza zgrada, neki uznici, koji su nešto nedruževniji i mračnije naravi, vole hodati za dokolice, sakriveni svačijim očima, i premišljati svoje misli. Kad sam ih sretao za tih šetnja, volio sam da im se zagledam u mrka, ožigosana lica, i da pogađam o čemu misle.

Bio je jedan prognanik kojemu je za dokolice bio najmiliji posao da broji vrljike. Bilo ih je tisuću i po, a sve kod njega na broju i u računu. Svaka mu je vrljika značila dan; svaki je dan odbijao po jednu vrljiku i tako je po broju

nesračunanih vrljika jasno mogao da vidi koliko mu dana još preostaje da probavi u kaznionici do kraja robije. Iskreno se radovao kad bi dovršio koju stranu na šestorokutu. Mnogo je godina imao još da čeka, ali u kaznionici je bilo vremena da se nauči strpljivosti. Vidio sam jednom kako se s drugovima opraštao uznik koji je na robiji probavio dvadeset godina i napokon izlazio na slobodu. Bilo je ljudi koji su se sjećali kako je došao u kaznionicu prvi put, mlad, bezbrižan, pa nije mislio ni o svojem zločinu ni o svojoj kazni. Izlazio je sijed starac, mrka, tužna lica. Šuteći je obišao svih naših šest uza. Ulazeći u svaku uzu, molio se ikonama, te se onda pojasnim poklonom opraštao od drugova i molio ih da ga se ne sjećaju po zlu.

Sjećam se također kako su jednoga uznika, koji je prije bio imućan sibirski seljak, zovnuli jednom predveče na vrata. Pola godine prije toga bio je dobio glas da mu se bivša žena preudala, i neobično se ražalostio. Sada se ona sama dovezla pred kaznionicu, zovnula ga i dala mu milostinju. Razgovarali su koji časak, zaplakali oboje i rastali se zauvijek. Vidio sam mu lice kad se vraćao u uze... Jest, na tom si se mjestu mogao naučiti strpljivosti.

U sumrak su nas sve uvodili u uze i ondje nas zatvarali preko noći. Uvijek mi je teško bilo vraćati se s dvorišta u naše uze. Bila je to duga, niska, zagušljiva soba, tmurno osvijetljena lojanicama, s teškim zagušljivim zadahom. Ne razumijem sada kako sam u njoj proživio deset godina. Na ljesama sam imao tri daske; to je bio cijeli moj prostor. Na tim istim ljesama porazmještalo se samo u našoj sobi tridesetak ljudi. Zimi su nas zatvarali rano; svoja četiri sata moralo se čekati dok svi ne pozaspu. A dotle buka, graja, grohot, psovke, zveket okova, para, čađ, odjeća u dronjcima, sve pogrđeno i osramoćeno ... jest, žilav je čovjek! *Čovjek je biće koje se privikava na sve, i ja mislim da mu je to najbolje svojstvo.*

U kaznionici nas je bilo svega oko sto i pedeset ljudi — gotovo stalan broj. Jedni su dolazili, drugi odrobijali i odlazili, treći umirali. I kakva li svijeta nije tu bilo! Mislim da je svaka gubernija, svaki kraj Rusije imao ovdje svojih predstavnika. Bilo je i stranaca, bilo je među prognanicima čak i nekoliko kavkaskih gorštaka. Svi su bili podijeljeni po stupnju zločina, dakle po broju godina dosuđenih za zločin. Vjerojatno da nije bilo zločina koji ovdje ne bi imao svoga predstavnika. Jezgru kaznioničkog žiteljstva činili su prognanici, robijaši građanskog staleža: silni robijaši, kako su naivno izgovarali sami uznici *сильный* (prognani). To su bili zločinci koji su zauvijek izgubili sva staleška prava, odbačeni dijelovi društva sa žigom na licu za vječno svjedočanstvo da su odbačeni. Slali su ih na robiju na osam do dvanaest godina i zatim ih razasiljali kudagod po sibirskim općinama kao naseljenike.

Bilo je i vojničkih zločinaca, ali oni nisu gubili staleška prava, kao ni drugdje u ruskim vojničkim kažnjeničkim četama. Slali su ih na kratke rokove, pa kad bi

odrobijali, vraćali su se opet onamo odakle su došli, u vojnike, u sibirске graničarske bataljone. Mnogi su se od njih gotovo odmah vraćali u kaznionicu zbog ponovnih velikih zločina, ali se nisu više vraćali na kratko vrijeme, nego na dvadeset godina. Ta se vrsta zvala »doživotni«. Ali ni »doživotni« još nisu sasvim gubili sva staleška prava.

Najzad, bila je još jedna zasebna vrsta najstrašnijih zločinaca, najviše vojničkih, prilično brojna. Nazivala se »posebno odjeljenje«. Iz cijele su Rusije slali ovamo zločince. Oni su sami sebe smatrali doživotnima i nisu znali dužinu svoje robije. Po zakonu im se morao davati dvostruk i trostruk rad. Držali su ih u kaznionici dok ne započnu najteži robijaški radovi u Sibiriji. »Vama vremenita, a nama vječna robija« — govorili su drugim uznicima. Čuo sam kasnije da je taj razred dokinut. Osim toga su u našoj tvrđavi dokinuli i građansku upravu, te uveli opću vojno kažnjeničku četvu. Razumije se, s tim se zajedno promijenilo i starješinstvo. Opisujem dakle starinu, ono što je davno bilo pa prošlo...

Davno je to već bilo, sve mi se to pričinja sada kao u snu. Sjećam se kako sam ušao u kaznionicu. Bila je večer u mjesecu prosincu. Mračilo se već, ljudi se vraćali s rada, spremali se za prebrojavanje. Brkat mi je podoficir otvorio napokon vrata u tu neobičnu kuću, gdje ću provesti toliko godina, pretrpjeti toliko i takvih osjećaja o kojima ne bih imao ni približne predodžbe da ih nisam zaista iskusio. Ne bih, na primjer, nikako mogao zamisliti: kolika je strahota i muka u tome što za svih deset godina robije neću nijedanput ni časak biti sam. Na radu svagda pod pratnjom, kod kuće s dvjestu drugova, i nijednom, ni jedan jedini put sam! Ali i na to sam se još morao privikavati!

Bilo je tu nehotičnih ubojica i ubojica od zanata, razbojnika i razbojničkih harambaša. Bilo je običnih džepara i skitnica — koji su majstori za nađeni novac ili za krađu. Bilo je i takvih o kojima je teško bilo ocijeniti: zašto li su došli amo? Ali svatko je imao svoju pripovijest, tmurnu i tešku poput glavobolje od mamurluka. Uopće su malo govorili o svojoj prošlosti, nisu voljeli pričati i očito su nastojali da ne misle o njoj. Znao sam među njima čak i ubojice koji su bili tako veseli, tako bezbrižni, te bih se mogao okladiti da im savjest nikad nije izrekla nikakav prijekor. Ali, bilo je i mrkih lica, gotovo uvijek šutljivih. Uopće, o svom je životu malokad netko pripovijedao, a i radoznalost nije bila u modi, nekako nije bila uobičajena, nije bila navadna. Jedino bi ovda-onda tko god od besposlice zapodjeo razgovor, a drugi bi slušao hladnokrvno i mrko. Nitko nije ovdje mogao nikoga zadiviti. »Mi smo pismen svijet!« govorili su često, s nekim čudnim samozadovoljstvom.

Sjećam se kako je jednom neki razbojnik, pijan (u kaznionici su gdjekad mogli da se opijaju), započeo pripovijedati kako je zaklao petogodišnjeg dječaka, kako ga

je najprije zavarao igračkom, zaveo ga nekud u praznu sušu pa ga tamo i zaklao. Cijele uze, koje su se dosad smijale njegovim šalama, zaviknule su kao jedan čovjek, i razbojnik je morao zašutjeti; nisu uze zaviknule od negodovanja, nego tako, jer *nije trebalo govoriti o tome*, jer nije običaj da se govori o tome.

Spomenut ću tom prilikom da je taj svijet bio zaista pismen, i čak u pravom značenju, a ne u prenesenom. Zacijelo više od polovice znali su čitati i pisati. Na nekom drugom mjestu, gdje se u velikim masama okuplja ruski narod, odijelit ćete gomilu od 250 ljudi od kojih bi bila polovica pismenih. Čuo sam kasnije, netko je iz takvih istih podataka izveo zaključak da pismenost upropašćuje narod. To je zabluda: tome su sasvim drugi razlozi, premda se mora priznati da pismenost razvija u narodu samosvijest. Ali to nije nipošto nedostatak.

Svi su se razredi razlikovali po odjeći: u jednih je polovica kaputa bila tamnosmeđa, a druga polovica siva, isto tako i na hlačama jedna nogavica siva, a druga tamnosmeđa. Jednom pri radu prišla uznicima djevojčica kolačarka, dugo me promatrala i onda se odjednom grohotom nasmijala. — »Pi, baš divota! — uzviknula je — ni sivoga sukna nije dostalo, ni crnoga sukna nije dostalo!« Bilo je i takvih kojima je cijeli kaput bio od samoga sivog sukna, samo su rukavi bili tamnosmeđi. I glava se brijala različito: jednima je polovica glave bila obrijana niz lubanju, drugima poprijeko.

Na prvi si pogled u svemu tome neobičnom društvu mogao opaziti nešto upadno opće; i najizrazitije i najoriginalnije ličnosti, koje su nehotice gospodovale drugima, nastojale su da pogode opći ton cijele kaznionice. Reći ću općenito, da je sav taj svijet, osim nekoliko izuzetaka neumornih veseljaka, i zbog toga prezrenih od svijeta, bio mrk, zavidan, strašno tašt, hvalisav, uvredljiv i nadasve formalističan. Najveća je vrlina bila sposobnost da se ničemu ne čudiš. Svima je bila glavna misao kako će se javno držati. Ali, često se i najuznošljiviji lik brzo kao munja mijenjao u najmalodušniji lik. Bilo je nekoliko istinski jakih ljudi; ti su bili otvoreni i nisu se prenemagali. Ali začudo, među tim pravim jakim ljudima bilo je nekoliko do krajnosti, gotovo bolesno taštih. Uopće, na prvom je mjestu bila taština, držanje za javnost. Većina je bila iskvarena i neobično se razuzdala. Brbljanje i ogovaranje nije se prekidalo: bio je to pakao, metež pakleni. Ali protiv unutarnjih uredaba i uobičajenih kaznioničkih navika nije nitko smio da ustaje; svi su se pokoravali. Bilo je naravi koje su oštro odskakale, koje su se teško, s mukom pokoravale, ali su se ipak pokoravale.

Dolazili su u kaznionicu ljudi koji su se na slobodi već odviše raspustili, odviše prevršili mjeru, tako da su i zločine najzad počinjali, kao da ih i ne počinjaju svojom glavom, kao da i ne znaju zašto, nekako u bunilu, u omaglici; često od taštine, uzbuđene do krajnosti. Ali kod nas su ih odmah ušutkivali, unatoč tome što

su neki prije dolaska u kaznionicu bili strah i trepet cijelim selima i gradovima. Ogledavajući se uokolo, novajlija je brzo razbirao da je dospio na nezgodno mjesto, da ovdje ne može nikoga u čudo natjerati, te se neopazice smirivao i zapadao u opći ton. Taj se opći ton izvana sastojao od nekoga osobitog, osobnog dostojanstva, kojim je bio prožet gotovo svaki žitelj u kaznionici. Kao da je zaista zvanje robijaša, utučenoga čovjeka, bilo neki činovni razred, i još častan. Ni znaka stida i kajanja! Ali, bilo je i neke izvanjske smirenosti, rekao bih službene, nekoga spokojnog mudrovanja: »Mi smo propalice«, govorili su; »Kad nisi znao da na slobodi živiš, a ti sada prolazi kroz šibe, broj redove«. — »Nisi slušao oca i majku, slušaj sada bubanj.« — »Nisi htio da vezeš zlatom, sad kamenje tuci mlatom.« — Sve se to govorilo često, i u obliku moralne pouke, i u obliku običnih poslovice i uzrečica, ali nikad ozbiljno. Sve su to bile samo riječi. Teško da je i jedan jedini od njih priznavao u sebi svoju krivicu.

Neka tkogod, tko nije robijaš, pokuša prekoriti uznika za njegov zločin, izgrditi ga (premda i nije u ruskom duhu do koriš zločinca) — psovka ne će biti kraja. A kakvi su svi oni bili majstori u psovanju! Psovali su profinjeno, umjetnički. Psovka je kod njih bila uzdignuta do znanosti; nastojali su da ne prevladaju toliko uvredljivom riječju, koliko uvredljivim smislom, duhom, idejom — a to je profinjenije, zajedljivije. Neprestano svađe još su više razvijale među njima tu znanost. Svi su ti ljudi radili pod batinom, bili su dakle lijeni, kvarili se dakle; ako i nisu bili pokvareni prije, kvarili su se na robiji. Svi su oni bili okupljeni ovdje protiv svoje volje, svi su bili tuđi jedan drugomu.»Vrag je izderao troje likove opanke dok je nas skupio na hrpu!« — govorili su sami o sebi, i zato su u tome paklenom životu bile uvijek na prvom mjestu brbljarije, spletke, bablje klevete, zavist, svađa, pakost.

Nikakva baba ne može biti takva baba kao neki od tih ubojica. Ponavljam, bilo je i među njima jakih ljudi, karakternih, koji su se za svega života naučili da vladaju drugima i da zapovijedaju, koji su bili prekaljeni, neustrašivi. Te su nekako preko volje poštovali, a oni su, premda su često bili vrlo ljubomorni na svoju slavu, ipak, uglavnom, nastojali da ne budu drugima na teret, u puste se psovke nisu upuštali, vladali se neobično dostojanstveno, bili razboriti i gotovo uvijek poslušni oblasti — ni zbog principa poslušnosti ni zbog svijesti o dužnosti, nego onako, kao po nekom ugovoru, jer su uviđali zajedničke probitke. A s njima su i postupali oprezno.

Sjećam se kako su jednoga od takvih uznika, neustrašiva i odlučna čovjeka, poznatoga oblasti po zvjerskim sklonostima, pozvali jednom radi nekoga prestupka na kaznu. Bio je ljetni dan, neradno vrijeme. Viši časnik, najbliži i neposredni kaznionički poglavar, dovezao se sam u stražarnicu, koja je bila uz sama naša vrata, da prisustvuje kazni. Taj je major bio za uznike neko kobno biće, dotjerao ih je

dotle da su drhtali pred njim. Bio je strog do bezumnosti, »nalijetao je na ljude«, kako su govorili robijaši. Najviše su mu se plašili njegova pronicavog, risjega pogleda, kojemu se ništa nije moglo skriti. Vidio je nekako i ne gledajući. Čim bi ušao u kaznionicu, znao je već šta se u njoj radi na drugom kraju. Uznici su ga zvali osmookim. Sistem mu je bio pogrešan. Svojim mahnitim, zlobnim postupcima samo je ozlojeđivao ionako ozlojeđene ljude, pa da nije nad njim bilo zapovjednika, plemenita i razboritog čovjeka, koji je pokadšto usmjeravao njegove divljačke istupe, bio bi on svojom upravom nanio veliko zlo. Ne razumijem kako je mogao sretno proći; izišao je iz službe živ i zdrav, premda je, uostalom, bio predan sudu.

Uznik je problijedio kad su ga zovnuli. Obično je šuteći i odrješito lijegao pod šibe, šuteći trpio kaznu i ustajao nakon kazne kao raščerupan, pa hladnokrvno i filozofski gledao nezgodu koja se dogodila. S njim su uostalom postupali uvijek oprezno. Ali ovaj put je on zbog nečega držao da je nevin. Problijedio je i kradom od pratnje uspio da gurne u rukav oštar engleski cipelarski nož. Noževi i svako oštro oruđe strogo je bilo zabranjeno u kaznionici. Pretrage su bile česte, nenadane i ozbiljne, a kazne teške; ali kako je teško pronaći nešto u lopova kad odluči da to osobito sakrije — a noževi su i oruđe bili svakidašnja potreba u kaznionici — uza sve pretrage noževa je bilo i dalje. Ako su ih i oduzimali, odmah su se nabavljali novi. Sva robija poletjela prema ogradi i sa strepnjom u srcu gledala kroz pukotine među vrljikama. Svi su znali da Petrov ovaj put neće htjeti da legne pod šibe, i da je majoru došao kraj. Ali u najodlučnijem času naš je major sjeo na drošku i odvezao se, a drugom časniku naredio da izvrši kaznu. »Sam ga je Bog spasio!« govorili su poslije toga uznici.

A što se tiče Petrova, on je sasvim mirno pretrpio kaznu. Kad je otišao major, minuo ga gnjev. Uznik je poslušan i pokoran do nekoga stupnja; ali ima krajnost koja se ne smije prelaziti. Zbilja: ništa ne može biti zanimljivije nego kad tako neobično plane nestrljivost i prkos. Često čovjek trpi nekoliko godina, smiruje se, snosi najljuće kazne, a odjednom će planuti zbog kakve god sitnice, gotovo zbog bilo kakve gluposti, ni zbog čega. U nekom smislu mogao bi biti nazvan i luđakom; a tako ga i nazivaju.

Rekao sam već da u nekoliko godina nisam među tim ljudima vidio ni najmanjega traga kajanju, ni najmanje tegobne misli o svojem zločinu, i da većina njih u duši smatraju sebe sasvim nedužnima. To je činjenica. Dakako, taština, loši primjeri, junačenje, lažni stid mnogo su tome pridonijeli. Uz to, tko bi mogao reći da je istražio dubinu tim propalim srcima i da je pročitao u njima ono što je skriveno svemu svijetu? Ta za tolikih bi se godina moglo valjda bar išta opaziti, mogla bi se u tim srcima shvatiti, uloviti bar neka crta koja bi svjedočila o unutarnjem jadu, o muci. Ali toga nije bilo, nikako nije bilo. Jest, čini se da se zločin ne može dokučiti s danih, gotovih gledišta, i filozofija zločina je ponešto

teža nego što se misli.

Dakako, kaznionice i sistem prisilnih radova ne popravljaju zločinca; oni ga samo kažnjavaju i osiguravaju društvo od daljih zlikovčevih napada na sigurnost društva. U zločincu pak kaznionica i najteži prisilni robijaški rad razvijaju samo mržnju, želju za zabranjenim nasladama i strahovitu lakoumnost. Ali sam čvrsto uvjeren da i čuveni sistem samice postiže tek lažnu, varavu vanjsku svrhu. On isisava iz čovjeka životni sok, rastrojava mu dušu, slabi je, straži je, a zatim moralno isušenu mumiju, napola ludoga čovjeka prikazuje kao primjer kako se popravio i pokajao. Dabome, zločinac koji je ustao protiv društva mrzi to društvo i gotovo svagda smatra sebe pravim, a njega krivim. Uz to je od njega već pretrpio i kaznu, pa misli da se time očistio, izravnao. S takvih bi se gledišta moglo napokon suditi da sam zločinac treba gotovo da bude oslobođen. Ali uza sva i naopaka gledišta, svatko će priznati da ima takvih zločina koji se svagda i svagdje, po kojim mu drago zakonima, od početka svijeta smatraju neporecivim zločinima, dokle god čovjek bude čovjek.

Tek u kaznionici čuo sam priče o najstrašnijim, o najneprirodnijim djelima, o najgrozomornijim ubojstvima, ispriповijedane uz najnesuzdržaniji, najveseliji djetinjski smijeh. Osobito mi ne silazi s pameti jedan ocubojica. Bio je plemićkog roda, službovao je, a svojemu je šezdesetogodišnjem ocu bio kao neki razvratni sin. Vladao se sasvim razuzdano, uvalio se u dugove. Otac ga je zadržavao, svjetovao; ali je otac imao kuću, imao dobarce, naslućivali se novci, i sin od pomame za baštinom — ubio oca. Zločin se otkrio tek za mjesec dana. Sam je ubojica prijavio policiji da mu je nestao otac, ne zna se kamo. Cijeli je taj mjesec proveo najrazuzdanije. Najzad, za njegova izbivanja, policija je našla les. Dvorištem je po cijeloj dužini bio prokopan jarak za otjecanje nečistoće i pokriven daskama. Leš je ležao u tom jarku. Bio je odjeven i uređen, sijeda glava odsječena i postavljena uz trup, a pod glavu je ubojica položio jastuk. Nije priznao; izgubio je plemstvo, čin i deportiran je na rad na dvadeset godina. Za sve vrijeme dok sam živio s njim bio je divno i veselo raspoložen. Bio je do krajnosti zavrnut, lakomislen, nerazborit čovjek, ali nipošto glup. Nisam u njemu nikad opazio kakve osobite okrutnosti. Uznici su ga prezirali, ne zbog zločina, o kojemu nije bilo ni spomena, nego zbog gluposti, zato što nije znao da se svlada. U razgovorima je gdjekada spominjao oca. Jednom je sa mnom razgovarao o snažnoj konstrukciji koja je nasljedna u njihovoj porodici, te dometnuo: »Eto, moj roditelj nije se sve do svoje smrti tužio ni na kakvu bolest.« Takva je zvjerska bezosjećajnost, razumije se, nečuvena. To je fenomen; tu je neki nedostatak u konstituciji, neko tjelesno i moralno bogaljstvo, još nepoznato znanosti, a nije naprosto zločin.

Razumije se, nisam vjerovao u taj zločin. Ali ljudi iz njegova grada, koji su morali znati sve detaljnosti njegova slučaja, pripovjedili su mi sve o tome.

Činjenice su bile tako jasne da si morao vjerovati.

Uznici su čuli kako je jednom po noći vikao u snu: »Drži ga, drž! Glavu mu sijeci, glavu, glavu!...«

Gotovo su svi uznici govorili i buncali po noći. Psovke, lopovske riječi, noževi, sjekire najviše su im se u bunilu javljale na jeziku. »Mi smo izbijen svijet — govorili su — utroba nam je odbijena, zato mi i vičemo noću.«

Erarski robijaški tvrđavski rad nije bio zanimanje nego dužnost: uznik je odrađivao svoj posao ili provodio zakonske radne sate i odlazio u kaznionicu. Rad su svi mrzili. U kaznionici ne bi čovjek mogao živjeti bez svoga zasebnog, osobnoga zanimanja, kojemu bi se odao do kraja razborito i promišljeno. A i kako bi svi ti ljudi — odrasli, koji su intenzivno živjeli i željni su života, a silom stjerani ovamo u jednu hrpu, silom otrgnuti od društva i od normalnog života — mogli ovdje živjeti prirodno i uobičajeno, po svojoj volji i želji! Od same bi se besposlice razvila u njima ovdje takva zločinačka svojstva, o kojima nisu prije ni sanjali. Bez rada i bez zakonitog, prirodnog vlasništva ne može čovjek živjeti, kvari se, prevraća se u zvijer. I zato je svatko u kaznionici, po prirodnoj potrebi i po nekom osjećaju samoodržanja, imao svoj zanat i zanimanje.

Dugi ljetni dan gotovo čitav je bio ispunjen erarskim radom; za kratke je noći jedva bilo vremena da se ispavaš. Ali zimi, čim se počne mračiti, mora uznik, po uredbi, već da bude zatvoren u kaznionici. Šta da se radi za dugih, dosadnih sati zimske večeri? I zato se gotovo svaka uznička zgrada, usprkos zabrani, pretvarala u golemu radionicu. Zapravo se nije zabranjivao rad, zanimanje; ali se strogo branilo da netko u kaznionici ima uza se oruđa, a bez toga nije moglo biti ni rada. Ali, radili su kradom, a čini se da starješinstvo u nekim prilikama nije baš oštro pazilo na to. Mnogi uznici nisu ništa znali kad su došli u kaznionicu, ali su učili od drugih i onda odlazili na slobodu kao dobri obrtnici. Bilo je tu i čizmara, i postolara, i krojača, i stolara, i bravara, i rezbara, i pozlatara. Bio je jedan Židov, Isaj Bumstein, draguljar i ujedno lihvar. Svi su oni radili i zarađivali. Narudžbe su se dobivale iz grada.

Novci su kovana sloboda, i zato su deset puta draži čovjeku kojemu je sasvim oteta sloboda. Kad mu samo zveckaju u džepu, već se napola utješio, makar ih i ne mogao trošiti. Ali novci se mogu trošiti svagda i svagdje, pogotovo jer je zabranjeni plod dvaput slađi. A u kaznionici si mogao imati čak i rakije. Lule su bile najstrože zabranjene, ali su ih svi pušili. Novci i duhan izbavljali su od skorbuta i od drugih bolesti. A rad je izbavljao od zlodjela; bez rada bi uznici izjeli jedan drugoga, kao pauci u staklenki. Uza sve to bio je zabranjen i rad i novac. Počesto su se po noći obavljale nenadane pretrage, oduzimalo se sve što je zabranjeno, te kako god bili skriveni novci, ipak su gdječad dopadali šaka

stražarima. Zato ih donekle i nisu čuvali, nego brzo propijali; zato se u kaznionicu i dobavljala rakija. Nakon svake pretrage krivac nije samo gubio svu svoju imovinu, nego su ga obično i ljuto kažnjavali. Ali, poslije svake su se pretrage odmah popunjavali gubici, odmah se nabavljale nove stvari i sve je teklo po starom. I starješinstvo je to znalo, i uznici nisu roptali na kazne, premda je takav život bio nalik na život onih koji su se naselili na brdu Vezuvu.

Tko nije imao zanata, poslovao je drugačije. Bilo je prilično originalnih načina. Neki su se, na primjer, bavili samim prekupom, a prodavale su se gdjekad takve stvari, da nikome izvan kaznionice ne bi ni na pamet palo, ne samo da ih kupuje i prodaje, nego da ih i smatra za stvari. Ali, robijaši su bili vrlo siromašni i izvanredno poslovni. Najgora je krpa imala cijenu i bila upotrebljiva za kakav posao. A zbog siromaštine su i novci u kaznionici imali sasvim drugu vrijednost nego na slobodi. Velik i zamršen rad plaćao se tričavim novcima. Neki su se uspješno bavili lihvarstvom. Uznik koji bi sve spiskao i spao na niske grane, nosio bi posljednje svoje stvari lihvaru i dobivao od njega nešto bakrena novca uz strahovite kamate. Ako o roku ne bi iskupio te stvari, one su se prodavale bez odgađanja i bez smilovanja; lihvarstvo je tako cvalo da su se u zalog primale čak i državne stvari, koje su bile pod paskom, kao državna rubenina, obuća i drugo — stvari koje svakom uzniku svakoga časa trebaju.

Ali kod takvih je zaloga znalo doći i do preokreta koji, uostalom, nije bio sasvim nenadan: onaj koji je založio i dobio novce odmah je, bez daljih razgovora, odlazio najstarijemu potčasniku, najbližemu starješini u kaznionici, prijavljivao da su založene stvari koje su pod paskom, pa bi stvari odmah bile oduzete lihvaru, čak i bez prijave višoj oblasti. Zanimljivo je da pri tom nije gdjekad bilo ni svađe: lihvar je šuteći i namršten vraćao što treba, pa kao da se i sam nadao da će tako biti. Možda je morao priznati u sebi da bi isto tako učinio i sam kad bi bio zalagač. I zato, ako je gdjekad psovao nakon toga, psovao je bez ikakve pakosti, i tek onako, da mu duši bude lakše.

Uopće, svi su užasno krali jedan od drugoga. Gotovo svaki je imao svoj sanduk s bravom da onamo sprema državne stvari. To se dopuštalo; ali sanduci nisu spašavali. Može se, vjerujem, zamisliti kakvih je tu bilo vještih kradljivaca. Meni je jedan uznik, koji mi je bio iskreno odan (kažem to bez pretjerivanja), ukrao bibliju, jedinu knjigu koja se smjela imati u kaznionici; još istoga mi je dana sam priznao, ne zbog kajanja, nego jer me je žalio što sam je dugo tražio.

Bilo je rakijaša koji su trgovali rakijom i brzo se bogatili. O toj ću prodaji govoriti jednom zasebno; ona prilično zaslužuje pažnju. U kaznionici je bilo vrlo mnogo ljudi koji su amo dospjeli zbog krijumčarenja, pa nije nikakvo čudo što se unatoč svim pretragama i pratnjama u kaznionicu unosila rakija. Da se najzad

spomene: krijumčarenje je po svojoj naravi osobit prestupak. Može li se, na primjer, zamisliti da novci, probitak, igraju u gdje kojega krijumčara sporednu ulogu, stoje na drugom mjestu? A baš to se događa. Krijumčar radi zbog strasti, jer mu je to poziv. On je donekle pjesnik. Riskira sve, ulazi u svaku opasnost, služi se lukavštinama, pronalazi, izmotava se; gdje kad radi čak i po nekom nadahnuću. To je isto toliko jaka strast kao i kartanje.

Znao sam u kaznionici jednog uznika, po vanjštini pravog diva, ali tako krotkoga, tihog, smjernoga, da se nije moglo zamisliti kako je dospio u kaznionicu. Bio je tako dobroćudan i snošljiv da se za svega svojega boravka u kaznionici nije ni s kim svađao. Ali je bio sa zapadne granice, došao je zbog krijumčarstva, i, razumije se, nije otpio nego počeo unositi rakiju. Koliko su ga puta kažnjavali za to, i kako se bojao šiba! A i samo unošenje rakije pribavljalo mu je sasvim neznatne prihode. Od rakije se bogatio jedino zakupnik. Čudak je volio umjetnost radi umjetnosti. Bio je plačljiv kao žena, i koliko se puta nakon kazne znao zaklinjati i zaricati da neće krijumčarići! Junački se svladavao gdje kad po cijeli mjesec dana, ali najzad ipak ne bi izdržao...

Zahvaljujući tim osobama, u kaznionici nije nedostajalo rakije ...

Najzad, bio je još jedan dohodak koji, istina, nije bogatio uznike, ali je bio stalan i blagotvoran. To je milostinja. Viša klasa našega društva i ne sluti kako se za »nesretnika« brinu trgovci, mještani i cijeli naš narod. Milostinja se daje gotovo neprestano, gotovo uvijek kruh, zemičke i kolači, mnogo rjeđe novci. Bez tih bi milostinja na mnogim mjestima uznicima bilo preteško, osobito optuženicima koji se drže mnogo strože nego suđeni. Milostinju dijele uznici pošteno na jednake dijelove. Ako ne doteče svima, kolači se jednako rasijećaju, gdje kad čak i na šest dijelova, i svaki uznik dobiva svakako svoj komadić.

Sjećam se kako sam prvi put dobio novčanu milostinju. To je bilo ubrzo nakon moga dolaska u kaznionicu. Vraćao sam se s jutarnjega rada sam, sa stražarom. Susrele me majka i kći, djevojčica od desetak godina, lijepa kao anđelak. Bio sam ih već jednom vidio. Mati je bila soldatuša, udova. Muž joj je, mlad vojnik, bio dopao pod sud i umro u bolnici, u uzničkom odjelu, onda dok sam i ja ondje bolovao. Žena i kći došle mu da se oprostite; obje su strašno plakale. Kad me djevojčica opazila, zašaptala nešto majci; majka odmah stala, našla u uzlu četvrt kopjeke i dala djevojčici. Djevojčica potrčala za mnom... — Na, »nesretniče«, uzmi, za božju volju, kopječku! — više ona, istrčava pred mene i gura mi novac u ruku. Uzeo sam njenu kopječku, djevojčica se veoma zadovoljna vratila majci.

Tu sam kopječku dugo čuvao kod sebe.

II

PRVI DOJMOVI

Prvi mjesec i uopće početak moga kaznioničkog života živo se sada javlja mojoj uobrazilji. Daljnje moje kaznioničke godine promiču mi u pameti kudikamo mutnije. Neke kao da su sasvim nestale, splinule se s drugima, a iza sebe ostavile samo cjelovit dojam: težak, jednoličan, zagušljiv.

Ali sve što sam proživio za prvih dana svoje robije prikazuje mi se sada kao da se dogodilo jučer. A tako i mora biti.

Sjećam se jasno da me od prvoga koraka u tom životu prenerazilo to kako u njemu kao da i nisam ništa našao što bi me osobito preneražavalo, što bi bilo neobično, ili, bolje, neočekivano. Sve to kao da je i prije promicalo preda mnom u uobrazilji, kad sam na putu u Sibiriju nastojao da unaprijed pogodim svoju sudbinu. Ali ubrzo me stala gotovo na svakom koraku zaustavljati sva sila najčudnijih iznenađenja, čudovišnih činjenica. I tek kasnije, kad sam već podugo bio poživio u kaznionici, dokučio sam potpuno svu neobičnost, svu nenadanost takva živovanja i sve sam mu se više čudio. Priznajem, to me je čuđenje pratilo za cijelo vrijeme moje duge robije; nikad se nisam mogao izmiriti s njom.

Prvi mi je dojam, kad sam došao u kaznionicu, bio uopće najodvratniji; ali začudo, uza sve to učinilo mi se da se u kaznionici živi kudikamo lakše nego što sam putem zamišljao. Uznici su, pa i u okovima, slobodno hodali po cijeloj kaznionici, psovali, pjevali pjesme, bavili se svojim poslovima, pušili, čak i pili rakiju (premda samo nekolicina), a po noći su neki kartali. Sam mi se posao, na primjer, nije nipošto učinio tako teškim, robijaškim, i tek prilično dugo nakon toga dokučio sam da težina i robijaštvo toga rada nije toliko u njegovoj teškoći i neprekidnosti, koliko u tome što je prisilan, obavezan, pod batinom. Seljak radi na slobodi možda i kudikamo više, gdjekad i noću, osobito ljeti; ali on radi za sebe, radi s razumnim ciljem, i njemu je neusporedivo lakše nego robijašu na prisilnom radu, koji mu nimalo ne koristi. Palo mi jedanput na pamet: ako bi htjeli da sasvim zgaze, unište čovjeka, da ga kazne najužasnijom kaznom, tako da bi najstrašniji ubojica uzdrhtao od te kazne i unaprijed zazirao od nje, treba samo dati radu značaj posvemašnje, najpotpunije beskorisnosti i besmislenosti. Ako sadašnji robijaški rad i jest nezanimljiv i dosadan robijašu, on je sam po sebi, kao rad, razuman: uznik pravi opeku, kopa zemlju, radi s gipsom, gradi; u tom radu ima smisla i svrhe.

Radnik robijaš gdjekad se čak i zanosi njime, hoće da izgradi spretnije, probitačnije, bolje. Ali kad bi ga prisilili, na primjer, da prelijeva vodu iz jednoga čabra u drugi, a iz drugoga u prvi, da razbija pijesak, da vuče gomilu zemlje s

jednoga mjesta na drugo i natrag — mislim da bi se uznik za nekoliko dana objesio, ili bi počinio tisuću prestupaka da čak i umre i da se iskopa iz takva poniženja, sramote i muke. Razumije se, takva bi se kazna pretvorila u mučenje, u osvetu, i bila bi besmislena, jer ne bi postizala nikakav razumni cilj. Ali, budući da u svakom prisilnom radu svakako ima čestica takva mučenja, besmislice, poniženja i sramote, i robijaški rad je kudikamo mučniji od svakoga slobodnog rada baš zato što je prisilan.

Uostalom, u kaznionicu sam došao zimi, u mjesecu prosincu, i nisam još imao ni pojma o ljetnom radu, koji je pet puta teži. A zimi je u našoj tvrđavi uopće bilo malo erarskih poslova. Uznici su odlazili na Irtiš, kidali stare erarske barake, radili po radionicama, razgrtali pred državnim zgradama snijeg, nanesen vijavicama, palili i tucali alabaster, itd., itd. Zimski je dan bio kratak; posao se svršavao brzo i svi su se naši ljudi vraćali rano u kaznionicu, gdje nisu imali gotovo nikakva posla ako se ne bi našao kakav posao za sebe. Ali svojim se poslom bavila možda samo trećina uznika, a drugi su dangubili, bez potrebe tumarali po svim kaznioničkim zgradama, psovali, zapodijevali međusobne spletkes, zadjevice, opijali se ako bi se namjerili na kakve novce, noću prokartavali posljednju košulju, i sve to od čame, od dokolice, od besposlice.

Kasnije sam razumio da osim otete slobode, osim prisilnoga rada, ima u robijaškom životu još jedna muka, a teško da nije ljuća od svih drugih. To je prisilno zajedničko stanovanje. Zajedničkoga stanovanja ima dabome i po drugim mjestima, ali u kaznionicu dolaze takvi ljudi da ne bi svatko želio poživjeti s njima, i ja sam uvjeren da je svaki robijaš osjećao tu muku, premda, naravno, najviše podsvjesno.

Hrana mi se također učinila prilično dovoljnom. Uznici su tvrdili da takve hrane nema u uzničkim četama u evropskoj Rusiji. Ne mogu da o tome sudim: nisam ondje bio. Uz to su mnogi mogli imati svoju hranu. Govedina je kod nas stajala dvije kopjejeke funta, ljeti tri kopjejeke. Ali su svoju hranu nabavljali samo oni koji su imali stalnih novaca, a većina je jela erarsku hranu. Uostalom, kad su se uznici hvalili svojom hranom, govorili su samo o kruhu i blagoslivljali osobito to što je kod nas kruh zajednički, a ne daje se na mjeru. Od toga su se posljednjega žalili: da se daje na mjeru, trećina bi ljudi bila gladna, a u družbi je dostajalo svima.

Kruh je naš bio nekako osobito ukusan i zbog toga glasovit u cijelom gradu. To su pripisivali zgodnom uređaju kaznioničkih peći. Ali kupusna juha bila je vrlo neugledna. Kuhala se u zajedničkom kotlu, malo se začinjala kašom, pa je osobito u radne dane bila rijetka, prazna. Žacnuo sam se od silnoga mnoštva žohara u njoj. Ali uznici nisu za to ništa marili.

Prva tri dana nisam odlazio na rad; tako su postupali i sa svakim novim došljakom: puštali su da se odmori od puta. Ali odmah sutradan moradoh izaći iz kaznionice da me prekuju. Okovi mi nisu bili propisni, nego kolutasti, »zveketavi« kako su ih zvali uznici. Nosili su se izvana. Propisni okovi, udešeni za rad, nisu bili sastavljeni od kolutova nego od četiri željezne šipke, debele gotovo kao prst, koje spajaju tri koluta. Morali su se nadijevati pod hlače. Uz srednji se kolut vezao remen koji se opet pričvršćivao uz pojas, pripasan preko same košulje.

Sjećam se svoga prvog jutra u kaznionici. U stražarnici kod kaznioničkih vrata bubanj odbubnjao budnicu, a za desetak časova stražarski potčasnik stao otključavati uze. Počelo je buđenje. Uz tmurno svjetlo lojanice od šestine funte dižu se sa svojih ljesa uznici dršćući od hladnoće. Većina je šutljiva i mrka od sna. Zijevaju, protežu se i mršte svoja ožigosana ćela. Neki se krste, drugi se već počinju svađati. Strašno je zagušljivo. Čim su se otvorila vrata, provalio svjež zimski uzduh i para se u pramenovima zavitala po uzama.

Kod redom vedara s vodom zgrnuli se uznici; redom hvataju zaimaču, uzimaju u usta vode, pa iz usta miju ruke i lice. Vodu je uvečer pripravio čistač. U svakoj je uzničkoj zgradi, po odredbi, družba odabrala jednog uznika da služi u kaznionici. Zvao se čistačem i nije odlazio na rad. Posao mu je bio da pazi na čistoću u uzama, da pere i struže ljese i podove, da donosi i odnosi noćni čabar, i da dobavlja svjež vodu u dva vedra, ujutro za umivanje a po danu za piće. Zbog zaimače, jer je bila samo jedna, odmah su započele prepirke.

— Kamo srljaš, kužna glavo! — gundā mrk, visok uznik, suhonjav i crnomanjast, s nekim čudnim ispupčinama na obrijanoj lubanji, pa gura drugoga, debelog i zdepastog, vesela i rumena lica. — Čekaj!

— Šta vičeš! Za čekaj se kod nas plaća — ne bilo te! Gle ga, otegnuo se kao spomenik. To jest, nema u njem, brate, nikakve *fortibatrljavosti*.

Fortibatrljavost je djelovala: mnogi se nasmijali. To je jedino i trebalo veselomu debeljku, koji je u uzama očevidno bio kao neki dobrovoljni lakrdijaš.

Visoki ga uznik pogledao s najvećim prezirom.

— Piljčika! — izgovorio kao za se — gle ga, ugojio se od kaznioničkoga kruha čistaca. Veseli se što će za mrs baciti dvanaest praščića.

Debeljko se naposljetku rasrdio.

— A kakva si ti ptica? — zaviknuo i odjednom pocrvenio.

— Pa i jesam ptica!

— Kakva?

— Takva.

— Kakva to takva?

— Pa jednom riječju takva.

— Ali kakva?

Obojica se upili očima jedan u drugoga. Debeljko čeka odgovor i stisnuo pesnice, kao da bi odmah da srne u tučnjavu. I zaista mislio sam da će biti tučnjave. Sve mi je to bilo novo i gledao sam radoznalo. Ali sam kasnije doznao da su svi ovakvi prizori neobično nedužni, da se kao u komediji odigravaju na sveopće zadovoljstvo; a do tučnjave ne dolazi gotovo nikad. Sve je to bilo prilično značajno i pokazivalo je kaznioničke običaje.

Visoki je uznik stajao mirno i dostojanstveno. Osjećao je da ga gledaju i da očekuju: hoće li se ili neće obrukati svojim odgovorom; da se mora održati, dokazati da je ptica, i pokazati kakva je upravo ptica. S neizrecivim se prezirom okosio očima na protivnika, nastojeći da ga radi veće uvrede pogleda nekako preko ramena, odozgo dolje, kao da ga promatra poput bubice, pa izgovorio polagano i razgovijetno:

— Kagan!⁴²¹ ...

To jest, da je on ptica kagan. Urnebesni grohot pozdravio uznikovu domišljatost.

— Ništarija si ti, a nisi *kagan* — zariкнуo debeljko kad je osjetio da je sasvim nagrabusio, pa se do krajnosti razbjjesnio.

Ali čim je prepirka postala ozbiljna, odmah poklopiše junake.

— Šta ste zagrali! — izderala se na njih sva kaznionica.

— Bolje da se potučete nego što derete grlo! — doviknuo netko iza ugla.

— Jest, drž, potući će se! — zaorilo za odgovor. — Kod nas su živi, žestoki ljudi; sedmorica se ne bojimo jednoga...

— A i valjaju obojica!... Jedan je za funtu kruha dospio u kaznionicu, a drugi je zemljana bludnica, srknuo kod žene kisela mlijeka i za to dobio knutom.

— De, de, de, okanite se! — zaviknuo invalid koji je radi reda živio u kaznionici i zato spavao u kutu na zasebnoj ljesi.

— Eno, momci; Nevalid Petrovič se probudio! Nevalidu Petroviču, rođenomu bratu!

— Brat... Kakav sam ja tebi brat? Nismo rubalj zajedno propili, a brat! — zagunđa invalid i navlači kabanicu.

Spremaju se na prebrojavanje; počelo je svitati; u kuhinji se slegli i zbili ljudi, ne možeš se progurati. Uznicu se u svojim kratkim kožusima i učinjenim medvjedim šubarama zgrću oko kruha koji im reže kuhar. Kuhare je birala družba, u svaku kuhinju po dvojicu. Kod njih se čuvao i kuhinjski nož za rezanje kruha i

mesa, za cijelu kuhinju jedan.

Po svim kutovima i oko stolova razmjestili se uznici, sa šubarama, u kratkim kožusima i potpasani, pripravnici da odmah odu na rad. Pred nekima stoje drvene kupe s kvasom. U kvas drobe kruh i srću. Huka i buka nepodnosiva; ali neki staloženo i tiho razgovaraju po kutovima.

— Starčiću Antoniču, na zdravlje bilo, zdravo! — progovorio mlad uznik sjedajući uz namrštena, bezuba uznika.

— Pa, zdravo, ako se ne šališ — izgovorio onaj, ali ne uznosi oči, a nastoji da bezubim desnim sažvače kruh.

— Ta ja sam, Antoniču, mislio da si umro, zaista.

— Ne, umri najprije ti, a ja ću poslije...

Sjednem uz njih. Desno od mene razgovaraju dva ozbiljna uznika i očito nastoje da jedan pred drugim očuva svoj ugled.

— Meni bogme neće ukrasti — govori jedan — ja se, brate, i sam bojim da ne bih što ukrao.

— Pa, a i mene ne hvataj golom rukom: opalit ću te.

— A šta ćeš ti opaliti? Isto si takav zlikovac; i nema nam drugačijega imena... ona će tebe okrasti, a neće ti se ni pokloniti. Ondje je, brate, i moja kopješka planula. Onomad došla ona. Kamo bih s njom? Uzeo sam moliti Fečku krvnika: imao je još u predgrađu kuću, kupio ju je od Solomonke, šugavca Židova, od onoga što se kasnije objesio.

— Znam. On je preklani bio kod nas rakijaš, a po nadimku je Griška — zloglasna je krčma. Znam.

— Pa eto ne znaš; druga je krčma zloglasna.

— Kako druga! Baš ti zbilja znaš! A ja ću ti dovesti toliko svjedoka...

— Dovest ćeš! Otkud si ti, a tko sam ja?

— Tko! Pa ja sam tebe i tukao i ne hvalim se, a ti još pitaš tko sam.

— Ti mene tukao! Ta nije se još rodio tko će mene istući; a tko me je tukao, taj leži u zemlji.

— Kugo skitnička!

— Ubila te kuga sibirsko!

— Turska sablja govorila s tobom!...

I počelo je psovanje.

— De, de, de! Razgalamili se! — uzvikaše uokolo. — Na slobodi nisu znali živjeti; veseli su što su se dokopali kruha čistaca...

Odmah će ih umiriti. Dopušta se da psuju jedan drugoga, da »mlate« jezikom. To je donekle i zabava svima. Ali tučnjave neće svagda dopustiti, i jedino u izuzetnom slučaju neprijatelji će se potući. Tučnjavu će prijaviti majoru; započet će istrage, doći će sam major — jednom riječju, svima će biti loše, pa se zato i ne dopušta tučnjava. A i sami neprijatelji psuju jedan drugoga više za zabavu, za vježbu u stilu. Počesto sami sebe varaju, započinju strašno žestoko, bjesomučno ... misliš: evo će udariti jedan na drugoga; nipošito: dotjerat će do neke točke i odmah će se razići.

Svemu sam se tome isprva neobično čudio. Spomenuo sam ovdje namjerno primjer najobičnijih robijaških razgovora. Nisam u početku shvaćao kako ljudi mogu jedan drugoga psovati radi užitka, kako im to može biti zabava, omiljen posao, ugodnost. Ali ne treba zaboravljati ni taštinu. Psovač dijalektičar bio je cijenjen. Samo što mu nisu pljeskali, kao glumcu.

Još sinoć sam bio opazio da me gledaju ispod oka.

Uhvatio sam već nekoliko mrkih pogleda. Ali drugi su uznici obilazili oko mene, jer su nagađali da sam donio novaca. Odmah mi se počeli dodvoravati: počeli me učiti kako se nose novi okovi; nabavili mi, dakako za novce, sandučić s bravom da spremim državne stvari koje sam već dobio i nešto svoje rubenine što sam je bio ponio u kaznionicu. A sutradan su mi je ukrali i propili. Jedan mi je od njih postao kasnije najodaniji, premda nije prestao da me okrada svakom zgodnom prilikom. Činio je to nimalo se ne zbunjujući, gotovo nesvjesno, kao po dužnosti, i nisam se mogao srditi na njega.

Između ostalog uputili su me da treba imati svoj čaj, da nije loše nabaviti i čajnik, a za početak su mi za upotrebu nabavili tuđi čajnik i preporučili mi kuhara koji će mi, kažu, za tridesetak kopejaka na mjesec kuhati što me volja ako budem želio da jedem zasebno i da sebi kupujem živež ... Razumije se, posudili su od mene novaca i svaki je od njih već prvi dan i po tripud dolazio da posuđuje.

Bivše plemiće gledaju uopće na robiji mrko i neprijazno.

Mada su oni već izgubili sva svoja staleška prava i sasvim su izjednačeni s drugim uznicima — uznici ih nikad ne priznaju za svoje drugove. I to ne zbog svjesne predrasude nego posve iskreno, nesvjesno. Iskreno su nas priznavali za plemiće, iako su nas i sami zadirkivali da smo pali.

— Nije, sad nemoj, čekaj! Nekad bješe: tko sam ja! A sad je: tko me zna! — i druge ljubaznosti.

S užitkom su gledali naše muke koje smo nastojali skrivati. Pogotovo smo izvlačili u početku na radu, jer nismo imali toliko snage koliko oni, i nismo mogli da im pomažemo kako treba. Ništa nije teže nego u ljudi steći povjerenje (i pogotovo u takvih ljudi) i zaslužiti njihovu ljubav.

Na robiji je bilo nekoliko plemića. Najprije, kojih pet Poljaka. O njima ću govoriti jednom zasebno. Robijaši nikako nisu voljeli Poljake, još manje nego deportirane ruske plemiće. Poljaci su (govorim samo o političkim prestupnicima) bili s njima nekako profinjeno, uvredljivo uljudni, nadasve suzdržljivi i nikako nisu mogli sakriti od uznika kako su im odvratni, a uznici su to vrlo dobro opažali i uzvraćali jednakom mjerom.

Morao sam gotovo dvije godine proživjeti u kaznionici dok nisam stekao sklonost nekih robijaša. Ali većina me je napokon zavoljela i priznala za »dobra« čovjeka.

Osim mene bila su još četiri Rusa plemića. Jedan, kukavno i podlo stvorenje, strašno pokvareno, uhoda i doušnik po zanatu. Bio sam čuo za njega još prije dolaska u kaznionicu i već sam prvih dana prekinuo s njim svaki saobraćaj. Drugi, onaj isti ocoubojica o kojem sam već govorio u svojim zapisima. Treći je bio Akim Akimič; malokad sam viđao takva čudaka kakav je bio taj Akim Akimič. Oštro mi se zasjekao u sjećanje. Bio je visok, suhonjav, slabouman, veoma slabo pismen, izvanredan mudrijaš i savjestan kao Nijemac. Robijaši su mu se podsmijevali, ali neki su se i bojali kvačiti se s njim zbog njegove zajedljive, obijesne, svadljive naravi. Od prvoga se časa s njima zbratio, svađao se i čak tukao. Bio je neobično pošten. Čim spazi nepravdu, odmah će se uplesti, makar ga se i ne ticala. Naivan je bio do krajnosti: kad se, na primjer, svađao s uznicima, korio ih je pokadšto što su tati, i ozbiljno ih nagovarao da ne krađu.

Služio je na Kavkazu kao zastavnik. Združio sam se s njim već od prvoga dana, i on mi je odmah ispriповjedio svoju zgodu. Započeo je na Kavkazu, kao junker, u pješačkoj pukovniji, dugo je izdirao, naposljetku imenovan za časnika i otpravljen kao glavni zapovjednik u neku utvrdu. Neki susjedni mirni knežić^[3] zapalio mu tvrđavu i po noći napao na nju; nije uspio. Akim Akimič je postupio lukavo i pričinjao se kao da i ne zna tko je zlikovac. Krivicu su svalili na nemirnjake, a za mjesec dana Akim Akimič pozvao knežića prijateljski u goste. Došao on ne sluteći ništa. Akim Akimič postrojio svoju čet, pa je pred svima razobličavao i korio knežića; dokazao mu da je sramota paliti tvrđave. Tom mu je prilikom pročitao sasvim podrobnu uputu kako miran knez treba od sada da se vlada, a onda ga ustrijelio i to odmah, sa svim potankostima, javio višoj oblasti. Za sve to su mu sudili, osudili ga na smrt, ali ublažili osudu i prognali ga u Sibiriju, na robiju drugog razreda, u tvrđavi, na dvadeset godina. Priznavao je da je postupio nepravdo, govorio mi da je to znao i prije nego što je ustrijelio knežića, znao je da mirnomu treba suditi po zakonima; ali uza sve to što je znao, kao da nije nikako mogao pravo razumjeti svoju krivicu.

— Ali, molim vas! Ta on je zapalio moju utvrdu! Zar da mu se poklonim zato,

što li? — govorio mi je odvrćući na moje prigovore.

Ali mada su se uznici podsmijevali budalaštini Akima Akimoviča, ipak su ga cijenili zbog savjesnosti i vještine.

Nije bilo zanata kojega Akim Akimovič ne bi znao. Bio je stolar, čizmar, postolar, slikar, pozlatar, bravar, i sve je to izučio tek na robiji. Sve je radio kao samouk: jedanput pogleda i uradi. Izrađivao je također različite kutije, košarice, fenjerčiće, dječje igračke i prodavao ih u gradu. Tako je imao novaca i odmah ih trošio na zališnu ruberinu, na ponešto mekši jastuk, nabavio strunjaču koja se sklapa. Stanovao je u istoj komori sa mnom i mnogu mi je uslugu iskazao za prvih dana moje robije.

Kad su uznici izlazili iz kaznionice na rad, redali su se pred stražarnicom u dva reda; ispred uznika i iza njih redali su se stražari s nabijenim puškama. Dolazili su: časnik inženjer, inženjerski vježbenik i nekoliko inženjerskih vojnika, nadziratelja radova. Vježbenik je prebrojavao uznike i u grupama ih slao kamo treba na rad.

Zajedno s drugima otputio sam se u inženjersku radionicu. To je bila oniska zidana zgrada, u veliku dvorištu, zatrpanom različitim materijalom. Tu je bila kovačnica, bravarija, stolarija, ličilačka radionica i drugo. Akim Akimič dolazio je ovamo i radio u ličilačkoj radionici, kuhao ulje, sastavljao boje te bojio stolove i namještaj orahovom bojom.

Čekajući da me prekuju, razgovorio sam se s Akimom Akimičem o svojim prvim dojmovima u kaznionici.

— Jest, ne vole oni plemiće — napomenuo je — osobito političke, pojeli bi ih; nije ni čudo. Prvo, vi ste i drugačiji svijet, koji nije ni nalik na njih, a drugo, svi su oni bili prije vlasteoski kmetovi, ili su iz vojničkoga staleža. Razmislite sami, mogu li oni vas zavoljeti? Ovdje je, reći ću vam, teško živjeti. A u Rusiji je u kažnjeničkim četama još teže. Ima ih kod nas koji su odande, pa ne mogu da se nahlave naše kaznionice, kao da su iz pakla prešli u raj. Nije nevolja u radu. Kažu da ondje, u prvom razredu, starješinstvo nije sasvim vojničko, bar postupa drugačije nego kod nas. Ondje, kažu, može prognanik živjeti u svojem kućanstvu. Nisam ondje bio, ali tako govore. Ne briju, ljudi nisu u mundirima. premda ie, uostalom, i bolje što su kod nas u mundirima i obrijani — ipak je više reda, a i oku je ugodnije. Ali njima se to ne sviđa. A i pogledajte kakav je to klatež! Jedan je iz redova kantonista^[4], drugi Čerkez, treći raskolnik, četvrti pravoslavni seljak, ostavio u zavičaju porodicu, milu djecu, peti je Židov, šesti Ciganin, sedmi ne zna se tko, i svi oni treba da se sažive, pošto—poto, da se slože jedan s drugim, da jedu iz jedne zdjele, da spavaju na istim ljesama. A i kakva ti je sloboda: zališan zalogaj možeš pojesti samo kradom, svaki groš sakrivaš u čizme, i svejednako samo kaznionica te

kaznionica ... Preko volje ti budalaština ulazi u glavu.

Ali to sam već znao. Želio sam naročito da ga ispitam o našem majoru. Akim Akimovič nije ništa krio, i sjećam se, moj dojam nije bio sasvim ugodan.

Ali mi je bilo suđeno da još dvije godine proživim pod njegovom vlašću. Sve što mi je o njemu pripovjedio Akim Akimovič pokazalo se posve istinitim, s tom razlikom da je dojam zbiljnosti uvijek jači nego dojam od samoga pripovijedanja. Strašan je bio taj čovjek, upravo zato što je takav čovjek bio gotovo neograničeni poglavica dviju stotina duša. Sam po sebi, bio je on samo nevaljao i loš čovjek, ništa više. Uznike je smatrao svojim prirodnim neprijateljima, i to mu je bila prva i glavna pogreška. Imao je zaista nekih sposobnosti, ali sve, pa i dobro, prikazivalo se u njemu u takvu nagrđenom obliku. Nesuzdržljiv, pakostan, provaljivao je u kaznionicu gdje i po noći, a ako bi opazio da uznik spava na lijevoj strani ili na leđima, ujutro bi ga kažnjavao: »Spavaj, veli, na desnoj strani, kako sam odredio«. U kaznionici su ga mrzili i bojali ga se kao kuge. Lice mu je bilo crveno, zlobno. Svi su znali da je sasvim u rukama svoga služaka Fečke. A više od svega volio je svojega psića Trezorku i gotovo je poludio od žalosti kad se Trezorka razbolio. Kažu da je ridao nad njim kao nad rođenim sinom; otjerao jednoga veterinara i po svojem se običaju gotovo potukao s njim, a kad je čuo od Fečke da u kaznionici ima kažnjenik, samouk veterinar, koji liječi izvanredno uspješno, zovnuo ga odmah.

— Pomozi! Pozlatit ću te, izliječi Trezorku! — zaviknuo kažnjeniku.

Bio je to seljak Sibirac, lukav, pametan, zaista vrlo vješt veterinar, ali pravi pravcati seljak.

— Gledam ja Trezorku — pripovijedao je kasnije uznicima, uostalom dugo nakon posjeta majoru, kad je već bio zaboravljen cijeli taj događaj — gledam: leži pas na divanu, na bijelu jastuku; i vidim da je upala, trebalo bi pustiti krv i pas bi se izliječio, zaista, kažem! Ali mislim u sebi: a šta ako ga ne izliječim, nego skapa? Nije, kažem, vaše visokoblagorođe, kasno ste me zovnuli, da ste me zovnuli jučer ili prekjučer, u isto vrijeme, bio bih izliječio psa; a sada ga ne mogu izliječiti... Tako je Trezorka umro.

Pripovijedali su mi potanko kako su htjeli ubiti našeg majora. Bio u kaznionici neki kažnjenik. Živio kod nas već nekoliko godina i odlikovao se krotkim vladanjem. Opažali su također da gotovo nikad ni s kim ne govori. Smatrali su ga zbog toga i za budalu. Bio je pismen i cijele je posljednje godine neprestano čitao bibliju, čitao i po danu i po noći. Kad bi svi pozaspali, ustajao je o ponoći, palio crkvenu voštanicu, peo se na peć, rasklapao knjigu i čitao do jutra. Jednoga dana otišao i izjavio potčasniku da neće ići na rad. Javili majoru; on planuo i odmah sam dojurio. Kažnjenik se bacio na njega opekrom, pripravljenom unaprijed, ali je promašio. Uхватili ga, presudili i kaznili. Sve se odigralo vrlo brzo. Za tri dana je

umro u bolnici. Na samrti je govorio da ni na koga nije nazuban, nego je samo želio da nastrada. Nije, uostalom, pripadao nikakvoj raskolničkoj sekci. U kaznionici su ga spominjali s poštovanjem.

Najzad me prekovaii. Tada je u radionicu došlo nekoliko kolačarica, jedna za drugom. Neke su bile posve male djevojčice. Dok ne odrastu, obilazile su obično s kolačima: majke su pekle; a one prodavale. Kad odrastu, obilazit će i dalje, ali bez kolača; tako su gotovo sve običavale. Neke i nisu bile djevojčice. Kolač je stajao dvije kopjeje, i svi su ga kažnjenici kupovali.

Opazio sam jednoga kažnjenika, stolara, prosijeda već, ali rumena, kako se smješka i s kolačaricama zapodijeva šalu. Upravo prije nego što su došle omotao je oko vrata crven vuneni rubac. Neka debela, kozičava ženica metnula mu na blanjaću svoje naćve. Između njih se zapodjeo razgovor.

— A što jučer niste došli? — progovorio kažnjenik i osmjehnuo se zadovoljan sam sa sobom.

— Eto! Došla sam ja, ali vama ni traga ni glasa — odgovorila žustra žena.

— Morali smo na posao, inače bi mi svakako bili na mjestu.... A meni su prekjučer sve vaše došle.

— A tko?

— Marjkaška je došla, Havroška je došla, Čekunda je došla, Dvugrošova je došla ...

— Pa šta je to? — zapitam Akima Akimiča — zar? ...

— Događa se — odgovori on i skromno obori oči, jer je bio izvanredno moralan čovjek.

To se dakako događalo, ali tek malokad i uz najveće poteškoće. Uopće je bilo više ljubitelja, na primjer, pića nego toga, uza svu prirodnu težinu prisilnog načina života. Teško se bilo dokopati žena. Trebalo je odabirati vrijeme, mjesto, ugovarati, uricati sastanke, tražiti samoću, što je bilo osobito teško, pridobivati stražare, što je bilo još teže, i uopće trošiti silne novce za one prilike. Ipak mi je kasnije polazilo za rukom da budem gdjekad i svjedok ljubavnim prizorima. Sjećam se, jedanput ljeti, bili smo nas trojica u nekoj suši na obali Irliša i ložili neku peć; stražari su bili dobri. Najzad su došle dvije »suflerke«, kako ih zovu uznici.

— Onda, što ste se tako zasjedjele? Valjda kod Zverkovih? — dočekao ih uznik kojemu su došle, jer ih je već odavno očekivao.

— Zasjedjela sam se? Pa maloprije je svraka na vrljici sjedila dulje nego ja kod njih — veselo odgovorila djevojka.

Bila je to najprljavija djevojka koja se može zamisliti. Zvala se Čekunda. S njom je došla Dvugrošova. Nju je nemoguće opisati.

— I vas odavno nisam vidio — nastavio udvarač obraćajući se Dvugrošovoj — što ste vi to nekako omršavili.

— Pa, možda. Prije sam bila i te kako debela, a sada — evo kao da sam progutala iglu.

— Svejednako sa soldatićima?

— Ne, to su vam o nama zlobni ljudi nalagali; uostalom, šta i marim! Ma i rebra gubila, a soldata ljubila!

— Pa okanite se njih i volite nas; mi imamo novaca.

Da se upotpuni slika, zamislite toga udvarača, obrijanog, u okovima, prugastoga i s pratnjom.

Oprostim se od Akima Akimiča, a kad sam doznao da se mogu vratiti u kaznionicu, zovnem stražara i odem kući. Ljudi se već skupljali. Prije svih se vraćaju s rada oni koji rade danji rad. Jedini način na koji ćeš uznika primorati da marljivo radi jest da mu odrediš danji rad. Gdjekad se određuju silni danji radovi, ali se ipak svršavaju dvaput brže nego kad bi uznike silili da rade sve do podnevnog bubnjanja. Kad bi uznik dovršio danji rad, odlazio je nesmetano kući i nitko ga više nije pozivao na drugi posao.

Ne ručaju zajedno, nego kako se desi, tko prije dođe; a svi zajedno ne bi ni stali u kuhinju. Kušao sam kupusnu juhu ali, nenavikao, nisam mogao da je jedem pa sam skuhao čaj. Sjedosmo na kraj stola. Sa mnom je bio jedan drug, kao i ja iz plemićke porodice.

Uznici su dolazili i odlazili. Bilo je, uostalom, mjesta; nisu se još svi skupili. Grupa od pet ljudi sjela odvojeno za veliki stol. Kuhar im nalio u dvije zdjele kupusnu juhu i metnuo na stol cijelu tavu s pečenom ribom. Nešto su svetkovali pa su jeli svoje jelo. Nas su pogledali ispod oka. Ušao jedan Poljak i sjeo uz nas.

— Nisam bio kod kuće, ali sve znam! — zaviknuo gromko visok uznik, ušao u kuhinju pa očima mjeri sve nazočne.

Ima mu pedesetak godina, mišićav je i suhonjav. Izraz lica mu je nekako lukav i veseo. Osobito mu je upadljiva debela ovješena donja usna; zbog nje mu je lice izvanredno smiješno.

— Pa, dobro spavali! A što se ne zdravite? Naši su, iz Kurska! — dometnuo sjedajući uz one koji ručaju svoje jelo.

— Kruh i sol! Ponudite gosta!

— Pa mi, brate, nismo iz Kurska.

— Onda ste iz Tambova?

— Nismo baš ni iz Tambova. S nas ti, brate, nećeš ništa saderati. Idi ti bogatu

seljaku, ondje moli.

— Meni je, braćo, u trbuhu danas Ivan Vrčac i Marija Štucavica; a gdje prebiva taj bogati seljak?

— Pa eto, Gazin je bogat seljak; njemu idi.

— Danas, braćo, Gazin banči, udario piti; svu kesu propija.

— Ima dvadesetak rubalja srebra — napomenuo drugi. —

— Probitak je, brate, biti rakijaš.

— Što je, dakle, nećete primiti gosta? Pa, onda ćemo srknuti i državnoga.

— Pa idi, zamoli čaja. Eno, gospoda piju.

— Kakva gospoda, tu nema gospode; isti su sada kao i mi — mrko izgovorio uznik koji je sjedio u kutu. Dosad nije bio izustio ni riječi.

— Pio bih čaja, ali se stidim da molim: tašti smo! — na pomenuo uznik debele usne, dobrodušno nas gledajući.

— Ako hoćete, ja ću vam dati — rekoh pozivajući uznika — je li po volji?

On pristupi stolu.

— Gle, kod kuće je likovim opankom kupusnu juhu srkao, a ovdje čaj upoznao; prohtjelo mu se gospodskoga pića — izgovorio mrki uznik.

— A zar ovdje nitko ne pije čaja? — zapitam ga. — Ali me nije udostojio odgovorom.

— Eto, i kolače donose. Pa počastite i kolačićem!

Donijeli su kolače. Mlad uznik nosi cijeli paket i rasprodaje ih po uzama. Kolačarica mu prepušta deseti kolač; na taj kolač i on računa.

— Kolači, kolači! — više on ušavši u kuhinju — moskovski, vrući! I sam bih jeo, ali treba novaca. Pa, momci, ostao posljednji kolač: tko je imao majku?

To pozivanje na materinsku ljubav nasmijalo sve, pa su uzeli nekoliko kolača.

— Šta je to, braćo — reći će on — ta Gazin će danas do zla dobančiti! Tako mi boga! Baš je i našao da banči! Može na nesreću da dođe osmooki.

— Sakrit će ga. A šta, je li svojski pijan?

— I te kako! Pakostan je, nasrće.

— E, pa će dobančiti do pesnica...

— O kome oni govore? — upitam Poljaka koji je sjedio do mene.

— O Gazinu, kažnjeniku. On ovdje trguje rakijom. Kad zaradi novaca, odmah ih propija. Naprasit je i zao; istina, kad je trijezan, miran je; ali kad se napije, to se ispolji; na ljude nasrće nožem. Onda ga umiruju.

— A kako ga umiruju?

— Na njega se baca deset uznika pa ga užasno tuku sve dok se sasvim ne obeznani, to jest, tuku ga namrtvo. Onda ga polažu na ljese i pokrivaju kožuhom.

— Ta mogu ga ubiti!

— Drugoga bi ubili, ali njega neće. Neobično je jak, jači od svih ovdje u kaznionici i nadasve snažne građe. Sutradan je već zdrav zdravcat.

— Recite, molim vas — nastavim da ispitujem Poljaka — ta eto i oni jedu svoje jelo, a ja pijem čaj. A onamo se čini kao da mi zaviđaju na tom čaju. Zašto to?

— Nije to zbog čaja — odgovorio Poljak. — Oni se na vas ljute što ste plemić i što se razlikujete od njih. Mnogi bi od njih željeli da se zakvače s vama. Voljeli bi da vas uvrijede, ponize. Doživjet ćete tu još mnogo neugodnosti. Ovdje je užasna teško svima nama. Nama je teže u svakom pogledu. Treba biti vrlo ravnodušan, da biste se privikli na neugodnosti i na grdnje zbog čaja i zbog zasebne hrane, iako ovdje vrlo mnogi : vrlo često jedu svoje, a neki redovno piju čaj. Oni smiju, ali vi ne smijete.

Kad je to izgovorio, ustao je i otišao od stola.

Za nekoliko časaka obistinile su se njegove riječi.

III

PRVI DOJMOVI

Tek što je otišao M-cki⁴⁵⁾ (onaj Poljak koji je sa mnom razgovarao), dosrljao u kuhinju Gazin, pijan pijancat.

Pijan uznik, usred bijela dana, u radni dan, kad svi moraju ići na posao, pod strogim starješinom koji može svakoga časka da dođe u kaznionicu, uz potčasnika koji nadzire robijaše i ne miče se iz kaznionice, uz stražare, uz invalide, jednom riječju, uza sve te strogosti — sasvim je bunio sve pojmove koje sam stjecao o uzničkom živovanju. I prilično sam dugo morao proživjeti u kaznionici dok nisam sebi objasnio sve ono što mi je za prvih dana moje robije bilo toliko zagonetno.

Rekao sam već da su uznici uvijek imali nešto za sebe raditi i da je taj rad prirodna potreba u robijaškom životu; da osim potrebe uznik veoma voli novce i cijeni ih više od svega, gotovo koliko i slobodu, i da je već utješén ako mu oni zveckaju u džepu. Naprotiv, ako ih nema, nujan je, tužan, nemiran i klonut će duhom, i onda je pripravan na krađu, ma što se desilo, samo da ih se dokopa. Ali mada su u kaznionici novci bili takva dragocjenost, nisu se nikad zaležali u sretnika koji ih ima. Prije svega, teško je bilo očuvati da ih ne ukradu ili oduzmu. Ako bi ih se kod nenadanih pretraga dokopao major, odmah bi ih zaplijenio. Možda ih je upotrebljavao za poboljšicu uzničke hrane; svakako su novce donosili njemu.

Ali najčešće su ih krali i ni u koga se nisi mogao pouzdati. Kasnije su kod nas pronašli način da novce očuvaju sasvim sigurno. Predavali su ih na čuvanje starcu starovjercu, koji je k nama došao iz starodubovskih slobodnih sela, iz nekadašnjih Vetkovaca... Ali ne mogu da ne rekнем o njemu nekoliko riječi, premda i zastranjujem.

Bio je to starčić od šezdesetak godina, malen, prosijed. Snažno me se dojmio na prvi pogled. Toliko se razlikovao od drugih uznika: u pogledu mu je bilo nešto, tako smireno i tiho, da sam, sjećam se, nekako osobito rado gledao njegove jasne, svijetle oči, okružene sitnim, zrakastim boricama. Često sam s njim i razgovarao i malokad sam u životu sastao tako dobro, blago biće.

Poslali su ga ovamo zbog izvanredno teška prestupka. Među starodubovskim se starovjercima pojavili obraćenici. Vlada ih je sama podsticala i ulagala mnogo napora za daljnje obraćenje i drugih koji su se opirali. Starac je, zajedno s drugim fanaticima, odlučio »da gine za vjeru«, kako je govorio. Počela se graditi jednovjerska crkva, a oni je zapalili. Kao jedan od začetnika prognan je starac na robijaški rad. Bio je imućan mještаниn, bavio se trgovinom; kod kuće je ostavio ženu i djecu, ali je hrabro otišao u prognanstvo, jer je u svojoj zaslijepljenosti

smatrao to »žrtvom za vjeru«. Da proživite s njim neko vrijeme, i preko volje biste se zapitali kako je taj smjerni čovjek, krotak kao dijete, mogao biti buntovnik.

Nekoliko sam puta zapodijevao s njim razgovor »o vjeri«. Nije popuštao ni za dlaku u svojem uvjerenju, ali nikad u njegovim odgovorima nije bilo nikakve zlobe, nikakve mržnje. A razorio je crkvu, i nije to poricao. Činilo se da bi on, po svojem uvjerenju, morao svoj postupak i »muke« koje je I pretrpio zbog njega smatrati za slavno djelo. Ali, koliko god sam promatrao, kako god ga proučavao, nikad nisam opazio u njega nikakva znaka taštine i ponosa.

Bilo je kod nas u kaznionici i drugih starovjernika, najviše Sibiraca. To su bili veoma prosvijetljeni ljudi, prepredeni seljaci, izvanredni poznavaoци biblije i cjepidlake, i na svoj način odlični dijalektičari; naduti ljudi; uznošljivi, lukavi i do krajnosti netrpeljivi. Sasvim je drugačiji bio starac. Možda bolji poznavalac biblije nego oni, ali se klonio prepirki. Bio je nadasve druževan i veseo, često se smijao, ne onim prostim, ciničkim smijehom kakvim su se smijali robijaši, nego jasnim, tihim smijehom, u kojem je bilo mnogo djetinje prostodušnosti i koji je nekako osobito pristajao uz njegove sjedine. Možda se varam, ali meni se čini da se po smijehu može upoznati čovjek, pa ako vam je od prvog susreta ugodan smijeh nekoga sasvim nepoznatog čovjeka, smiono kažite da je to dobar čovjek.

U cijeloj je kaznionici starac stekao sveopće poštovanje, kojim se nije nimalo uznosio. Uznici su ga zvali djedicom i nikad ga nisu vrijeđali. Razumio sam donekle kakav je utjecaj morao imati na svoje istovjernike. Ali, uza svu vidljivu čvrstinu kojom je podnosio svoju robiju, u njemu se krila duboka, neizlječiva tuga, koju je nastojao sakriti od svih. Živio sam s njim u istoj uzničkoj zgradi. Jednom noću, oko tri sata, probudio se ja i začuo tih, suspregnut plač. Starac sjedi na peći (onoj istoj na kojoj se prije njega po noći molio onaj što se dao u čitanje i htio ubiti majora) i molio se iz svoje rukom pisane knjige. Plače, i čujem pokadšto: »Gospode, nemoj me ostaviti! Gospode, okrijepi me! Dječice moja mala, dječice moja mila, nikad se više nećemo vidjeti!« Ne mogu opisati kako sam se rastužio.

Eto tom su starcu malopomalo gotovo svi uznici stali davati svoje novce u pohranu. Na robiji su gotovo svi bili kradljivci, ali odjednom se svi nekako uvjerali da starac nikako ne može ukrasti. Znali su da nekamo sakriva novce koje mu uruče, ali na takvo skrovito mjesto da ih nitko nije mogao pronaći. Kasnije je meni i nekim Poljacima objasnio svoju tajnu. Na jednoj je vrljici bila grančica koja je čvrsto srasla s drvetom. Ali se mogla izvaditi, pa je u drvetu nastajala velika udubina. Ovamo je djedica sakrivao novce i onda opet uticao grančicu, tako da nikad nitko nije mogao ništa naći.

Ali zastranio sam od pripovijesti. Zastao sam na onom: zašto se uzniku nisu u džepu mogli novci zagrijati. Osim brige da očuvaju novce, bilo je u kaznionici

toliko jada, a uznik je po svojoj prirodi biće koje toliko žeda za slobodom i po svojem socijalnom položaju najzad tako lakoumno i neuredno, te je razumljivo što odjednom zaželi da »protera kera«, da probana cijelu svoju imovinu, bučno i s muzikom, tako da bar na časak zaboravi svoj jad. Čudno ih je bilo gledati kako gdje koji od njih radi i ne dižući glave, gdje kad po nekoliko mjeseci, samo zato da u jedan dan spiska svu zaradu, do posljednje kopjeje, a zatim ponovo, do novog bančenja, nekoliko mjeseci izdire na radu. Mnogi su od njih voljeli da nabave nešto novo i svakako nešto osobito: kakve nemundirske crne hlače, prsluke, sibirske kaftane. Mnogo su se upotrebljavale također katunske košulje i pojasevi s bakrenom pločicom. Gizdali su se o blagdanima, a nagizdani bi svakako prošetao po svim uzničkim zgradama da se svima pokaže. Zadovoljstvo je lijepo odjevenoga postajalo djetinjasto, a u mnogome su uznici i bili prava djeca. Istina, sve su te lijepe stvari nekako odjednom nestajale, gdje kad bi ih njihov vlasnik još iste večeri založio i spiskao u bescjenje. Uostalom, bančenje se razvijalo postepeno. Priređivalo se obično ili uz blagdane ili uz nečiji imendan. Uznik svečar, kad ujutro ustane, pali pred ikonom svjećicu i moli se; onda se gizda i naručuje objed. Kupuje se govedina, riba, priređuju mu sibirske nadjevene piroge; prežderava se kao vol, gotovo uvijek sam, malokad poziva drugove za stol. Onda dolazi rakija: svečar se opija kao ćuskija, i redovno obilazi po uzničkim zgradama, tetura, spotiče se i nastoji svima pokazati da je pijan, da »banči«, da bi time zaslužio sveopće poštovanje.

Svuda se u ruskom narodu gaji spram pijanoga neka simpatija, a u kaznionici su čak i smjerni postajali spram onoga koji udari da pije. U kaznioničkom je bančenju bilo nekog aristokratizma. Kad bi se uznik razveselio, naimao je svakako muziku. U kaznionici je bio neki Poljak, vojni bjegunac, vrlo ružan, ali je guslao i imao uza se svoj instrument — sve svoje blago. Nije imao nikakva zanata i zarađivao je samo tako što su ga naimale pijanice da im svira vesele plesove. Posao mu je bio da nerazdruživo ide za svojim pijanim gospodarom iz jedne uzničke zgrade u drugu i da što više može ciliče na guslama. Često mu se na licu javljala dosada, čama. Ali dovik: »Sviraj, evo ti novaca!« primoravalo ga je da opet ciliče te ciliče.

Kad uznik počne bančiti, mogao je biti čvrsto uvjeren, ako se baš valjano opije, da će na njega zacijelo pripaziti, na vrijeme ga položiti da spava, i sakriti ga kudagod ako se pojave starješine, i to sasvim nesebično. A potčasnik i invalidi, koji su radi reda stanovali u kaznionici, mogli su također biti sasvim mirni: pijani nije mogao izazvati nikakav nered. Na njega je pazila cijela kaznionica, pa da on zahalabuči, da se uzbuni, odmah bi ga umirili i naprosto bi ga svezali. Zbog toga su niži kaznionički poglavari kroz prste gledali na pijančenje, pa nisu htjeli ni da ga primjećuju. Vrlo dobro su znali da će biti i gore ako ne budu dopuštali rakije.

Ali otkud se rakija dobavljala?

Rakija se kupovala u samoj kaznionici, od takozvanih rakijaša. Bilo ih je nekoliko, a svoju su trgovinu obavljali redovno i uspješno, iako je zapravo malo uznika pilo i »bančilo«, jer je bančenje iziskivalo novaca a uznički se novci teško zarađivali. Trgovina se započinjala, vodila i svršavala prilično originalno. Neki uznik, recimo, nema zanata i neće da radi (bilo je i takvih), ali hoće da ima novaca i uz to je nestrpljiv, hoće brzo da se obogati. Ima nešto novaca za početak, pa odlučuje da trguje rakijom: smion pothvat koji iziskuje velik rizik. Mogao bi za to platiti leđima i mahom izgubiti robu i kapital. Ali rakijaš se odvažuje. Isprva nema mnogo novaca, i zbog toga prvi put krijumčari rakiju u kaznionicu sam, pa je, razumije se, povoljno prodaje. Ponavlja pokušaj po drugi i po treći put, pa ako ne padne u šake starješinama, brzo će razgranati pravu trgovinu na širokim osnovama; postaje poduzetnik, kapitalist, drži agente i pomoćnike, riskira mnogo manje, a bogati se sve više. Za njega riskiraju pomoćnici.

U kaznionici ima uvijek mnogo ljudi koji su spiskali, prokockali, probančili sve do kopjejke, ljudi bez zanata, jadnih i odrpanih, ali donekle obdarenih smionošću i odlučnošću. U takvih ljudi preostaju, kao kapital, cijela cjelcata samo leđa; ona mogu još poslužiti za štogod, pa propalica pijanac pušta u promet eto taj posljednji kapital. Odlazi poduzetniku i naima se kod njega da krijumčari u kaznionicu rakiju; u bogata rakijaša ima po nekoliko takvih slugu. Negdje izvan kaznionice ima takav čovjek — vojnik, mještalin, gdjekad čak i djevojka — koji za poduzetnikove novce i za neku nagradu, a ta razmjerno nije malena, kupuje u krčmi rakiju i sakriva je negdje na skrovitu mjestancu, kamo uznici dolaze na rad. Dobavljač gotovo uvijek najprije kuša kakva je rakija, a za otpito nemilice dolijeva vodu — uzimaj ili ne uzimaj, ali uznik ne može biti odviše izbirljiv; i dobro je što mu još nisu sasvim propali novci, pa mu je dobavljena rakija, kakva mu drago, ali ipak rakija. Tom, dakle, dobavljaču dolaze s volovskim crijevima krijumčari koje mu je unaprijed najavio kaznionički rakijaš. Ta se crijeva najprije ispiru, onda se u njih ulijeva voda, i tako ostaju vlažna i rastezljiva da budu podesna kad zatreba da prime rakiju. Kad uznik nalije u crijeva rakiju, obavija ih oko sebe, kolikogod može, na najskrovitijim mjestima svojega tijela. Razumije se, pri tom dolazi do izražaja sva spretnost, sva tatska lukavština krijumčara. Dirnuta mu je donekle čast; treba da prevari i vojnike i stražare. I vara ih: valjana će tata vojnik, gdjekad kakav regrutić, sigurno promašiti. Razumije se, vojnika unaprijed proučavaju, uz to se uzima u obzir vrijeme, mjesto gdje se radi. Uznik, na primjer pećar, popne se na peć: tko će vidjeti šta ondje radi? Vojnik se neće za njim penjati. Kad se približi kaznionici, uzima u rukave novac, petnaest ili dvanaest kopejaka srebra, za svaki slučaj, i pred ulazom čeka razvodnika. Svakog uznika koji se vraća s rada stražarski razvodnik svega ogledava i opipava, i tek mu onda otvara vrata u kaznionicu.

Krijumčar rakije obično se nada da će se razvodnik stidjeti da ga potanko opipava po nekim mjestima. Ali prepredeni razvodnik dohvaća pokadšto i ta mjesta, pa napipava rakiju. Onda preostaje još posljednje sredstvo: krijumčar šuteći i kradom od stražara koji ga prati tutne razvodniku u ruke novac koji je sakrio u ruci. Ponekad s takvom smicalicom ulazi sretno u kaznionicu i prenosi rakiju.

Ali gdje kad smicalica ne polazi za rukom, i onda mora plaćati svojim posljednjim kapitalom, to jest leđima. Javljaju majoru, šibaju kapital i šibaju ga bolno, rakiju plijeni erar, i krijumčar prima sve na sebe, ne izdaje poduzetnika, ne zbog toga, mora se napomenuti, što bi mu se gadilo potkazivati, nego jedino zbog toga što mu potkazivanje nije probitačno; svejedno bi ga išibali; sva bi mu utjeha bila što bi ih išibali obojicu. Ali, poduzetnik mu još treba, premda, po običaju i po unaprijed sklopljenoj pogodbi, krijumčar za išibana leđa ne dobiva od poduzetnika ni kopješke.

A što se inače tiče potkazivanja, ono obično cvate. U kaznionici ni najmanje ne ponizuje biti potkazivač: ne može se ni zamisliti da bi se zgražali nad njim. Ne klone ga se, prijateljuju s njim, pa kad biste u kaznionici i pokušali dokazivati kako je potkazivanje gadno, ne bi vas nikako razumjeli. Onaj uznik plemić, razuzdanik i nitkov, s kojim sam prekinuo svako druženje, prijateljevao je s majorovim služakom Fećkom i služio mu kao uhoda, a onaj je sve što je čuo o uznicima javljao majoru. Kod nas su svi to znali i nitko nikad nije ni pomislio da ništariju kazni ili makar ukori.

Ali, ja sam zastranio. Ponekad se, dakako, rakija sretno pronosi; onda poduzetnik prima donesena crijeva, plaća za njih i počinje računati. Po računu se vidi da ga roba stoji već vrlo skupo; i zato, radi većeg dobitka, prelijeva on rakiju još jednom, iznova je razvodnjuje gotovo napola, i kad se na taj način sasvim pripremio, čeka kupca. Već o prvom blagdanu, a gdje kad i u radni dan, javlja se kupac: to je uznik koji je nekoliko mjeseci radio kao ujarmljeni vol i skuckao kopješku da sve propije na dan određen za to unaprijed. Taj se dan, već davno prije nego što je svanuo, jadnomu trudeniku javljao i u snu, i u sretnim sanjarijama za rada, i zamamom svojom podržavao mu duh na mučnom polju kaznioničkog života.

Napokon sviće na istoku zora svijetloga dana; novci se skuckali, nisu ukradeni, i on ih nosi rakijašu. Rakijaš mu daje najprije rakiju, koliko može čistu, tj. samo dvaput razvodnjenu; ali, koliko god on otpija iz boce, za sve otpito dolijeva odmah vodu. Za kupicu rakije plaća se pet šest puta više nego u krčmi. Može se zamisliti koliko treba takvih kupica ispiti i koliko novaca treba platiti za njih da se čovjek opije. Ali, zbog odviknutosti od pića i zbog suzdržavanja od njega, uznik se opija prilično brzo, i obično pije dalje sve dok ne propije sve svoje novce.

Onda dolazi na red sve što je dotad nabavio: rakijaš je u isti mah i lihvar.

Najprije prelaze k njemu novo nabavljene privatne stvari, onda stare prnje, a naposljetku i erarske stvari. Kad propije sve do posljednjeg dronjka, liježe pijanac da spava, a sutradan, kad se probudi, puca mu glava i on uzalud moli od rakijaša makar gutljaj rakije protiv mamurluka. Tužno on podnosi nevolju, još istoga se dana laća ponovo posla i radi opet nekoliko mjeseci, ne uspravlja se, sanja o sretnom danu pijančevanja koji je nepovratno kanuo u vječnost, i malo - pomalo počinje da se bodri i da očekuje drugi takav dan, koji je još daleko, ali će ipak i on kad tad osvanuti.

A što se tiče rakijaša, kad trgovinom stekne golemu svotu, nekoliko desetaka rubalja, on nabavlja posljednji put rakiju i ne razvodnjuje je više, jer je namjenjuje sebi; dosta je trgovao: vrijeme je i njemu da svetkuje! Započinje bančenje, piće, jelo, muzika. Sredstva su velika, on pridobiva čak i najbliže, niže kaznioničke vlasti. Banči pokadšto po nekoliko dana. Razumije se, pripremljenu rakiju brzo ispija: onda odlazi drugim rakijašima, koji ga već čekaju, i pije dotle dok ne propije sve do kopjejeke. Kako god uznici čuvali pijanicu, ipak on gdjekad dospijeva pred oči višoj vlasti, majoru ili stražarskom časniku. Vode ga u stražarnicu, oduzimaju mu novce ako ih nadu kod njega, i onda ga šibaju. Kad se osvijesti, vraća se u kaznionicu i za nekoliko se dana opet laća rakijaškog zanata.

Neki od onih koji banče, razumije se bogati, sanjaju i o krasnom spolu. Za velike se novce prokradaju gdjekad tajom, mjesto na rad, kamo god iz tvrđave u predgrađe, a prati ih potkupljeni eskortni vojnik. Ondje se, u kakvoj skrovitoj kućici, gdjegod na kraju grada, priređuje gozba do iznemoglosti i spiskavaju se zaista velike svote. Za novce ne zaziru ni od uznika; a eskortni se vojnik odabire nekako unaprijed, takav koji zna šta je posrijedi. Obično su takvi vojnici budući kandidati za kaznionicu. Uostalom, za novce se može sve uraditi, i takvi putovi ostaju gotovo uvijek tajna. Mora se dodati da se to samo malokad događa; za to treba mnogo novaca, i ljubitelji krasnoga spola utječu se drugim sredstvima, sasvim neopasnim.

Još za prvih dana moga kaznioničkog života pobudio je u meni osobitu radoznalost jedan mlad uznik, izvanredno lijep momak. Zvao se Sirotkin. Bio je u mnogom pogledu prilično zagonetno biće. Ponajprije me zadivilo njegovo krasno lice; nije mu bilo više od dvadeset i tri godine. Nalazio se u zasebnom odjelu, to jest bez roka, smatrao se dakle za jednog od najtežih vojnih prestupnika. Tih i krotak, govorio je malo, smijao se malokad. Oči su mu bile modre, crte pravilne, lišće čisto, nježno, kosa svijetlorusa. Čak i napola obrijana glava malo ga je nagrđivala, tako je bio lijep. Zanata nije imao nikakva, ali novaca je stjecao, pomalo doduše, ali često. Bio je očito lijen, hodao odrpan. Jedino ga kadgod tko drugi obuče lijepo, gdjekad i u crvenu košulju, i Sirotkin se tada očividno veseli što se ponovio: obilazi po uzničkim zgradama, pokazuje se. Nije pio, nije kartao,

gotovo se ni s kim nije svađao. Znao je hodati iza uzničkih zgrada — s rukama u džepovima, miran, zamišljen.

O čemu je mogao da misli, teško je bilo i zamisliti. Ako ga kada zovneš od radoznalosti, zapitaš ga štogod, odmah će odgovoriti, čak nekako smjerno, ne na uznički način, nego uvijek kratko, nerazgovorljivo; a gleda te kao desetogodišnje dijete. Kad u njega bude novaca, neće kupiti štogod prijeko potrebno, neće dati da mu se pokrpi kaput, nego će kupiti kolačić, paprenjak i pojesti — kao da mu je sedam godina. — »Eh ti, Sirotkine! — znali su mu govoriti uznici — ti sirotane kazanski!« U slobodno vrijeme tumara obično po tuđim uzničkim zgradama; svi su gotovo zabavljeni svojim poslom, jedini on nema posla. Ako mu štogod kažu, gotovo uvijek za podsmijeh (njemu su se i njegovim drugovima ipak često podsmijevali) — on će se bez ijedne riječi okrenuti, pa ide u drugu uzničku zgradu; a pokadšto, ako ga baš dobrano ismiju, porumenjet će.

Često sam mislio: zbog čega je to mirno, prostodušno biće dospjelo u kaznionicu? Ležao sam jednom u bolnici, u kažnjeničkoj odaji. Sirotkin je također bolovao i ležao kraj mene; nekako predveče razgovorio se ja s njim; on se iznenada zanio i u razgovoru pripovjedio mi kako su ga dali u vojnike, kako ga je mati oplakivala i kako mu je teško bilo u regrutima. Dometnuo da nikako nije mogao podnijeti regrutski život, jer su ondje svi bili takvi mrzovoljni, strogi, a starješine gotovo uvijek bili nezadovoljni njime.

— A kako se svršilo? — zapitam. — Zbog čega si dospio ovamo? I još u zasebno odjeljenje... Ah ti, Sirotkin, Sirotkin!

— Pa ja sam, Aleksandre Petroviču, proboravio u bataljonu svega godinu dana; a ovamo sam došao zbog toga što sam ubio Grigorija Petroviča, svoga četnog starješinu.

— Čuo sam to, Sirotkine, ali ne vjerujem. Ta koga si ti mogao ubiti?

— Tako se dogodilo, Aleksandre Petroviču! Bilo mi je već preteško.

— A kako žive drugi regruti? Dabome, teško je isprva, ali kasnije ,se privikavaju, pa kad gledaš, nastaje odličan vojnik. Tebe je valjda razmazila mati, hranila te do osamnaeste godine paprenjacima i mlijekom.

— Majka me, istina, neobično voljela. Kad sam otišao u regrute, ona se zbog toga razboljela i legla, a čujem, nije ni ustajala više... Vrlo mi je gorko bilo potkraj u regrutstvu. Starješina me nije volio, za sve me kažnjavao — a zašto? Ja se svima pokoravam, živim uredno; rakije ne pijem, nemam poroka, a to je već, Aleksandre Petroviču, loše ako čovjek ima kakvih poroka. Svi su oko mene takvi nesmiljeni — nemaš gdje zaplakati. Znao sam otići u kut i tamo poplakati. Stojim tako jednoć na straži. Već je noć; postavili me da stražarim na glavnoj straži, kod pušćanih stalaka. Vjetar, bila je jesen, a takva tama da ti oči ispadnu gledajući. I tako mi je postalo

teško, jako teško! Metnuo ja pušku uz nogu, skinuo bajunet, položio ga do sebe; izuo desnu čizmu, cijev uperio sebi u prsa, nalegnuo na nju i nožnim palcem odapeo oroz. Gledam — puška slagala! Pregledam pušku, pročistim kopanjicu, naspem nova baruta, kresnem kremen i opet uperim u prsa. I šta bješe? Barut planuo, a opet nema hica! Šta li je to, mislim! Uzeo ja i obuo čizmu, nataknuo bajunet, šutim i hodam. Onda sam i odlučio da to učinim: ma kamo bilo, samo napolje iz regrutstva. Za pola sata dolazi zapovjednik; zapovijedao je ophodnom stražom. Ravno na mene: »Zar se tako stoji na straži?« Ja uzeo pušku na ruku i zatjerao u njega bajunet sve do cijevi. Prevalio sam četiri tisuće vrsta, pa ovamo, u zasebno odjeljenje...

Nije lagao. A i zašto bi ga poslali u zasebno odjeljenje? Obični se zločini kažnjavaju kudikamo lakše.

Uostalom, jedini je Sirotkin od svih svojih drugova i bio takav ljepotan. A što se tiče drugih, sličnih njemu, kojih je kod nas bilo svega petnaestak, neobično ih je bilo i gledati; samo dva tri lica bila su još prilična; drugi su svi bili nekakvi klopavci, nakaze, prljavci; neki čak i sijedi. Ako mi dopuste prilike, pripovijedat ću jednom detaljnije o svojoj toj družbi. A Sirotkin se često družio s Gazinom, onim istim zbog kojega sam započeo ovu glavu kad sam spomenuo kako je pijan nasrnuo u kuhinju i kako je pobrkao moje prve pojmove o kaznioničkom životu.

Taj je Gazin bio užasno stvorenje. Na sve je ostavljao strašan, mučan dojam. Uvijek mi se činilo da ništa nije moglo biti okrutnije, čudovišnije od njega. Vidio sam u Tobolsku razbojnika Kamenjeva, čuvenog po zločinima; vidio sam zatim Sokolova, optuženog uznika, vojnog bjegunca, strašnog ubojicu. Ali ni jedan od njih nije na mene ostavio tako odvratni dojam kao Gazin. Gdje kad mi se pričinjalo da vidim pred sobom golema, gorostasnog pauka, velika poput čovjeka. Bio je Tatarin, strahovito jak, jači od svih u kaznionici; rasta više nego srednjega, herkuleske građe, nezgrapne, nerazmjerno goleme glave; hodao je zgrbljen, gledao ispod oka.

Po kaznionici su se o njemu pronosili čudni glasovi; znali su da je bio vojnik, ali su uznici između sebe pričali — ne znam je li istina — da je bjegunac iz Nerčinska; u Sibiriju je bio prognan već više puta, pobjegao je više puta, više puta je mijenjao ime, i najzad dospio u našu kaznionicu, u zasebno odjeljenje. Pripovijedali su o njemu i to da je prije volio klati malu djecu, naprosto iz naslade: odmami dijete kamo na zgodno mjesto, najprije ga zaplaši, izmuči, a kad se sasvim nauživa užasa i trepeta jadne, male žrtve, kolje je tiho, polagano, uživajući. Sve su to možda i izmišljali, zbog općega teškog dojma koji je na svakoga ostavljao Gazin, ali sve su te izmišljotine nekako pristajale njemu, priličile mu. A inače se u kaznionici, kad nije bio pijan, u obično vrijeme, vladao vrlo razborito. Bio je uvijek

tih, ni s kim se nije nikad svađao i klonio se svađa, ali kao iz prezira spram drugih, kao da sebe smatra za višeg od ostalih; govorio je vrlo malo i bio je nekako namjerno nerazgovorljiv. Sve su mu kretnje bile polagane, mirne, samouvjerene. Po očima mu se vidjelo da nije ni najmanje glup, nego izvanredno lukav; ali nešto uznošljivo podrugljivo i okrutno bilo mu je uvijek na licu i u smiješku.

Trgovao je rakijom i bio u kaznionici jedan od najimućnijih rakijaša. Ali, u godini mu se možda dvaput događalo da se opije i sam, i onda se pokazivalo sve zvjerstvo njegove prirode. Kako se postepeno opijao, započinjao je najprije da zadirkuje ljude porugama koje su bile veoma zlobne, proračunane i kao da su odavno pripremane; napokon, kad bi se sasvim opio, zapadao je u strašan bijes, hvatao nož i navaljivao na ljude. Uznici su poznavali njegovu užasnu snagu, pa bi se razbježali i sakrivali se: napadao je na svakog namjernika. Ali su brzo pronašli način kako će s njim izići na kraj. Desetak ljudi iz njegovih uza navaljivalo je iznenada na njega, svi u jedan mah, pa bi ga tukli. Ne može se zamisliti ništa okrutnije od te tučnjave: udarali su ga u prsa, pod srce, pod lažičicu, u trbuh; udarali mnogo i dugo i prestajali tek kad bi se sasvim obeznanio i bio kao mrtav. Ne bi se usuđivali da koga drugog ovako biju: tako biti značilo je ubiti, samo ne Gazina. Poslije bitke bi ga onesviještenoga umotavali u bundicu i odnosili na ljese. — »Pa odlanut će mu kad poleži!« — I zaista, sutradan je ustajao gotovo zdrav te, šuteći i mrk, odlazio na rad. I svaki put kad bi se Gazin opio, svi su već u kaznionici znali da će se njemu svakako batinama završiti dan. A i sam je to znao, pa ipak se opijao. Tako je potrajalo nekoliko godina; najzad su opazili da počinje popuštati. Stao se tužiti na različite bolove, počeo očigledno kunjati, sve češće odlaziti u bolnicu... »Popustio je ipak!« govorili su uznici.

Ušao je u kuhinju, a pratio ga je onaj gadni Poljak s guslama, kojega su obično nimali pijanice da im zabava bude potpuna; stao nasred kuhinje, pa šuteći i pozorno promatra sve nazočne. Svi zašutjeli. Napokon, kad je opazio mene i mojega druga, pogledao nas zlobno i podrugljivo, osmjehnuo se zadovoljan sam sa sobom, nešto kao smislio u sebi i dobrano teturajući prišao našem stolu:

— A dopustite da zapitam — započeo (govorio je ruski) — od kakvih prihoda izvoljevate ovdje da pijuckate čaj?

Ja se šuteći zgledao sa svojim drugom, jer sam zaključio da je najbolje šutjeti i ne odgovoriti mu. Na prvi prigovor on bi se razbjesnio.

— Imate dakle novaca? — nastavi on da ispituje. — Imate dakle hrpu novaca, a? A zar ste zato došli na robiju da čaj pijuckate? Došli ste da pijuckate čaj? Ta govorite, da vas...!

Ali kad je vidio da smo odlučili šutjeti i ne obazirati se na njega, pocrvenje i uzdrhta od bijesa. Kraj njega su u kutu stajale velike naćve, u koje se slagao sav

narezani kruh pripremljen uznicima za objed ili večeru. Bile su tako velike da je u njih stalo kruha za pol kaznionice, sada su bile prazne. On ih zgrabi obadvjema rukama i zamahnu se iznad nas. Još malo, i bio bi nam razmrskao glave. Mada bi ubojstvo ili namjera ubojstva uzrokovali cijeloj kaznionici izvanredne neugodnosti — započele bi istrage, pretrage, porasla bi strogost, zbog čega su uznici svim silama nastojali da izbjegnu takve krajnosti — unatoč tomu svi su sada šutjeli i čekali. Ni jedne riječi nama u zaštitu! Ni jednog uzvika Gazinu — toliko su nas užasno mrzili! Očito im je godila opasnost u kojoj smo se nalazili... Ali sve se sretno završilo: baš kad je htio da spusti naćve, zaviknu netko iz predsoblja:

— Gazine! Ukrali rakiju!

On tresnu naćvama o pod i kao mahnit poleti iz kuhinje.

— Sam bog je spasio! — govorili su među sobom uznici.

I dugo su poslije toga govorili o tome.

Nisam ni kasnije uspio doznati, je li vijest o krađi rakije bila istinita ili ju je netko izmislio za tu zgodu da nas spasi.

Naveče, već po mraku, prije nego što su zaključali uzničke zgrade, hodao sam uz vrljike i teška mi tuga pala na dušu: nikad kasnije za svega svojega kažnjeničkog života nisam osjetio takve tuge. Teško je trpjeti prvi dan zatvora, gdje mu drago: bilo u kaznionici, bilo u kazamatima, bilo na robiji ... Ali me najviše, sjećam se, mučila jedna misao, koje se nisam mogao otresti i koja me progonila za cijelo vrijeme što sam ga proveo u kaznionici — misao donekle nerazrješiva — nerazrješiva za mene još i sad: o nejednakosti kazne za iste zločine. Istina, zločini se ne mogu usporediti jedan s drugim, ni približno. Na primjer: i ovaj i onaj ubili su čovjeka; ocijenjene su sve prilike u oba slučaja; i odatle proizlazi i za jedan i za drugi zločin gotovo jednaka kazna. A ipak, pogledajte kakva je razlika među zločinima. Jedan je, na primjer, zaklao čovjeka tako, nizašto, za glavicu luka: izašao na cestu, zaklao prolaznika seljaka, a u toga bila samo jedna jedincata lukovica. »Šta ćeš, oče! Siao si me u plijen: eto sam zaklao seljaka i našao tek lukovicu. — Glupane! Lukovica je, a ipak kopjejka! Sto duša, sto lukovica, pa eto ti i rubalj!« (Kaznionička priča). — A drugi je ubio jer je od bludna nasilnika branio čast svoje zaručnice, sestre, kćerke. — Jedan je ubio na skitnji, opsjedala ga cijela pukovnija policajaca, a on je branio svoju slobodu, život, prečesto umirao od gladi; a drugi kolje malu djecu jer mu je slast klati, osjećati na rukama njihovu toplu krv, nauživati se njihova straha, posljednjega njihova golubinjeg trepeta pod samim nožem. I šta se događa? I jedan i drugi dospijevaju na istu robiju. Istina, ima razlika u rokovima dosuđenih kazna. Ali razmjerno nema mnogo tih razlika; a u jednoj te istoj vrsti zločina ima nebrojeno mnoštvo varijacija. Koliko naravi, toliko varijacija. Recimo da se te razlike ne mogu izglati, zbrisati, da je to nerješiva

zadaća svoje vrste, kvadratura kruga, recimo da je tako. Ali sve kad i ne bi bilo te nejednakosti — pogledajte drugu razliku u samim posljedicama kazne...

Evo čovjeka koji na robiji gine, topi se kao svijeća; a evo drugog koji prije dolaska na robiju nije ni znao da na svijetu ima takva vesela života, da ima takav ugodan klub junačkih drugova. Da, dolaze u kaznionicu i takvi. Evo, na primjer, obrazovana čovjeka, s razvijenom savješću, sviješću, srcem. Puka bol njegova srca ubit će ga svojim mučenjem prije svih kazna. On će sam sebe za svoj zločin osuditi bezobzirnije, nemilosrdnije nego najgrozniji zakon. A evo uz njega drugoga, koji za svega robijanja neće nijedanput pomisliti na ubojstvo koje je počinio. On čak smatra sebe za nedužna. A ima i takvih koji namjerno izvrše zločin samo da dospiju na robiju i tako se izbave iz kudikamo robijaškijega života na slobodi. Ondje je on živio dokraja ponižen, nikad se nije sit najeo i od jutra je do noći radio za svoga poslodavca, a na robiji je rad lakši nego kod kuće, kruha ima dovoljno, i to takva kruha kakva on još nije ni vidio; o blagdanu je govedina, ima milostinje, ima prilike da zaradi kopječku. A društvo? Ljudi prepredeni, spretni, sveznalice; i sad on gleda svoje drugove sa smjernim divljenjem: još nikad nije vidio takvih; smatra ih za najviše moguće društvo na svijetu. Zar je kazna za tu dvojicu jednako osjetljiva? Uostalom, čemu da se bavimo nerješivim pitanjima! Bubnja bubanj, vrijeme je da se ide u uze.

IV PRVI DOJMOVI

Započelo je posljednje prebrojavanje. Nakon toga su se zaključavale uzničke zgrade, svaka zasebnim katancem, i uznici su ostajali zaključani sve do svanuća. Prebrojavanje je obavljao potčasnik s dvojicom vojnika. Zbog toga su katkad skupljali uznike u dvorištu, pa bi dolazio stražarski časnik. Ali su češće cijelu tu ceremoniju obavljali manje službeno: brojili su po uzničkim zgradama. Tako je bilo i sada. Oni koji su brojili često su se bunili, griješili u brojenju, odlazili i opet se vraćali. Napokon su jadni stražari dobrojili do željene brojke i zaključali uze. U njima je bilo do tridesetak uznika, prilično tijesno zbijenih na ljesama. Bilo je još prerano za spavanje. Svaki je, razumljivo, morao da se nečim bavi.

Od starješinstva je ostao u uzama samo jedan invalid, kojega sam već prije spominjao. U svakim uzama ima i starješina izabran između uznika, razumije se, po dobrom vladanju. Imenuje ga sam major upravitelj. Vrlo se često događalo da su i starješine bili uhvaćeni u ozbiljnim nevaljanštinama; onda su ih šibali, odmah ih zbacivali među mlade i odmjenjivali drugima. U našim je uzama bio starješina Akim Akimič. koji se na moje čudo često izdirao na uznike. Uznici su mu obično uzvraćali porugama. Invalid je bio pametniji od njega i nije se ni u šta miješao, a ako bi gdje kad i maknuo jezikom. to je bilo samo radi reda, da umiri savjest. Šutke je sjedio na svojoj ljesi i prošivao čizmu. Uznici se gotovo uopće nisu obazirali na njega.

Toga prvog dana moga kažnjeničkoga života opazio sam nešto i uvjerio sam se kasnije da je to istinito: da svi neuznici. bili oni tko mu drago — počevši od onih koji su neposredno u vezi s uznicima, kao što su eskortni vojnici — stražari do svih uopće koji imaju ma kakva posla s robijaškim životom — nekako pretjerano sude o uznicima. Kao da svakoga časa, uznemireni, očekuju da će kaznjenik sad na s nožem navaliti na koga od njih. Ali najznačajnije je to što su sami kažnjenici bili svjesni da ih se boje, i to ih ie očito nekako hrabrilo. Međutim, najbolji je starješina kažnjenicima baš onaj koji ih se ne boji. I uopće, bez obzira na hrabrost, samim je kažnjenicima kudikamo ugodnije kad u njih imaju povjerenja. Time ih je moguće čak i pridobiti. Događalo se za moga robijanja, premda malokad, da bi tkogod od poglavara došao u kaznionicu bez pratnje. Da onda vidiš kako bi se iznenadili kažnjenici, i kako je to na njih dobro djelovalo. Takav neustrašiv posjetnik izazivao je poštovanje, pa da se i zaista moglo dogoditi kakvo zlo, pred njim se ne bi dogodilo.

Gdje god ima kažnjenika, svagdje oni zadaju strah, a ja zaista ne znam odakle taj strah. Neku osnovu ima on, dakako, već u vanjštini kažnjenika koji je proglašen razbojnikom; osim toga, svatko tko se približi kaznionici osjeća da se sva ta ljudska gomila nije tu okupila po svojoj volji, i da se, ma što činili, živ čovjek ne može učiniti lešom; njemu ostaju osjećaji, želja za osvetom i za životom, strasti i potreba da tim strastima udovolji. Ali ipak čvrsto vjerujem da se kažnjenika ne treba nimalo bojati. Ne nasrće čovjek tako lako i tako brzo s nožem u ruci na drugog čovjeka. Jednom riječju, ako i može biti opasnosti, ako je gdje i ima, upravo se po malobrojnosti takvih nesretnih slučajeva može zaključiti da je ta opasnost neznatna. Razumije se, sada govorim samo o osuđenim kažnjenicima, od kojih su mnogi čak i zadovoljni što su se napokon dokopali kaznionice (toliko je gdje i bolji taj novi život!), pa su voljni da žive povučeno i mirno; a osim toga pravim nemirnjacima između sebe i sami neće dati da se mnogo razmeću.

Svaki se kažnjenik, ma kako bio smion i drzak, u kaznionici svega boji. Ali drugo je kažnjenik koji je pod sudom. Taj je zaista kadar da nasrne na stranog čovjeka tek tako, nizašto, naprosto zbog toga, na primjer, što sutra mora pod kaznu; pa ako se zapodjene nešto novo, odgodit će se i kazna. Tu ima uzrok i cilj napada: »to je radi toga da promijenim svoj udes«, pošto—poto i što brže. Znam čak jedan neobičan psihološki slučaj te vrste.

Kod nas je u kaznionici, u vojnom odjelu, bio jedan vojni kažnjenik, koji je bio osuđen na dvije godine, ali nije izgubio građanska prava, strašan razmetljivac i silna kukavica. Razmetljivost i kukavština uopće se samo malokad sreću u ruskoga vojnika. Naš je vojnik, čini se, uvijek tako zaposlen te kad bi i htio ne bi imao vremena da bude razmetljiv. Ali ako je već razmetljivac, onda je gotovo uvijek besposličar i kukavica. Dutov (prezime kažnjenikovo) odsjedio najzad svoju prilično kratku kaznu i opet stupio u linijski bataljon. Ali, budući da se svi takvi kao on, kad se u kaznionicu šalju na popravak, na kraju kvare u njoj, obično se događa da ne provedu na slobodi više od dvije - tri sedmice, nego opet zapadaju pod sud i vraćaju se u kaznionicu, ali sada ne više na dvije ili tri godine, nego u »vječni« odio, na petnaest ili dvadeset godina. Tako se i dogodilo. Za koje tri sedmice nakon izlaska iz kaznionice obio Dutov bravu i ukrao, a osim toga se naprostačio i nabjesnio. Potegli ga na sud i osudili na strogu kaznu.

On se strašno, do bezumlja uplašio tjelesne kazne koja će ga stići, kao najjadnija kukavica, te je uoči onoga dana kad je trebalo da ga protjeraju kroz šibe napao nožem stražarskog časnika koji je bio ušao u kažnjeničku odaju. Razumije se, dobro je znao da će takvim postupkom veoma otežati osudu i produžiti robiju. Ali računao je upravo s tim da bar na nekoliko dana, bar na nekoliko sati odgodi strašni čas kazne! Bio je tolika kukavica da, kad je poletio s nožem, nije ni ranio časnika, nego sve to zapravo hinio samo da bi mu za taj novi prestupak opet sudili.

Trenuci prije kazne strašni su, razumije se, osuđeniku, i ja sam se za nekoliko godina nagledao prilično optuženika uoči kobnoga im dana. Obično sam optuženike sretao u bolnici, u kažnjeničkim sobama, kad sam ležao bolestan, što se događalo prilično često. Svi zatvorenici po cijeloj Rusiji znaju da su prema njima najmilosrdniji liječnici. Oni ne prave nikakve razlike među kažnjenicima, kakvu i nehotice pravi svaki drugi čovjek, možda jedino s izuzetkom prostoga puka. On nikad ne prekoraва kažnjenika za prestupak, ma kako strašan bio, i sve mu oprašta zbog kazne koju trpi, i uopće zbog nesreće. Ta ne naziva uzalud narod u cijeloj Rusiji zločin nesrećom, a zločince nesretnicima. Ta oznaka ima duboko značenje, utoliko važnije što je stvoreno nesvjesno, instinktivno. A liječnici su kažnjenicima pravo utočište u mnogim prilikama, osobito optuženicima koje drže kruće nego osuđenike... Optuženik, dakle, kad ocijeni da se vjerojatno približio za njega strahoviti dan, odlazi obično u bolnicu, jer želi da bar malo odgodi teški čas. A kad se ispisuje iz bolnice, znajući gotovo sigurno da je sutra kobni rok, uvijek je neobično uzbuđen. Neki nastoje zbog samoljublja da prikriju svoje osjećaje, ali nespretno junačenje neće zavarati njihove drugove. Svi razumiju šta se zapravo događa, pa zbog čovječnosti šute.

Znao sam kažnjenika, mlada čovjeka, ubojicu, vojnika koji je bio osuđen na potpun broj šiba. Toliko se uplašio da je uoči kazne ispio vrč rakije u koju je namočio burmuta. Uzgred: u optuženika robijaša uvijek se prije kazne javlja rakija. Dugo je već prije roka dokrijumčare, nabavljaju je za skupe novce, i optuženik će rado pola godine oskudijevati u nečemu što mu je prijeko potrebno, samo da skuca novaca koliko mu treba za četvrt štofa rakije, da ga ispije četvrt sata prije kazne. Kažnjenici općenito vjeruju da pijan čovjek ne osjeća tako bolno bič ili batine. Ali sam zastranio s pripovijesti. Kad je jadnik ispio svoj vrč rakije, zaista se odmah razbolio; stao bljuvati krv, te ga gotovo onesviještena odvezli u bolnicu. To mu je bljuvanje toliko naškodilo prsima da su mu se za nekoliko dana javili znaci prave sušice, od koje je za pola godine umro. Liječnici koji su ga liječili od sušice nisu znali kako se od nje razbolio.

Ali kad pripovijedam o malodušnosti prestupnika, koja se često javljala prije kazne, moram dometnuti da, naprotiv, neki od njih zadivljuju promatrača neobičnom neustrašivošću. Sjećam se nekih primjera odvažnosti koja je graničila s bešćutnošću, a tih primjera nije bilo baš malo. Upamtio sam osobito susret s jednim strašnim zločincem. Jednoga dana pukao po kaznjeničkim odajama glas da će naveče kazniti čuvenoga razbojnika Orlova, vojnog bjegunca a nakon kazne dovesti u zatvor. Robijaši bolesnici, očekujući Orlova, tvrdili su da će biti ljuto kažnjen. Svi su bili nekako uzrujan, a priznajem, i ja sam silno radoznalo očekivao pojavu čuvenog razbojnika. Odavno sam već slušao čudesa o njemu.

To je bio zlikovac kakvih ima malo, hladnokrvno je klao starce i djecu, čovjek

strašne snage volje i ponosite svijesti o svojoj snazi. Priznao je mnoga ubojstva, pa su ga osudili da bude protjeran kroz šibe. Dovedi ga naveče. U odajama je već bio mrak pa su upalili svijeće. Orlov je bio gotovo bez svijesti, strašno blijed, guste, razbarušene kose, crne kao noć. Leđa mu otekla i bila krvavomodre boje. Cijele su ga noći kažnjenici dvorili, mijenjali mu vodu, prevrtali ga s jedne strane na drugu, davali mu ljekarije, kao da dvore krvna srodnika, kakva dobrotvora. Već sutradan se sasvim oporavio i prošetao dvatri put po sobi! Tome sam se čudio: došao je u bolnicu sasvim slab i izmučen. Prošao je bio u jedan mah polovicu određenog broja batina. Liječnik je zaustavio egzekuciju tek onda kad je opazio da zločincu prijeti neminovna smrt ako se kazna dalje nastavi. Osim toga, Orlov je bio malena rasta i slabe grade, a uz to izmoren od duga ležanja pod sudskom istragom. Ako je ikad netko sretao optuženike uznike, sigurno će dugo pamtit i njihova iscijeđena, mršava, blijeda lica, grozničave poglede.

Orlov se ipak brzo oporavio. Očevidno je njegova unutarinja, duševna energije mnogo pomagala prirodi. To zaista nije bio sasvim običan čovjek. Iz radoznalosti sam se bliže upoznao s njim i cijelu sam ga sedmicu dana proučavao. Mogu pouzdano reći da nikad u životu nisam sreo čovjeka jačega, čeličnijeg karaktera nego što je on. Vidio sam već jednom, u Tobolsku, jednu znamenitost toga roda, nekoga razbojničkog harambašu. Bio je prava zvijer, pa kad stojiš uz njega, ne znajući mu još ni ime, slutiš već po instinktu da je kraj tebe strašno biće. Ali kod njega me užasavala duševna tupost. Tijelo mu je toliko bilo prevladalo sva duševna svojstva, da si na prvi pogled vidio po njegovu licu kako je tu preostala samo divlja pomama za tjelesnim nasladama, razbludom, putenošću. Uvjeren sam da bi Korenev — tako se zvao onaj razbojnik — čak i klonuo duhom i drhtao od straha pred kaznom, mada je bio kadar da kolje i ne trepnuvši.

Sasvim mu je oprečan bio Orlov. To je bila očita, potpuna pobjeda volje nad tijelom. Vidjelo se da taj čovjek ima neograničenu vlast nad samim sobom, prezire sve muke i kazne i ne boji se ničega na svijetu. U njemu smo vidjeli samu beskrajnu energiju, želju za djelovanjem, žeđu za osvetom, žudnju da dostigne postavljeni cilj. Između ostalog, prenerazila me njegova neobična nadutost. Sve je gledao nekako nevjerojatno prezirno, ali se nije nimalo šepirio nego je to bilo nekako prirodno. Mislim da nije bilo bića na svijetu koje bi ga se moglo dojmiti pukim autoritetom. Sve je gledao nekako neočekivano ravnodušno, kao da nema ničega što bi ga moglo iznenaditi. I premda je dobro znao da ga drugi uznici gledaju s poštovanjem, nije se nikad pred njima razmetao. A ipak su taština i uznošljivost prirođeni gotovo svim uznicima bez izuzetka. Nije bio nimalo glup, ali nekako čudno iskren, premda nipošto brbljav. Na pitanja mi je odgovarao otvoreno, kako čeka da ozdravi pa da što prije prođe preostalu kaznu, i kako se bojao isprva, prije kazne, da je neće izdržati. — »Ali sada — dometnuo je i namignuo mi okom

— svršeno je. Proći ću preostali broj batina i odmah će me s grupom otpraviti u Nerčinsk, a ja ću putem pobjeći! Pobjeći ću svakako! Samo da mi što prije zacijele leđa!« — I svih tih pet dana očekivao je željno kad će moći zamoliti da ga otpuste.

A čekajući bio je pokadšto vrlo raspoložen i veseo. Pokušavao sam da s njim zapodjenem razgovor o njegovim pustolovinama. Malo se mrštio na ta pitanja, ali je uvijek odgovarao otvoreno. A kad je razabrao da se primičem njegovoj savjesti i hoću da od njega postignem kakvo bilo pokajanje, pogledao me tako prezirno i naduto kao da sam odjednom u njegovim očima postao malen, prilično glup dječak s kojim ne možeš raspravljati kao s odraslima. Na licu mu se pojavilo čak i nešto kao sažaljenje. Začas mi se najprostodušnije grohotom nasmijao, bez ikakve ironije, i ja sam uvjeren da se možda više puta u sebi smijao kad je ostao sam i sjećao se mojih riječi.

Najzad je izišao iako mu još nisu bila sasvim zacijelila leđa; i ja sam otišao isti dan da se ispišem, pa smo se tako zajedno vraćali: ja u kaznionicu, a on u stražarnicu kraj kaznonice, gdje su ga držali i prije. Kad smo se rastajali, stisnuo mi ruku, a to je od njega bio znak osobitog povjerenja. Mislim da je to učinio zato što je bio vrlo zadovoljan samim sobom i sadašnjim časom. Zapravo nije mogao da me ne prezire, i zacijelo me držao za pokorno, slabo, jedno stvorenje koje je u svakom pogledu niže od njega. Odmah sutradan izveli su ga na dalju kaznu ...

Kad su se naše uze zatvorile, poprimile su sasvim drugu sliku — sliku pravog stana, domaćeg ognjišta. Tek sada sam mogao uznike, svoje drugove, vidjeti potpuno kao kod kuće. Po danu mogu svaki čas doći u kaznionicu potčasnici, stražari i uopće starješine, pa se zbog toga svi stanovnici kaznonice drže nekako drugačije, kao da se nisu sasvim umirili, kao da svaki čas očekuju neku uzbunu. Ali čim su se uze zatvorile, svi se odmah mirno porazmjestili, svaki na svoje mjesto, i gotovo se svaki prihvatio kakvog ručnog rada. Uze se odjednom osvijetlile. Svaki drži svoju svijeću i svijećnjak, ponajviše drven. Netko sjeo i prošiva čizme, netko šije kakvu odjeću. Zagušljiv zrak u uzama iz sata u sat je sve gori. Grupa kockara čučnula u kutu, uz razastrt sag za karte. Gotovo u svakim uzama jedan je uznik držao kod sebe tanak malen sag od jednog aršina, svijeću i nevjerojatno uprljane, masne karte. Sve se to zajedno zvalo: igračnica. Vlasniku su plaćali po petnaestak kopejaka za noć; to mu je bila zarada. Kartaši su kartali obično tri lista, gorke i dr. Sve su igre bile hazardne. Svaki kartaš izasipa preda se hrpe bakrena navca — sve što mu je u džepu, a ispravlja se iz čučnja tek onda kad sve prokarta ili kad ošiša drugove. Kartanje se svršavalo u kasnu noć, a gdjekad je trajalo do svanuća, sve do onoga časa kad se uze otvaraju.

U našoj sobi, pa i po svim drugim uzama, bilo je uvijek prosjaka koji su sve prokartali, ili su naprosto tako od prirode prosjaci. Kažem: »od prirode« i osobito

naglašavam tu riječ. Zaista, svuda u našem narodu, u kakvim bilo okolnostima, u kakvim bilo prilikama, uvijek ima i bit će nekih čudnih ličnosti, koje su mirne i često nisu nipošto lijene, ali im je već sudbina dosudila da do vijeka budu prosjaci. Vazda su beskućnici, vazda odrpanci, vazda se čine nekako utučeni i nečim razjađeni i uvijek se netko njima titra, netko ih vitla kojekuda, obično tkogod od bekrija ili onih koji su se iznenada obogatili i uznijeli. Svaki ugled, svaka inicijativa njima je jad i tegoba. Kao da su se i rodili uz takvu pogodbu da ništa ne započinju sami, nego da samo poslužuju, da ne žive po svojoj volji, da plešu kako im drugi sviraju; njihov je usud da ispunjavaju samo tuđu volju. Na kraju, nikakve prilike, nikakvi preokreti ne mogu ih obogatiti. Oni su uvijek prosjaci.

Zapazio sam da takvih ima ne samo u narodu, nego i u svim društvenim krugovima, staležima, strankama, po časopisima i udrugama. Tako ih je bilo i u svakoj kaznioničkoj zgradi, u svakoj kaznionici, i čim bi se uredila kartašnica, odmah bi koji od njih dolazio da poslužuje. A i uopće nijedna kartašnica nije mogla biti bez poslužitelja. Nimali su ga obično svi kartaši zajedno, na cijelu noć, za nekih pet kopejaka srebra; a glavna mu je dužnost bila da cijelu noć stoji na straži. Najčešće se po šest sedam sati smrzavao u mraku, u hodniku, na studeni od trideset stupnjeva, i osluškivao svaku lupu, svaki zvuk, svaki korak u dvorištu.

Major upravitelj ili stražari dolazili su katkad u kaznionicu prilično kasno noću, ulazili tiho te zatjecali i kartaše i poslenike i suvišne svijeće koje su se vidjele još izvane. Naravno, kad bi odjednom zatreskala brava na vratima iz hodnika u dvorište, bilo je već prekasno sakrivati se, gasiti svijeće i lijegati na ljesu. Ali nakon toga kartaši bi se stražaru poslužitelju ljuto osvetili, pa je malokad dolazilo do takva propusta. Pet je kopejaka dakako smiješno ništavna plaća, čak i za kaznionicu; ali mene je uvijek zapanjivala u kaznionici surovost i nemilosrdnost naimačka, i u tom i u svim drugim slučajevima. »Kad si uzeo novce, onda i služi!« To je bio argument koji ne trpi nikakvih prigovora. Za izdani groš naimač je uzimao sve što je mogao uzeti, uzimao, ako je mogao, i previše, i još je mislio da iskazuje najamniku uslugu. Kartaš, pijanac, koji je bez računa bacao novce i desno i lijevo, uvijek je zakidao svojega poslužitelja, i to nisam opazio samo u kaznionici ni samo u kartašnici.

Rekao sam već da su u uzama gotovo svi posjedali uz kakve god poslove: osim kartaša, nije bilo više od pet pukih danguba; oni odmah polijegali da spavaju.

Moje je mjesto na ljesama bilo baš uz vrata. Na drugoj strani ljesu, s glavom prema mojoj glavi, bio je smješten Akim Akimič. Do deset—jedanaest sati radio bi, lijepio neki šareni kitajski fenjerčić, koji su kod njega naručili iz grada uz priličnu cijenu. Fenjer je pravio majstorski, radio je sustavno, nije odustajao; a kad bi svršio posao, pomno bi se uredio, prostro svoju strunjaču, pomolio se Bogu i

uredno legao na postelju. Urednost i red proširivao je, čini se, do najsitničavije pedantnosti; vidjelo se da sebe zacijelo drži za izvanredno pametna, kao svi tupi i ograničeni ljudi. Nije mi se svidio već od prvog dana, premda sam, sjećam se, toga prvog dana mnogo razmišljao o njemu i veoma se čudio kako je takav čovjek dopao kaznionice, mjesto da uspijeva u životu. Kasnije ću počesto imati prilike da govorim o Akimu Akimiču.

Ali opisat ću ukratko sastav cijelih naših uza. U njima mi bješe živjeti mnogo godina, i sve su to bili moji budući sustanovnici i drugovi. Razumije se da sam se silno radoznalo zagledavao u njih. Lijevo je bila skupina kavkaskih gorštaka, dopremljenih ponajviše zbog grabeža i na različite rokove. Bila su dva Lezgina, jedan Čečen i tri dagestanska Tatara. Čečen je bio mrko i namršteno stvorenje; gotovo ni s kim nije razgovarao i neprestano je gledao oko sebe mrzovoljno, ispod oka i s otrovnim, pakosnim i podrugljivim smiješkom. Jedan je Lezgin bio već starac, duga, tankoga, kukasta nosa, vidjelo se da je razbojnik već na prvi pogled. Zato me se drugi, Nura, već prvi dan dojmio najugodnije, najprijatnije. Bio je srednjih godina, nevisok, herkulske građe, sasvim plav i svijetlomodrih očiju, prćasta nosa, lica kao u Čuhonke^[6], i krivonog od nekadašnjega neprestanog jahanja. Cijelo mu je tijelo bilo isječeno, izranjeno bajunetama i kuglama. Na Kavkazu je bio pokoran, ali je neprestano kradom odlazio nepokornim gorštacima i odande zajedno s njima napadao na Ruse. U kaznionici su ga svi voljeli. Bio je uvijek veseo, prijazan sa svakim, radio je ne ropćući, miran i vedar, premda se često zgražao gledajući gadariju i prljavštinu uzničkog života, te se bunio i čak bjesnio na svaku krađu, lupeštinu, pijanstvo i uopće sve što je nepošteno, ali svađe nije zapodijevao nego se samo sa zgražanjem odvrćao.

Za cijelo vrijeme svoje robije ništa nije ukrao, nije počinio ni jedno nevaljalo djelo. Bio je neobično pobožan. Molio se predano; o postovima prije muslimanskih blagdana postio je kao fanatik i znao je cijele noći provesti u molitvi. Svi su ga voljeli i vjerovali u njegovo poštenje. »Nura je lav«, govorili su uznici; tako mu je i ostao nadimak lav. Bio je potpuno uvjeren da će ga, dok odrobija koliko mu je određeno, vratiti na Kavkaz, i živio samo u toj nadi. Čini mi se, bio bi umro da je izgubio tu nadu.

Već mi je prvi dan moga boravka u kaznionici upao u oči. I nisi mogao da ne zapaziš njegovo dobro lice, puno simpatije, među pakosnim, mrkim i podrugljivim licima drugih robijaša. U prvih pola sata, kako sam došao na robiju, on me prolazeći kraj mene potapšao po ramenu dobrodušno mi se smijući u oči. Nisam isprva razumio šta to znači. A ruski je govorio vrlo loše. Uskoro poslije toga prišao mi on ponovo i smješkajući se udario me opet prijateljski po ramenu. Zatim opet i opet, i tako se nastavljalo tri dana. Kako sam se kasnije dosjetio i uvjerio, to je značilo da me žali, da zna kako mi je teško upoznavati se s kaznionicom, pa hoće

da mi pokaže svoje prijateljstvo, da me ohrabri i da me uvjeri o svojem pokroviteljstvu. Dobri i naivni Nura!

Tri dagestanska Tatara bila su rođena braća. Dvojica su bili već vremešni, ali trećemu, Aleju, nije bilo više od dvadeset i dvije godine, a naoko je bio još mlađi. Na ljesama mu je mjesto bilo uz mene. Njegovo lijepo otvoreno, pametno i dobrodušno naivno lice na prvi je pogled privuklo moje srce, i bilo mi je baš drago što mi je sudbina poslala za susjeda njega, a ne koga drugoga. Sva mu se duša odražavala na lijepom, može se čak kazati: divnom licu. Osmijeh mu je bio tako povjerljiv, tako djetinjski prostodušan, krupne su mu crne oči bile tako blage, tako prijazne, da sam gledajući njega svagda osjećao zadovoljstvo, pa i olakšanje u jadu i tuzi. Ne pretjerujem u tome.

Stariji mu brat u zavičaju (imao je petoricu starije braće; dva su mu druga brata dospjela u neku tvornicu) zapovjedio jednom da uzme sablju i uzjaše konja, pa da s njim pođe na neki pohod. Poštivanje starijih tako je razvijeno kod brđana, te se momčić ne samo nije usudio nego nije ni pomislio da zapita kamo se upućuju. A oni nisu ni smatrali za potrebno da mu to kažu. Svi su oni polazili na razbojstvo, da na cesti dočekuju bogata armenskog trgovca i da ga opljačkaju. Tako se i dogodilo: poklali su pratnju, zaklali Armenca i razgrabili mu robu. Ali se to otkrilo: pohvatali ih svu šestoricu, sudili im, utvrdili im krivicu, kaznili ih i otpravili ih u Sibiriju na robiju. Jedina milost koju je sud iskazao Aleju bila je osuda na kraće vrijeme; poslali ga na robiju na četiri godine.

Braća su ga veoma voljela, više nekom očinskom nego bratskom ljubavlju. On im je bio utjeha na robiji, i oni su se, inače mrki i namršteni, vazda smješkali gledajući ga, pa kad bi s njim razgovarali (a razgovarali su s njim vrlo malo, kao da ga sve još drže za dječaka s kojim i ne možeš razgovarati o nečem ozbiljnom), surova bi im se lica vedrila, i ja sam pogađao da mu govore o nečem šaljivom, gotovo djetinjskom, bar bi se svagda zgledali i dobrodušno se smješkali kad bi saslušali njegov odgovor. A on se nije gotovo ni usuđivao da im šta kaže: toliko ih je poštovao.

Teško je shvatiti kako je taj dječak za cijele svoje robije mogao u sebi očuvati takvu blagost srca, odnjegovati u sebi takvu strogu čestitost, takvu duševnost, privlačnost, kako je uspio da ne ogrubi, da se ne pokvari. To je, uostalom, bila jaka i postojana narav, uza svu očiglednu blagost. Dobro sam ga kasnije upoznao. Bio je čist kao nevina djevojčica, i čiji god gadan, ciničan, prljav ili nepraveden postupak u kaznionici palio bi oganj zgražanja u njegovim krasnim očima, koje su od toga postajale još ljepše. Ali se uklanjao svađama i grdnjama, premda nije uopće bio od onih koje smiješ vrijeđati a da ne uzvrate, već se znao braniti. Ali svađao se nije ni s kim — svi su ga voljeli i svi mazili. Isprva je prema meni bio samo uljudan.

Malopomalo počeh s njim razgovarati; za nekoliko je mjeseci naučio izvrsno govoriti ruski, što njegova braća nisu postigla za cijelo vrijeme svoje robije. Učinilo mi se da je neobično skroman i tankoćutan, i da čak već mnogo razmišlja. Uopće, reći ću unaprijed: mislim da Alej nije nipošto obično stvorenje, i susreta s njim sjećam se kao jednoga od najljepših susreta u svom životu. Ima naravi koje su po sebi tako plemenite, tako ih je Bog obdario, te ti se čini nemogućom i sama pomisao da bi se mogle ikad promijeniti nagore. Za njih se nikad ne bojiš. Ja se ni sad ne bojim za Aleja. Gdje li je on sada?. ..

Jednom, već prilično dugo poslije moga dolaska u kaznionicu, ležim ja na ljesama i razmišljam o nečem tužnom. Alej, koji je uvijek radio i bio marljiv, nije sada bio ničim zabavljen. U to je vrijeme bio muslimanski blagdan pa oni nisu radili. Leži on, s rukama pod glavom, pa i on nešto misli. Odjednom me zapita:

— Šta je, vrlo ti je teško sada?

Pogledam ga radoznalo: čudnim mi se učinilo to naglo, otvoreno pitanje uvijek tankoćutnog, uvijek pažljivog, uvijek obazrivoga Aleja; ali kad sam pogledao pozornije, razabrao sam mu na licu toliki jad, toliku tugu od uspomena da sam odmah shvatio da je njemu samom vrlo teško, i to baš u taj isti čas. Rekao sam mu to. On uzdahnu i sjetno se osmijehnu. Volio sam njegov smiješak, uvijek nježan i srdačan. Osim toga, kad se smješkao, pokazivao je dva reda bisernih zubi na kojima bi mu mogla zavidjeti i najljepša djevojka.

— Je li, Aleju, zacijelo si ovaj čas mislio kako kod vas u Dagestanu svetkuju taj blagdan? Ondje je sigurno lijepo.

— Jest — odgovorio je zanosno i oči mu sinule. — A odakle znaš da o tome mislim?

— Kako ne bih znao! A je li ondje ljepše nego ovdje?

— O, zašto to govoriš!...

— Sada kod vas mora da je sve u cvatu, pravi raj?

— Ooh, bolje da i ne govoriš.

Silno se bio uzbudio.

— Slušaj, Aleju, jesi li imao sestru?

— Jesam, zašto pitaš?

— Zacijelo je ljepotica, ako je nalik na tebe.

— Šta na mene! Takva je ljepotica da u cijelom Dagestanu nema ljepše. Ah, kakva je ljepotica moja sestra! Nisi takve vidio! I mati mi je bila ljepotica.

— A je li te voljela mati?

— Ah! Šta govoriš! Jamačno je sada umrla od tuge za mnom. Ja sam joj bio

miljenik sin. Voljela me više nego sestru, više od sviju... Noćas mi se prisnila kako plače nada mnom.

Zašutio ie i te večeri nije više ni riječi izustio. Ali otad je uvijek tražio razgovor sa mnom, premda zbog poštovanja koje je, ne znam zbog čega, gajio prema meni, nikad nije prvi zapodijevao razgovor. Zato je volio kad bih mu se ja obratio. Ispitivao sam ga o Kavkazu, o njegovu predašnjem životu. Braća mu nisu priječila da sa mnom razgovara, to im je čak i godilo. Kad su vidjeli da sve više volim Aleja, postali i oni mnogo prijazniji sa mnom. Alej mi je pomagao u radu, bio mi u uzama uslužan gdje je god mogao, i vidjelo se kako mu je vrlo ugodno da mi čime god olakša i ugodi, a u tom nastojanju da mi ugodi nije bilo ni najmanjeg poniženja ili traženja kakva probitka, nego toplo, prijateljsko čuvstvo prema meni, koje on nije više ni krio. Između ostaloga, imao je on mnogo radnih sposobnosti; naučio je da dobro šije rubeninu, prošiva čizme, a kasnije je izučio, koliko je mogao, stolarski zanat. Braća su ga hvalila i ponosila se njime.

— Slušaj, Aleju — rekoh mu jednom — zašto ne naučiš čitati i pisati ruski? Znaš li koliko ti to može kasnije valjati ovdje u Sibiriji?

— Hoću drage volje. Ali od koga bih naučio?

— Zar tu nema mnogo pismenih ljudi? Hoćeš li da te ja naučim?

— Ah, nauči me, molim te! — Čak se pridigao na ljesama i sklopio ruke na molbu gledajući me.

Prihvatili smo se posla još iste večeri. Imao sam ruski prijevod Novoga zavjeta, knjigu koja nije zabranjena u kaznionici. Bez azbuke, po samoj toj knjizi, Alej je za nekoliko sedmica izvrsno naučio čitati. Za koja tri mjeseca sasvim je razumijevao književni jezik. Učio je sa žarom, zanosno.

Jednom ja i on pročitismo svu Propovijed na gori. Opazio sam da on neka mjesta u njoj izgovara nekako osobito čuvstveno.

Zapitam ga sviđa li mu se to što je pročitao.

On me naglo pogledao i rumen mu izbila na lice.

— Ah, da! — odgovori — da. Isa¹⁷¹ je svet prorok, Isa je govorio božje riječi. Kako je lijepo!

— A šta se tebi najviše sviđa?

— Pa gdje On govori: »Opraštaj, ljubi, ne vrijeđaj, i neprijatelja ljubi.« Ah, kako On lijepo govori!

Okrenuo se braći, koja su slušala naš razgovor, i vatreno im počeo nešto govoriti. Oni su dugo i ozbiljno razgovarali i odobravajući klimali glavom. Onda se s dostojanstveno milostivim, to jest pravim muslimanskim smiješkom (koji ja veoma volim, i baš volim dostojanstvenost toga smiješka) obratili meni i potvrdili

da je Isa bio božji prorok i da je činio velika čudesa; da je od gline načinio pticu, duhnuo u nju i ona poletjela... i to je u njih zapisano u knjigama. Govoreći to, bili su čvrsto uvjereni da mi ugađaju što slave Isu, a Alej je bio sav sretan što su mu se braća odlučila i ushtjela da meni tako ugone.

Pisanje nam je također polazilo za rukom izvanredno uspješno. Alej dobio papira (a nije mi dopustio da kupim za svoje novce), pera, tinte, i za dva mjeseca naučio izvršno pisati. Njihovu ponosu i zadovoljstvu nije bilo kraja. Nisu znali kako bi mi zahvalili. Ako bi nam se desilo da na radu budemo zajedno, otimali su se tko će mi pomoći i držali su to za svoju sreću. O Aleju da i ne govorim. Volio me možda jednako kao i braću. Nikad neću zaboraviti kako je odlazio iz kaznionice. Odveo me za uze, ondje poletio te me ogrlio i zaplakao. Nikad me prije nije ljubio i nije plakao. »Ti si meni toliko učinio, toliko učinio« — govorio je — »da mi ni otac ni mati ne bi učinili toliko: ti si me učinio čovjekom, Bog će ti platiti, a ja te neću nikad zaboraviti« ...

Gdje je, gdje li je sada moj dobri, mili, mili Alej! ...

Osim Čerkeza bila je u našim uzama još šaka Poljaka; oni su bili sasvim odijeljena porodica, koja gotovo i nije općila s drugim uznicima. Rekao sam već da su zbog toga što su mrzili uznike Ruse i oni zauzvrat bili svima mrski. To su bile izmučene, bolesne naravi; bilo ih je šestorica. Neki su od njih bili obrazovani; o njima ću kasnije govoriti posebno i potanko. Od njih sam za posljednjih godina svoga života u kaznionici dobivao gdjekad poneku knjigu. Prva knjiga koju sam pročitao dojmila me se snažno, neobično, osobito. O tim ću dojmovima jednom govoriti posebno. Meni su oni nadasve zanimljivi, i uvjeren sam da će mnogima biti posve nerazumljivi. O nekim se stvarima ne smije suditi dok se ne iskušaju. Reći ću jedno: da je moralna oskudica teža nego sve fizičke muke. Prost čovjek koji ide na robiju dolazi u svoje društvo, možda čak i u obrazovanje. Izgubio je dakako mnogo — zavičaj, porodicu, sve, ali mu društvo ostaje jednako. Obrazovan čovjek, kojega po zakonima stiže jednaka kazna kao prosta čovjeka, često gubi kudikamo više od njega. On mora potisnuti u sebi sve svoje potrebe, sve navike; mora prijeći u društvo koje mu nije dovoljno, mora se naviknuti da diše drugačiji zrak... To je riba izvučena iz vode na pijesak ... I često se kazna, po zakonu jednaka za sve, prevraća njemu u deset puta mučniju kaznu. To je istina ... čak i kad bi se ticalo samo materijalu'h navika koje se moraju žrtvovati.

Poljaci su stvorili zasebnu i cjelovitu grupu ljudi. Bila su šestorica, i na okupu. Od svih robijaša u našim uzama voljeli su jedinoga Židova i možda jedino zbog toga što ih je zabavljao. Našeg su Židovčića uostalom voljeli čak i drugi uznici, premda su mu se svi listom podsmijevali. Bio je jedini kod nas, i ja ni danas ne mogu da ga se sjećam bez smijeha. Svaki put kad sam ga gledao padao mi je na

pamet Gogoljev Židovčić Jankelj iz Tarasa Buljbe, kako se razodjenuo da sa svojom Židovkom ode na noćište u neki ormar, i odmah postao neobično nalik na pile. Isaj Fomič, naš Židov, bio je slika i prilika očerupana pileta. Nije bio više mlad, pedesetak godina, niska rasta i slab, pomalo lukav, ali i istinski glup. Bio je drzak i uznošljiv, ali i strašna kukavica. Sav je bio pun nekih bora, a na čelu i na obrazima imao je žigove koje su mu udarili na stratištu. Nisam nikako razumio kako je mogao izdržati šezdeset udaraca bičem.

Došao je zbog ubojstva. Imao je sakriven recept koji su mu njegovi Židovi dobavili od liječnika odmah nakon stratišta. Po tom se receptu mogla dobiti takva mast od koje bi za dvije sedmice nestali njegovi žigovi. U kaznionici nije smio upotrijebiti tu mast, nego je čekao da prođe dvanaest godina robije, a nakon toga, kad iziđe i naseli se, kanio se svakako poslužiti receptom. »Inače se ne mogu oženiti«, rekao mi jednom, »a ja hoću svakako da se oženim.« Bio sam s njim u veliku prijateljstvu. Uvijek je bio izvrsno raspoložen. Na robiji mu je bilo lako; bio je po zanatu draguljar, zatrpan poslom iz grada, u kojemu nije bilo draguljara, i tako se izbavio od teških radova. Razumije se, ujedno je bio lihvar, pa je za kamate i zaloge opskrbljivao svu robiju novcima. Došao je prije mene, a jedan mi je Poljak potanko opisao njegov dolazak. To je nadasve smiješna priča, koju ću kasnije pripovjediti; o Isaju Fomiču govorit ću još počesto.

Ostali u našim uzama bili su: četiri starovjerca, starci i štoci, među njima i starac iz starodubovskih sela; dvatri Malorusa, mrki ljudi; mlad robijaš mršava lišca i tanana nosića, dvadeset i tri su mu po prilici godine, a ubio je već osmoro ljudi; gomila krivotvoritelja novaca, od kojih je jedan bio lakrdijaš cijelim našim uzama, i napokon nekoliko mrkih i namrštenih ličnosti, obrijanih i iznakaženih, šutljivih i zavidnih, što mrzovoljno gledaju ispod oka uokolo i kane tako gledati, mrštiti se, šutjeti i mrziti još mnogo godina — dokle god budu na robiji.

Sve mi je to samo bljesnulo pred očima te prve, nemile večeri moga novog života — bljesnulo u dimu i čađi, sred psovki i neizreciva cinizma, u zagušljivom zraku, uz zveku okova, sred kletvi i bestidnog hohota. Legao sam na gole ljese, podmetnuo pod glavu odjeću (jastuka još nisam imao), pokrio se kožuhom, ali dugo nisam mogao zaspati, premda sam bio posve izmučen i skrhan od svih mučnih, neočekivanih dojmova toga prvog dana. Ali novi mi je život tek otpočinjao. Mnogo me još očekivalo u budućnosti, o čemu nisam nikad ni mislio ni slutio ...

V PRVI MJESEC

Tri dana nakon moga dolaska u kaznionicu naredili mi da idem na rad. Dobro se sjećam toga prvog dana na radu, premda mi se tada nije dogodilo ništa neobično, bar kad uzmem u obzir sve što je ionako bilo neobično u mojem položaju. Ali i to mi je bio jedan od prvih dojmova, a ja sam svejednako još pomamno sve promatrao. Cijela tri prva dana proveo sam u najtežim osjećajima. »Eto kraja mojem putovanju: u kaznionici sam!« — ponavljao sam svaki čas u sebi — »eto mojeg utočišta za mnogo, mnogo godina, mojeg zakutka u koji ulazim s takvim nepovjerenjem, s takvim bolnim osjećajem... A tko zna? Možda ću, kad ga za mnogo godina budem morao ostaviti, još i požaliti za njim! ...« — dometao sam s nešto one zluradosti koja gdjekad ide tako daleko te namjerno diraš svoju ranu, kao da želiš uživati u svojoj boli, kao da ti je zaista naslada da spoznaš svu veličinu nesreće. Misao da ću jednom požaliti za tim zakutkom i samog me zaprepastila: i već sam onda shvatio, do kolikog stupnja može čovjek da se prilagođuje. Ali to je još bila budućnost, a zasad je sve oko mene bilo neprijateljsko i — strašno... nije doduše sve, ali se meni, razumije se, činilo.

Ta divlja radoznalost s kojom su me promatrali moji novi drugovi robijaši, njihova povećana surovost s novakom plemićem koji se odjednom pojavio u njihovoj družbi, surovost koja je gdjekad prelazila gotovo u mržnju — sve me to toliko izmučilo da sam već i sam želio što prije raditi samo da bih što prije upoznao i iskusio svu svoju nevolju, da bih počeo živjeti kao i svi oni, da bih što prije ušao u istu kolotečinu sa svima. Razumije se, mnogo toga onda nisam zapažao i slutio što mi je bilo baš ispred nosa: u neprijateljskom nisam još razbiraio utješno. Uostalom, nekoliko prijaznih, ljubaznih lica, što sam ih sreo već za prva tri dana, ipak me veoma ohrabrilo. Najljubazniji je i najprijazniji sa mnom bio Akim Akimič. Među mrkim i mrzovoljnim licima drugih robijaša nisam mogao da ne opazim i nekoliko dobrih i veselih. »Svagdje ima loših ljudi, a među lošima i dobrih« — pomislih brže za utjehu — »tko zna? Ti ljudi možda nisu toliko gori od onih drugih koji su ostali ondje, izvan kaznionice.« Mislio sam to i klimao glavom svojoj misli, a međutim — bože moj! — da sam onda znao koliko je ta misao bila istinita!

Evo, na primjer, tu je bio jedan čovjek kojega sam tek nakon mnogo godina potpuno upoznao, a gotovo za svega mojega robijanja bio je sa mnom i vazda uz mene. To je bio kažnjenik Sušilov. Čim sam sada progovorio o robijašima koji nisu gori od drugih, odmah sam se nehotice sjetio njega. On me posluživao. Imao sam još i drugog poslužitelja. Akim Akimič mi je još od samog početka, prvih dana,

preporučio jednoga uznika, Osipa, i rekao mi da će mi on za trideset kopejaka na mjesec svaki dan kuhati posebno jelo ako mi je erarsko baš tako mrsko i ako imam sredstava da se sam hranim. Osip je bio jedan od četvorice kuhara koje su uznici izborom određivali za naše dvije kuhinje, ali se njima ostavljalo na volju da prime ili ne prime takav izbor; a tko bi i primio, mogao se već sutra odreći. Kuhari ionako nisu odlazili na rad i sav im je posao bio da peku kruh i da kuhaju šči. Kod nas ih nisu zvali kuharima nego kuharicama, ali to nije bilo zbog prezira, pogotovo jer su se za kuhinju odabirali razboriti i, po mogućnosti, pošteni ljudi, nego onako, od bezazlene šale, pa se naši kuhari nisu nimalo vrijeđali.

Osipa su odabirali gotovo uvijek, i on je nekoliko punih godina bio bez prestanka kuharica, a odricao se gdjekad tek na neko vrijeme, kad bi ga već odviše obuzela čama, a zajedno s tim i volja da krijumčari rakiju. Bio je izuzetno pošten i dobar, premda je u kaznionicu dospio zbog krijumčarenja. To je bio onaj isti krijumčar, visok, krepak momak, kojeg sam već spominjao; plašio se svega, osobito šiba, bio je miran, ponizan, prijazan sa svima, *nikad* se nije ni s kim svađao, ali nije mogao da ne krijumčari rakiju, uza svu svoju plašljivost, od strasti za krijumčarenjem. Zajedno s drugim kuharima trgovao je također rakijom, ali dakako ne u onolikoj mjeri kao, na primjer, Gazin, jer se nije usuđivao mnogo riskirati.

S tim sam se Osipom uvijek vrlo dobro slagao. A što se tiče sredstava za moje jelo, trebalo ih je zaista malo. Neću pogriješiti ako kažem da sam za mjesec dana trošio za hranu svega jedan rubalj srebra, razumije se, osim kruha koji je bio erarski, i gdjekad kupusne juhe kad bih već bio vrlo gladan, uza sve što mi se gadila, na koju sam se, uostalom, kasnije gotovo posve navikao. Obično sam kupovao komad govedine, funtu na dan. A zimi je govedina stajala kod nas jedan groš. Po govedinu je odlazio na trg tkogod od invalida, kojih je kod nas bio po jedan u svakim uzama da pazi na red. Oni su sami, dobrovoljno, prihvatili dužnosti da svaki dan odlaze na trg kupovati za kažnjenike, a nisu za to uzimali gotovo nikakvu nagradu, jedino kakvegod sitnice. Činili su to radi svoga mira, inače im ne bi bilo života u kaznionici. Tako su oni donosili duhan, čaj ciglaste boje, govedinu, kolače i drugo, osim jedino, možda, rakije. Za rakiju ih nisu molili, premda su ih gdjekad i častili njome.

Osip mi je nekoliko godina redom pekao uvijek jednaki komad govedine. Kako je bio ispečen, to je već drugo pitanje, ali o tome i nije riječ. Značajno je da nekoliko godina nisam s Osipom progovorio gotovo ni dvije riječi. Mnogo sam puta započinjao s njim razgovor, ali je on nekako bio nesposoban da taj razgovor podržava: nasmiješi se, ili odgovori *da* ili *ne*, i to je sve. Čak je i čudno bilo gledati toga Herkula rastom, a sedmogodišnje dijete umom.

Osim Osipa bio je među ljudima koji su mi pomagali još i Sušilov. Nisam ga

zvao i nisam ga tražio. Nekako me je sam našao i dodijelio se meni; ne sjećam se više kada se i kake to zbilo. Počeo mi je prati. Nad tom se jamom u erarskim koritima pralo kažnjeničko rublje. Osim toga Sušilov je sam pronalazio nebrojene različite dužnosti da mi ugodí: postavljao mi čajnik, trčkarao s različitim nalogima, tražio mi štogod. nosio moj kaput na popravak, laštio mi čizme četiri puta u mjesecu; sve je to radio usrdno, žustro, kao da ima bogzna kakvih poslova, jednom riječju, sasvim je svezao svoju sudbinu s mojom i preuzeo sve moje poslove na sebe. Nikad nije govorio, na primjer: »Vi imate toliko košulja, kaput vam je poderan«, i tako dalje, nego uvijek: »Mi imamo sada toliko košulja, kaput *nam* je poderan«. Sve mi je gledao u oči i kao da je to prihvatio za glavnu svrhu cijelog svog života.

Zanata, ili, kako govore uznici, »ručnoga zanata«, nije imao nikakva i čini se da je samo od mene zarađivao koju kopjejkú. Plaćao sam ga koliko sam mogao, to jest groševima, i on se svagda bez ijedne riječi zadovoljavao. Nije mogao da ne služi komu, a mene je, čini se, odabrao osobito zbog toga što sam bio društveniji od drugih i pošteniji u plaćanju. Bio je od onih koji nikad ne mogu da se obogate i oporave i koje su kod nas nimali da stražare u kartašnicama, pa su po cijele noći provodili u hodniku na studeni, osluškivali svaki glas na dvorištu da ne bi došao major upravitelj, i za to dobivali po pet kopejaka srebra gotovo za cijelu noć, a u slučaju nepažnje gubili sve i odgovarali leđima. Govorio sam već o njima. Karakteristika je tih ljudi da se odriču svoje ličnosti uvijek, svagdje i gotovo pred svima, a u zajedničkim poslovima da ne igraju čak ni ulogu drugoga, nego trećeg reda. Sve je to kod njih već tako po prirodi.

Sušilov je bio vrlo jadan momak, sasvim ponizan i ponižen, čak i utučen, premda ga kod nas nije nitko tukao, nego je već tako od prirode bio utučen. Ja sam ga zbog nečega uvijek žalio. Nisam mogao ni da ga pogledam bez toga osjećaja, a zašto sam ga žalio, ne bih ni sam znao odgovoriti. Razgovarati s njim također nisam mogao; ni on nije znao razgovarati, vidjelo se da mu je to velika muka, i tek bi onda oživio kad mu, da se završi razgovor, dadeš štogod da uradi, zamoliš ga neka kamo ode, otrči. Najzad sam se čak i uvjerio da mu time ugađam.

Nije bio ni visoka ni niska rasta, ni lijep ni ružan, ni glup ni pametan, ni mlad ni star, pomalo kozičav, djelomično sijed. Nikad se o njemu nije moglo reći ništa određeno. Samo jedno: on je, kako mi se čini i koliko sam mogao dokučiti, bio od one iste družbe od koje i Sirotkin, i to jedino zbog toga što je bio utučen i pokoran bez riječi. Uznici su mu se pokadšto podsmijevali, najviše zbog toga što se *mijenjao* kad je s kažnjeničkom četom išao u Sibiriju, a promijenio se za crvenu košulju i rubalj. Zbog te ništavne cijene, za koju je sebe prodao, kažnjenici su mu se i podsmijevali. Mijenjati se znači promijeniti s kim ime, dakle i sudbinu. Kako i

god se to činilo čudno, istinito je i za mojega je vremena još među kažnjenicima koje otpremaju u Sibiriju bio na snazi taj običaj, posvećen tradicijama i određen stalnim oblicima. Isprva nisam u to nikako mogao vjerovati, ali sam napokon morao da povjerujem očevdnosti.

Evo kako se to radi. Tjeraju, na primjer, u Sibiriju kažnjeničku čet. Idu svakakvi: i na robiju, i u tvornicu, i na naseobu; idu zajedno. Gdjegod putem, na primjer u permskoj guberniji, poželi neki prognanik da se mijenja s drugim. Na primjer, neki Mihajlov, ubojica ili drugačiji zločinac, drži da mu nije probitačno otići za mnogo godina na robiju. Recimo, bistar je momak, prepreden, zna posao; on, dakle, odabire iz te iste čete kojeg plicega, utučenijeg, poniznijeg čovjeka kojemu je određena razmjerno mala kazna: ili u tvornicu na malo godina, ili čak i na robiju, ali na nešto kraće vrijeme. Najzad nalazi Sušilova. Sušilov je iz dvorske služinčadi i prognan je naprosto na naseobu. Ide on već oko tisuću i po vrsta, razumije se, bez ijedne kopjejke, ide izmoren, sustao, o samoj erarskoj hrani, bez slatka zalogaja makar uz put, u samoj erarskoj odjeći, i poslužuje druge za kukavan sitniš. Mihajlov zapodijeva sa Sušilovom razgovor, združuje se, čak se i sprijateljuje s njim, a onda ga na nekoj postaji poji rakijom. Na kraju mu predlaže: ne bi li se htio mijenjati? Ja sam, kaže, Mihajlov, eto tako i tako, idem na robiju kao da i nije robija, nego u neki »zasebni odio«. Jest doduše robija, ali zasebna, dakle nešto bolja. — Za zasebni odio, dok je postojao, nisu znali čak ni svi poglavari, pa, na primjer, ni u Petrogradu. To je bio takav odijeljen i zaseban zakutak u jednom od sibirskih zakutaka, i s tako malo ljudi (u moje ih je doba bilo u njemu do sedamdeset) da mu je teško bilo i naići na trag. Sretao sam kasnije ljude koji su u Sibiriji služili i znali je, a od mene su čak prvi put čuli da postoji »zasebni odio«. U *zakoniku* se govori o njemu samo kojih šest redaka: »Osniva se u toj i to; kaznionici zasebni odio, za najteže zločince, dok ne otpočnu u Sibiriji najteži robijaški radovi.« Čak i sami kažnjenici u tom »odjelu« nisu znali jesu li na doživotnoj ili odmjerenoj robiji. Rok nije bio određen, rečeno je samo: dok ne otpočnu najteži radovi; dakle »diljem robije«.

Nije čudo što to nije znao ni Sušilov ni itko iz kažnjeničke čete, pa ni sam prognanik Mihajlov, koji je možda imao samo predodžbu zasebnom odjelu, zaključujući po svom zločinu koji je veoni težak, te je zbog njega prošao već svoje tri četiri tisuće kilometara. Neće ga, dakle, poslati na dobro mjesto. A Sušilov ;e krenuo na naseobu; šta ćeš ljepše? »Ne bi li se mijenjao?« Sušilov se napio, bezazlen je, zahvalan Mihajlovu koji se prema njemu ponaša prijateljski, i zato se ne može odlučiti da odbije. Uz to je već u kažnjeničkoj četi čuo da se mijenjati može, da se i drugi mijenjaju, nema tu dakle ničega neobičnog i nečuvenog. Uglavljaju. Nesavjesni se Mihajlov koristi neobičnom Susilovljevom priprostitom pa od njega kupuje ime za crvenu košulju i za rubalj srebra, i to mu odmah daje

pred svjedocima.

Sutradan Sušilov nije više pijan; ali ga opet poje, a i ne bi valjalo da odbije: dobiveni je rubalj već propio, crvenu košulju malo zatim također. Ako nećeš, vrati novce. A otkuda bi Sušilov smogao cijeli rubalj srebra? Ako ne vrati, družba će ga prisiliti da vrati: na to u družbi strogo paze. K tome, ako si obećao, onda izvrši — i pri tom družba ostaje. Inače će te pojesti. Utuci će te možda, ili naprosto ubiti, bar će te zaplašiti.

I zaista, kad bi družba ma i jedan jedini put u tome popustila, nestalo bi i običaja da se mijenjaju imena. Ako budeš mogao da odustaješ od obećanja i da kršiš pogodbu pošto si već uzeo novce — tko će nakon toga i sklapati pogodbu? Jednom riječju, to je zajednički posao družbe, pa je zato četa u tome vrlo stroga. Najzad vidi Sušilov da ne može više uzmaknuti pa odlučuje da se sasvim privoli. To se javlja cijeloj družbi; onda, ako se mora, još obdaruju i poje koga treba. Njima je, razumije se, svejedno hoće li Mihajlov ili Sušilov vragu na rogove, a rakija je popijena, počastili su ih — i oni dakle šute. Odmah na prvoj postaji bude, na primjer, prozivka; dolazi do Mihajlova: »Mihajlov!« Sušilov se odaziva: evo me! »Sušilov!« Mihajlov viče: evo me! — i podu dalje. Nitko i ne govori više o tome.

U Tobolsku razvrstavaju kažnjenike. »Mihajlova« na naseobu, a »Sušilova« pod jačom stražom otpravljaju u zasebni odio. Dalje ne može biti više nikakva protesta; a i čime bi se zapravo dokazalo? Koliko bi se godina oteglo nešto takvo? Šta bi se još dogodilo? Gdje su najzad svjedoci? Poreći će ako ih je i bilo. Ostat će, dakle, rezultat da je Sušilov za rubalj srebra i za crvenu košulju došao u »zasebni odio«.

Uznici su se podsmijevali Sušilovu — ne zbog toga što se je mijenjao (premda one koji lakši rad mijenjaju za teži općenito preziru, kao i svakoga glupana koji zapadne u škripac), nego što je uzeo samo crvenu košulju i rubalj srebra; to je već preneznatna naplata. Obično se mijenjaju za skupe novce, opet sudeći relativno. Uzimaju čak i po nekoliko desetaka rubalja. Ali Sušilov je bio tako ponizan, bezličan i toliko ništav da nekako i nije pristajalo podsmijevati mu se.

Dugo sam živio sa Sušilovim, već nekoliko godina. Malo—pomalo neobično mi je postao odan; nisam mogao da to ne opazim, pa sam se i ja naviknuo na njega. Ali jednom — ne mogu to nikada sebi oprostiti — nije izvršio nešto što sam ga zamolio, a upravo je bio uzeo od mene novaca, i ja sam bio tako okrutan da sam mu kazao: »Eto, Sušilove, novce uzimate, a posao ne obavljate.« Sušilov umuknuo, otrčao po mojem poslu, ali odjednom se nešto ražalostio. Prošla su možda dva dana. Mislio sam: ne može biti da je to zbog mojih riječi. Znao sam da je jedan uznik, Anton Vasiljev, navalio na njega da mu plati neki sitan dug. Zacijelo nema, a boji se zaiskati od mene. Preksutradan kažem njemu: »Sušilove, htjeli ste, čini mi

se, u mene zaiskati novaca, za Antona Vasiljeva? Evo vam.« Sjedio sam tada na ljesama; Sušilov je stajao preda mnom. Neobično se, čini se, začudio što sam mu sam ponudio novaca, sam mu spomenuo njegovu nepriliku, pogotovo jer je u posljednje vrijeme, po svom mišljenju, i odviše od mene uzeo, pa se nije usuđivao ni nadati da bih mu još dao.

Pogledao je novce, zatim mene, naglo se okrenuo i izišao. Sve me je to zbunilo. Pođem za njim i nađem ga za uzama. Stoji kod kaznioničke ograde, licem prema njoj, pritisnuo glavu uz nju i rukom se na nju nalaktio.

— »Sušilove, šta vam je?« zapitam ga.

Nije me gledao i ja, neobično začuđen, opazim da tek što nije zaplakao. »Vi, Aleksandre Petroviču ... mislite ... — započeo je isprekidanim glasom i nastojeći da gleda u stranu — da ja vama ... za novce ... a ja ... ja ... aaah!«

Pri tom se opet okrenuo ogradi, tako da je čak udario čelom o nju — i kako je zaridao!...

Prvi sam put na robiji vidio čovjeka koji plače. Jedva sam ga utješio, i premda me je otad, ako se to može, još usrdnije služio i »pazio na mene«, opazio sam po nekim, gotovo neprimjetljivim znacima da mi njegovo srce nikad nije moglo oprostiti moj prigovor. A međutim su mu se drugi podsmijevali, bockali ga u svakoj zgodnoj prilici, gdjekad ga svojski grdili — a on je živio s njima u slozi, prijateljski, i nikad se nije vrijeđao. Jest, vrlo je teško upoznati čovjeka, čak i nakon mnogo godina poznanstva!

Eto zato mi se robija i nije mogla na prvi pogled pokazati u pravom svjetlu, kako mi se pokazala kasnije. Zato sam i rekao: ako sam i gledao sve s takvim lakomim, živim zanimanjem, ipak nisam mogao uočiti mnogo toga što mi je bilo upravo pred nosom. Naravno, isprva sam zapažao krupne pojave, koje su najuočljivije, ali sam možda i njih pogrešno shvaćao, pa su mi ostavljale u duši samo težak, beznadno tužan dojam. Tome je mnogo pridonio moj susret s A-vim, također uznikom, koji je u kaznionicu došao kratko vrijeme prije mene, pa me se prvih dana nakon moga dolaska na robiju osobito mučno dojmio. Bio sam, uostalom, još prije dolaska u kaznionicu doznao da ću se ondje sresti s A-vim. On mi je otrovao to prvo teško vrijeme i uvećao duševne muke. Ne mogu da o njemu ne govorim.

To je bio najodurniji primjer dokle se čovjek može spustiti i iskvariti i do kojeg stupnja može ubiti u sebi svaki moralni osjećaj, bez muke i bez kajanja. A-v je bio mlad čovjek, plemićkog roda. Već sam ga spomenuo kad sam kazao da je našem majoru upravitelju dojavljivao sve što se radi u kaznionici, i bio prijatelj njegova služaka Fećke. Evo ukratko njegova životopisa. Nije dovršio nauke, posvadio se u Moskvi s rođacima koji su se uplašili njegova lošeg vladanja, došao u

Petrograd, pa da bi se dokopao novaca, počeo je podlo potkazivati, to jest odlučio da proda krv desetorice ljudi, samo da odmah udovolji svojoj neutaživoj žeđi za najprostijim i najraskalašenijim užicima kojima ga je sablaznio Petrograd, njegove slastičarnice i Meščanske ulice,¹ i za kojima je toliko ginuo da se upustio, iako nije bio glup, u nešto bezumno i besmisleno. Brzo su ga razobličili; u potvoru je bio upleo nevine ljude, druge prevario, i za to ga prognali u Sibiriju, u našu kaznionicu, na deset godina.

Bio je još vrlo mlad, tek je počinjao da živi. Očekivalo bi se da će ga takva promjena sudbine zbuniti, izazvati njegovu narav na kakav otpor, na kakav prijelom. Ali on je, ne zbunjujući se nimalo, prihvatio svoju novu sudbinu čak i bez ikakva gađenja, nije se moralno zgrozio nad njom, nije se ničega u njoj uplašio osim, možda, toga što mora da radi i da se rastane sa slastičarnicama i trima Meščanskim ulicama. Učinilo mu se, štaviše, da mu je robijaško zvanje samo razvezalo ruke za još veće nevaljalštine i nepodopštine. »Kad sam robijaš, onda i jesam robijaš; ako sam robijaš, smijem biti i zao, pa me nije stid.« To je doslovce bilo njegovo mišljenje. Spominjem to gadno stvorenje kao fenomen. Nekoliko sam godina proživio među ubojicama, razuzdanicima i zgoljnim zlikovcima, ali nikad još u životu, tvrdim to, nisam naišao na takvu potpunu moralnu propast, takvu krajnju pokvarenost i takvu bezočnu podlost kao u A-va.

Kod nas je bio ocoubojica, plemić, spomenuo sam ga već; ali po mnogim sam se crtama i činjenicama uvjerio da je i on kudikamo plemenitiji i čovječniji od A-va. Kako sam ga ocijenio, A.v je za cijelo vrijeme moga kaznioničkoga života bio i ostao tek komad mesa, sa zubima i želucem i s neuteživom žeđi za najprostijim, najzvjerskijim tjelesnim nasladama, a da bi zadovoljio najsitniju i najhirovitiju od tih naslada, bio je kadar najhladnokrvnije ubiti, zaklati, jednom riječju učiniti sve, samo ako se to može zabašuriti. Ne pretjerujem nimalo; dobro sam upoznao A-va. To je bio primjer kako duboko može pasti čovjek kad ga u nutrini ne zadržava nikakva norma, nikakva zakonitost. I kako mi je odurno bilo gledati njegov vječno podrugljiv smiješak. To je bila neman, moralni Quasimodo. Dometnite tomu, da je bio lukav i pametan, lijep, čak i ponešto obrazovan, sposoban. Ta bolji je požar, bolji pomor i glad nego takav čovjek u društvu!

Rekao sam već, u kaznionici su se svi tako iskvarili da su uhodarstvo i denuncijacije cvale, a uznici se na to nisu čak ni srdili. Naprotiv, s A-vim su svi bili u veliku prijateljstvu i općili su s njim kudikamo prijateljskije nego s nama. A blagonaklonost našega pijanog majora prema njemu pridavala mu je u njihovim očima veliku važnost i vrijednost. Između ostalog, uvjerio on majora da zna slikati portrete (kažnjenike je uvjeravao da je bio gardijski poručnik), pa je major naredio da ga na posao šalju njemu kući, dakako radi toga da naslika njegov portret. Ondje se on i sprijateljio sa služakom Fećkom, koji je imao izvanredan utjecaj na

gospodara, dakle na sve i sva u kaznionici.

A-v nas je po majorovu zahtjevu uhodio, a major, kad bi se napio, pljuska bi njega po obrazima, njega samoga grdio da je uhoda i doušnik. Događalo se, čak vrlo često, da je odmah iza pljusaka major sjedao na stolicu i nalagao A-vu da nastavi portret. Naš je major, čini mi se, zaista vjerovao da je A-v znamenit umjetnik, gotovo Brjulov, za kojega je i on bio čuo, ali je ipak držao da ima pravo pljuskati ga po obrazima, jer kao misli, makar ti sada i bio taj umjetnik, ipak si robijaš: i makar ti tri puta bio Brjulov, ipak sam ja tvoj poglavar, što dakle htjednem, to ću od tebe i uraditi. Između ostalog, naređivao je A-vu da mu izuva čizme i da mu iz spavaće sobe iznosi kojekakve posude, a ipak se dugo nije mogao odreći misli da je A-v velik umjetnik.

Slikanje portreta oteglo se gotovo godinu dana. Napokon major dokučio da ga ovaj vara, a kad se sasvim uvjerio da se portret ne dovršava nego je, naprotiv, svaki dan sve manje nalik na njega, rasrdio se, istukao umjetnika i otpremio ga za kaznu u kaznionicu, na teški rad. A-v je očito zbog toga žalio i teško mu se bilo odreći besposlenih dana, milostinje s majorova stola, prijatelja Fečke i svih slasti koje su njih dvojica pronalazili u majorovoj kuhinji. Major je bar, kad je uklonio A-va, prestao progoniti M-a, uznika kojega mu je A-v neprestano ogovarao, a evo zašto. Kad je A-v došao u kaznionicu, M. je bio sam. Kidao se od jeda, nije se uopće družio s drugim uznicima, gledao ih s užasom i gađenjem, nije zapažao i previđao je u njima sve što bi ga se moglo umirujuće dojmiti i nije se s njima zbližavao. Oni su mu uzvraćali jednakom nenašću. Uopće je u kaznionici ljudima poput M-a veoma teško. M. nije znao zbog čega je A-v dopao kaznionice. Naprotiv, A-v se dosjetio s kim ima posla, uvjerio M-a brzo da je prognan za nešto što je sasvim oprečno potkazivanju, gotovo za ono isto za što je prognan, i M. M. se neobično obradovao drugu, prijatelju. Dvorio ga, tješio ga prvih dana robije, misleći da je A-vu zacijelo vrlo teško, dao mu svoje posljednje novce, hranio ga, podijelio s njim najpotrebnije stvari.

Ali A-v ga odmah zamrzio, baš zbog toga što je bio plemenit, što je s tolikim zgražanjem gledao svaku podlost, baš zbog toga što nije bio nalik na njega, i što god mu je M. u predašnjim razgovorima pripovjedio o kaznionici i majoru, sve je to A-v prvom prilikom doušio brzo majoru.

Major je zbog toga strašno zamrzio i ugnjetavao M-a, pa da nije bilo komandantova utjecaja, bio bi ga natjerao na zlo. A A-v ne samo da se nije zbunio kad je kasnije M. doznao njegovu podlost, nego je čak volio sastajati se s njim i s podsmijehom ga gledati. U tome je očito uživao. Mene je na to nekoliko puta upozoravao sam M. Taj je nitkov kasnije pobjegao s jednim kažnjenikom i sa stražarom, ali o tom ću bijegu poslije govoriti. Isprva se veoma dodvoravao i meni,

misleći da nisam čuo o njemu. Ponavljam, on mi je prve dane na robiji zatrovao još ljućom čamom. Zgrozio sam se od te strašne podlosti i nevaljalštine u koju su me bacili, u koju sam dospio. Pomislio sam da je ovdje sve tako podlo i nevaljalo. Ali sam se varao: o svima sam sudio po A-vu.

Ta sam tri dana u jadu tumarao po kaznionici, ležao na svojim ljesama, dao pouzdanu kažnjeniku, kojega mi je preporučio Akim Akimič, da mi sašije košulje od dobivenog erarskog platna, razumije se, uz naplatu (po nekoliko groša za košulju), nabavio, na uporno nagovaranje Akima Akimiča, sklopnu strunjaču (od pusta opšivenog platnom), izvanredno tanku, kao pitu, i jastuk nabijen vunom, strašno tvrd, na kakav nisam bio navikao. Akim Akimič se veoma trudio da mi sve to uredi, pa je i sam pripomogao, svojim mi rukama sašio pokrivač od komadićaka starog erarskog sukna, skupljenog od iznošenih hlača i kaputa koje sam pokupovao od drugih kažnjenika. Erarske su stvari nakon određenog vremena ostavljali uznicima u vlasništvo i oni su ih prodavali odmah tu u kaznionici. Ma koliko to bila istrošena stvar, ipak je bilo nade da će se prodati po bilo koju cijenu. Svemu sam se tome isprva veoma čudio.

To je uopće bilo vrijeme moga prvog sukoba s pukom. Odjednom sam i ja postao isto onakav čovjek iz prostoga puka, isto onakav robijaš kakvi su i oni. Njihove navike, pojmovi, mišljenja, običaji kao da postadoše i moji, bar po obliku, po zakonu, premda u suštini nisam pristajao uz njih. Bio sam začuđen i zbunjen, kao da prije nisam ni slutio o tome ni čuo za to, premda sam i znao i čuo. Ali zbilja ostavlja sasvim drugačiji dojam nego ono što se samo zna i čuje. Zar sam, na primjer, mogao ikad prije slutiti da se takve stvari, takve stare tralje mogu još smatrati stvarima? — A evo od tih sam tralja sašio pokrivač!

Teško je bilo i zamisliti kakve je vrste bilo sukno određeno za kažnjeničko odijelo. Naoko kao da je i bilo nalik na sukno, debelo vojničko; ali tek što se malo iznosi, pretvaralo se u neku mrežu i posve se raspadalo. Uostalom, sukno su odijelo davali na godinu dana, ali je teško moglo toliko trajati. Kažnjenik radi, nosi na sebi terete; odijelo se brzo trca i dere. A kožusi su se davali na tri godine i obično su za sve to vrijeme služili i za odjeću, i za pokrivače, i za prostirače. Ali kožusi su jaki, premda nije bila rijetkost da si pred kraj treće godine, do kojeg su se roka nosili, viđao na gdjekom kožuh pokrpljen prostim platnom. Ipak su se čak i sasvim istrošeni kožusi nakon određenog roka prodavali za četrdesetak kopejaka srebra. Neki opet, koji bi se pobolje očuvali, prodavali su se za šest ili čak sedam grivenika^[8] u srebru, a na robiji su to bili veliki novci.

A novci su — govorio sam već o tome — imali u kaznionici veliku važnost, moć. Može se pouzdano kazati da se uznik, koji je na robiji imao bar iole novaca, deset puta manje patio nego onaj koji ih uopće nije imao, premda je i njega erar

opskrbio svime, pa šta će mu dakle, činilo bi se, novci! — kako je umovalo naše starješinstvo. Ali i opet ponavljam: kad bi se uznicima otela svaka mogućnost da imaju novaca, oni bi ili pomjerali pameću, ili bi skapavali kao muhe (unatoč tome što su opskrbljeni svime), ili bi se, najzad, dali na nečuvene zločine — jedni od jada, drugi da bi što prije bili kakogod kažnjeni i uništeni, ili da bilo kako »promijene sudbinu« (tehnički izraz).

A ako uznik, koji je gotovo krvavim znojem zaradio svoju kopječku, ili se, da je stekne, dao na neobične lukavštine, spojene često s prevarom i lupeštvom, u isti mah troši tako nepromišljeno, tako djetinjski besmisleno, to nipošto ne dokazuje da ne cijeni novce, mada se tako i čini na prvi pogled. Za novcima žudi uznik grčevito, čak mu se pamet muti, pa ako ih zaista kao tričarije baca kad banči, baca ih radi onoga što smatra još za jedan stupanj višim od novaca. A šta je uzniku više od novaca? Sloboda ili kakva bilo sanjarija o slobodi. Uznici su veliki sanjari. O tome ću štošta kazati poslije, a sada samo ovo: bi li se povjerovala da sam viđao ljudi, prognanih na dvadeset godina, koji su meni samome mirno govorili, na primjer, ovako: »Samo počekaj, dat će Bog, odrobijat ću, a onda ...«

Cijeli smisao riječi »kažnjenik« znači čovjeka bez volje, a kad on troši novce, onda već postupa po svojoj volji. Unatoč kakvim bilo žigovima, okovima i mrskim kaznioničkim vrljikama, koje mu zaklanjaju božji svijet i ograđuju ga kao zvijer u kavezu — može on dobiti rakiju, dakle strogo zabranjenu nasladu, okrijepiti se jagodovačom, gdje kada štaviše (ako i ne svagda) potkupiti svoje najbliže starješine, invalide i čak potčasnika, koji će mu gledati kroz prste što krši zakon i disciplinu; može se za prid još i razmetnuti pred njima, a kažnjenik se silno voli razmetati, to jest, pokazati se pred drugovima i uvjeriti čak i sebe, *makar na neko vrijeme*, da ima kudikamo više slobode i vlasti nego što se čini — jednom riječju, može se probančiti, izbjesniti, navrijedati se koga mu drago i dokazati kako on sve to *može*, kako je sve to »u našim rukama«, to jest uvjeriti sebe, o onome što jadnik ne može ni misliti. Da spomenem: zato se možda u kažnjenika, i kad su trijezni, opaža općenito volja za razmetanje, za hvalisanje, za smiješno i naivno, makar i tobožnje, veličanje svoje ličnosti. Napokon u svemu tom bančenju ima neki rizik — sve to ima dakle bar neku sjenku života, bar daleku sjenku slobode. A šta ne bi dao za slobodu? Koji milijunaš, ako mu se petljom stegne grlo, ne bi dao sve svoje milijune za jedan gutljaj zraka?

Katkada se poglavari čude kako je neki uznik živio nekoliko godina mirno, primjerno, zbog dobra ga vladanja imenovali čak i desetarom, a odjednom, iz čista mira, kao da je đavo ušao u njega, uzeo obješenjačiti, bančiti, divljati, a gdje kad će se odvažiti naprosto na zločin ili na javno nepoštovanje starijega, ili će ubiti koga, ili izvršiti nasilje itd. Gledaju ga i čude se. A, međutim, jedini razlog zbog kojega

je tako iznenada buknuo taj čovjek od koga se to najmanje moglo očekivati možda je tužna, grčevita manifestacija ličnosti, instinktivna tuga nad samim sobom, želja da izrazi sebe, svoju poniženu ličnost, želja koja odjednom iskrsava i dovodi do pakosti, do bjesnila, do pomućene pameti, do nastupa, do grčeva. Tako možda čovjek, živ sahranjen u lijesu, kad se u njemu probudi, udara u poklopac i upinje se da ga zbací, premda bi ga razum, dobome, mogao uvjeriti da će mu sav napor ostati uzaludan. Ali o tome se baš radi da tu ne djeluje razum: to su grčevi. Sjetimo se još da se gotovo svaka samovoljna manifestacija ličnosti u kažnjeniku smatra prestupkom, a onda je njemu dakako svejedno bila to velika ili mala manifestacija. Ako će bančiti, bančit će, ako će riskirati, riskirat će sve, pa makar i ubojstvo. Samo treba početi: opojit će se onda čovjek, i nećeš ga zaustaviti! Zato bi svakako bilo bolje ne dovoditi ga do toga. Svima bi bilo lakše.

Jest; ali kako bi se to postiglo?

VI PRVI MJESEC

Kad sam ušao u kaznionicu, imao sam nešto novaca; u rukama, uza se, imao sam malo, jer sam se bojao da mi ih ne oduzmu, ali je za svaki slučaj bilo nekoliko rubalja sakrivenih, to jest ulijepljenih u uvez na evanđelju, koje se moglo pronijeti u kaznionicu. Tu knjigu, s novcima ulijepljenim u nju, poklonili su mi još u Tobolsku one koje su također muku mučile u progonstvu i računale mu vrijeme već desecima godina, pa su već odavno naučile da u svakom nesretniku vide brata. Ima u Sibiriji, i gotovo nikad ne nestaje, nekoliko osoba koje kao da sebi određuju za svrhu života bratsku pasku nad »nesretnicima«, smilovanje i žaljenje za njih kao za rođenu djecu, sasvim nesebično, sveto.

Ne mogu da ovdje ne spomenem ukratko jedan sastanak. U gradu u kojem je bila naša kaznionica živjela je neka udovica Nastasja Ivanovna. Razumije se, nitko od nas, dok je bio u kaznionici, nije se mogao upoznati s njom osobno. Ona kao da je odabrala za svrhu svoga života da pomaže prognanicima, ali se najviše brinula za nas. Ili joj se u porodici dogodila kakva slična nesreća, ili je tko od osobito dragih i bliskih njenu srcu nastradao u isto takvom prestupku, tek ona kao da je držala za osobitu sreću činiti za nas sve što može. Mnogo dabome nije mogla; bila je vrlo siromašna. Ali mi smo, dok bijasmo u kaznionici, osjećali da ondje, izvan kaznionice, imamo najodanijeg prijatelja. Između ostalog, često nam je javljala vijesti koje su nam bile potrebne.

Kad sam izašao iz kaznionice i odlazio u drugi grad, uspio sam je posjetiti i osobno se s njom upoznati. Živjela je negdje u predgrađu, kod nekog svoga bliskog rođaka. Nije bila ni stara ni mlada, ni lijepa ni ružna; nije se čak moglo razabrati ni je li pametna, obrazovana. Jedino se u nje zapažala, na svakom koraku, sama beskrajna dobrota, neodoljiva želja da ugodi, da olakša, da ti svakako učini štogod ugodno. Sve joj se to vidjelo u tihim, dobrim pogledima. Proveo sam kod nje s jednim svojim kaznioničkim drugom gotovo cijelo več. Neprestano nam je gledala u oči, smijala se kad smo se mi smijali, odmah pristajala uza sve što bismo mi kazali; užurbala se da nas pogosti čime je samo mogla. Poslužila nas čajem, zakuskom, nekim slatkišima, a da je imala tisuća, radovala bi im se valjda samo zato što bi nama mogla bolje ugoditi a olakšati sudbinu našim drugovima koji su ostali u kaznionici.

Na rastanku nam je dala za uspomenu svakome po kutiju za cigarete. Te je kutije za cigarete slijepila sama od kartona (bogzna kako su i bile slijepljene), oblijepila ih šarenim papirom, baš onakvim kakvim se uvezuju male aritmetike za

pučke škole (a možda je zaista uzela kakvu aritmetiku da ih oblijepi). A uokolo su obje kutije za ukras bile oblijepljene uskim rubom od zlatna papira, po koji je ona možda posebno odlazila u dućane. »Eto, vi pušite cigarete, pa će vam možda valjati«, rekla kao da nam se plašljivo ispričava zbog svoga dara... Kažu neki (čuo sam i čitao to) da je najveća ljubav spram bližnjega u isti mah i najveća sebičnost. U čemu li je tu bila sebičnost, ne mogu nikako dokučiti.

Premda, kad sam ulazio u kaznionicu, nisam nipošto imao mnogo novaca, ipak se nisam tada nekako mogao ozbiljno ljutiti na one kažnjenike koji su gotovo već za prvih sati moga kaznioničkoga života, pošto su me jedanput prevarili, naivno mi dolazili po drugi, treći, čak i po peti put i uzajmljivali od mene. Ali jedno priznajem iskreno: vrlo me je ogorčavalo što me svi ti ljudi, sa svojim naivnim lukavštinama, svakako, činilo mi se, drže za zvekana i glupana i podsmijevaju mi se što im po peti put dajem novce. Moralo im se svakako činiti da nasjedam njihovim varkama i lukavštinama, a da sam ih, naprotiv, odbijao i tjerao, uvjeren sam da bi me kudikamo više cijenili. Ali kako god da sam bio ogorčen, nisam ipak mogao odbiti.

A ogorčen sam bio zbog toga što sam tih prvih dana ozbiljno i zabrinuto mislio kako i u kakav odnos treba da se postavim u kaznionici, ili, bolje, u kakvu odnosu treba da budem s njima. Osjećao sam i shvaćao da mi je cijela ta sredina sasvim nova, da sam u potpunu mraku, a u mraku ne možeš proživjeti toliko godina. Trebalo se pripremiti. Razumije se, odlučio sam da prije svega treba postupati otvoreno, po nutarnjem osjećaju i savjesti. Ali, znao sam također da je to samo aforizam, a preda mnom će ipak iskrsnuti najneočekivanija praksa.

I zato, uza sve sitne brige kako ću se snaći u uzama, što sam ih već spominjao, a na njih me najviše navodio Akim Akimič, uza sve to što su me te brige donekle i zabavljale — sve me je više morila strašna čama koja izjeda. »Mrtvi dom!« govorio sam sam sebi promatrajući gdje kad u sumraku, sa stepenica naših uza, kažnjenike koji su se već skupili s rada te lijeno tumaraju po čistini u kaznioničkom dvorištu, iz uza u kuhinju i natrag. Promatrao sam, pa sam nastojao da im po licima i po kretnjama razaberem kakvi su ljudi i kakvi su im karakteri. A oni se vrzu ispred mene namrštena čela ili i odviše veseli (ta se dva lika najviše susreću i gotovo su karakteristika robiji), psuju se ili naprosto razgovaraju, ili, najzad, šeću pojedinačno, kao zamišljeni, tiho, polako, neki umorna, apatična lika, drugi (čak i ovdje!) s izrazom uznošljive nadmoći, naherenih kapa, zaogrnuti kožusima, drska, lukava pogleda i bezobrazno podsmješljivi. Sve je to moje društvo, moj sadašnji svijet — mislio sam — s kojim moram da živim, htio — ne htio...

Bio sam pokušao da o njima ispitujem i ispipavam Akima Akimiča, s kojim sam rado pio čaj da ne budem sam. Da uzgred kažem, čaj mi je za to prvo vrijeme

bio gotovo jedina hrana. Akim Akimič nije čaj odbijao, te je sam pristavljao naš smiješni, mali, limeni, ovdje napravljeni samovar koji mi je M. dao na upotrebu. Akim Akimič ispio bi obično jednu čašu (imao je i čaša), ispijao je šuteći i dostojanstveno, zahvaljivao mi vraćajući je, i odmah se laćao da dovršava moj pokrivač. Ali ono što mi je trebalo da doznam nije znao reći, pa nije ni shvaćao zašto se toliko zanimam za karaktere kažnjenika koji nas okružuju i nama su najbliži, i čak me je slušao s nekim pomalo lukavim smiješkom koji mi je još živ u sjećanju. Eto, pomislih, očito je da moram sam istraživati, a ne ispitivati.

Četvrtoga dana, isto onako kao i onda kad sam išao da mi prekuju okove, poredali se u rano jutro kažnjenici u dvored, na čistini pred stražarnicom, kod ulaza u kaznionicu. Sprijeda, licem prema njima, i straga poredali se vojnici s nabijenim puškama i nataknutim bajunetama. Vojnik ima pravo da puca u kažnjenika ako on naumi da bježi; ali ujedno i odgovara za svoj hitac ako ga je izbacio bez krajnje potrebe; to isto vrijedi i u slučaju otvorene pobune kažnjenika. Ali tko bi i naumio da bježi javno?

Došao inženjerski časnički pripravnik, pa i inženjerski potčasnici i vojnici, nadglednici radova. Obavili prozivku; dio kažnjenika, koji će u krojačke radionice, otputio se prije svih; njih se i nisu ticali inženjerski starješine; oni su radili zapravo za kaznionicu, šili za nju. Onda se otputili ljudi u obrtničke radionice, a onda i na obične teške radove. S dvadesetak drugih kažnjenika otputio se i ja.

Za tvrđavom su na smrznutoj rijeci bile dvije neupotrebljive erarske barke koje je trebalo rastaviti da bar staro drvo ne propadne uludo. Uostalom, sav je taj stari materijal, čini se, vrlo malo vrijedio, gotovo ništa. Drva su se u gradu prodavala uz neznatnu cijenu, a uokolo je bilo mnogo šume. Slali su gotovo jedino zato da kažnjenici ne bi sjedili skrštenih ruku, a to su i sami kažnjenici dobro vidjeli. Takva su se posla laćali uvijek mlako i apatično. Sasvim je drukčije bilo kad je posao sam po sebi valjan, vrijedan, i osobito kad se posao mogao izmoliti na rok. Onda kao da ih je nešto oduševljavalo, i premda od toga nisu imali baš nikakve koristi, ipak su se, vidio sam to sam, upinjali iz petnih žila da što brže i što bolje obave posao; tu bi im se nekako probudilo čak i samoljublje.

A u ovom poslu, koji se obavljao više radi forme nego radi potrebe, teško je i izmoliti rok, nego treba raditi dokle god u jedanaest sati prije podne bubanj ne pozove kući. Dan je bio topao i maglovit; snijeg samo što se ne topi. Cijela se naša grupa otputila za tvrđavu, na obalu, potihom zveckajući okovima koji su, doduše, sakriveni pod odjećom, ali ipak uz svaki korak proizvode tanak, oštar, metalni zvuk. Dva tri čovjeka odijelila se da odu u spremište po potrebno oruđe. Išao sam s drugima i kao da sam oživio: želio sam što prije vidjeti i doznati kakav je rad. Kakav je taj robijaški rad? I kako ću prvi put u životu raditi?

Sjećam se svega do najmanje sitnice. Putem je naišao neki mještatinin ,s bradicom, stao i gurnuo ruku u džep. Iz naše se grupe odmah izdvojio kažnjenik, skinuo kapu, primio milostinju, pet kopejaka, i žustro se vratio svojim. Mještatinin se prekrstio i otišao svojim putem. Tih je pet kopejaka potrošeno još toga jutra za kolače, koji su najednako razdijeljeni cijeloj grupi.

U cijeloj toj grupi kažnjenika neki su bili, kao obično, mrki i nerazgovorljivi, drugi ravnodušni i tromi, treći su lijeno preklapali. Jedan se nečemu neobično radovao i veselio, pjevao i malo da nije putem plesao, i uz svaki skok zveckao okovima. To je bio onaj isti onizak, zbijen kažnjenik koji se prvog jutra, kad sam došao u kaznionicu, svađao s drugim kod vode za umivanje, zbog toga što se taj drugi usudio nepromišljeno reći o sebi da je ptica kagan. Taj momak koji se razveselio zvao se Skuratov. Napokon je zapjevao neku obješnjačku pjesmu iz koje se sjećam pripjeva:

*» Dok me nema, ženili me,
U mlinu sam bio ja «*

Nedostajala je samo još balalajka.

Njegova neobična veselost probudila je, razumije se, odmah mrzovolju u nekih iz naše grupe, i gotovo su je smatrali za uvredu.

— Zaurlo! — prijekorno progovorio jedan kažnjenik kojega se to, uostalom, nije nimalo ticalo.

— Jednu je jedinu pjesmu vuk i znao, a tu si primio, ti iz Tule — priklopio s maloruskim izgovorom drugi između mrkih.

— Makar i bio iz Tule — odvratio odmah Skuratov — a vi ste se u vašoj Poltavi zadavili valjuškama.

— Šta buncaš! Šta si ti jeo? Jalovu si juhu kusao!

— A sada te vrag kašom hrani — nadovezao treći.

— Zaista sam, braćo, razmažen — odgovorio Skuratov tiho uzdahnuvši, kao da se kaje za svoju razmaženost, obraćajući se svima uopće i nikome napose — još od malih sam se nogu gojio (tj. odgojio; Skuratov je namjerno iskrivljavao riječi) suhim šljivama i zemičkama sa češnjakom, a moja rođena braća još i danas imaju u Moskvi dućan, na prometnom mjestu vjetrom trguju, trgovci prebogati.

— A čime si ti trgovao?

— Pa i mi smo radili u različitim svojstvima. Eto onda sam, braćo, i dobio prvih dvjesta...

— Rubalja zar? — prihvatio jedan radoznali, pa i zadrhtao kad je čuo za tolike novce.

— Ne, dragoviću, ne rubalja nego batina. Luka, ej Luka!

— Nekome sam Luka, a tebi sam Luka Kuzmič — preko volje se oglasio malen, mršav kažnjenik šiljata nosića.

— Dobro, Luka Kuzmiču, vrag te odnio, neka ti bude.

— Nekome sam Luka Kuzmič, a tebi sam ujo.

— Dobro, vrag odnio tebe i uju, ne vrijedi ni govoriti! A htio sam lijepu riječ da ti kažem. Dakle, braćo, kad se to do godilo, nisam dugo poživio u Moskvi; dali mi najzad petnaest batinica i otpravili me odande. Ja dakle...

— A zašto su te otpravili? — prekinuo ga jedan koji je budno pratio pripovijedanje.

— Pa ne idi u karantenu, ne ispijaj bure, ne zbijaj ludorije; i tako se nisam pravo mogao, braćo, obogatiti u Moskvi. A silno sam, silno, silno želio da budem bogataš. Toliko sam to želio da i ne znam iskazati.

Mnogi udarili u smijeh. Skuratov je očevidno bio od onih dobrovoljnih veseljaka, ili točnije lakrdijaša, koji kao da preuzimaju obavezu da razveseljavaju mrke drugove, a razumije se, ne dobivaju za to baš ništa osim psovke. On je pripadao osobitome, značajnom tipu o kojem će možda još biti potrebno da govorim.

— Ta tebe bi mogli ubiti mjesto samura — priklopio Luka Kuzmič — Gle, same će odjeće biti za svojih sto rubalja.

Na Skuratovu je bila najstarija, najistrošenija kožušina, kojoj sa svih strana strše zakrpe. On ogleda kožuh odozgo do dolje, prilično ravnodušno ali pažljivo.

— Zato je glava skupa, braćo, glava! — odgovori. — Kad sam se rastajao s Moskvom, to me je i utješilo što će glava poći zajedno sa mnom. Zbogom, Moskvo, hvala ti za batine, za slobodni duh, divno su me išarali! A kožuh, dragoviću, nemoj gledati...

— Glavu valjda da ti gledam?

— Pa i glava nije njegova, nego udijeljena — opet se upleo Luka. — Udijelili su mu je za božju volju u Tjumentu^[9], kad je prolazio s grupom.

— A ti si, Skuratove, valjda imao zanat?

— Kakav zanat! Sljepcovođa je bio, prosjake vodio — priklopio jedan između namrštenih — to mu je jedini zanat.

— Zaista sam pokušao da šijem čizme — odgovori Skuratov koji nije ni zapazio zajedljivu napomenu. — Sašio sam samo jedan par.

— A je li tko kupio?

— Pa nagrabio neki, očito se Boga nije bojao, oca i mater nije štovao; Bog ga kaznio i on kupio ...

Svi oko Skuratova prasnuli u smijeh.

— A zatim sam još jedanput radio, već ovdje — nastavio Skuratov izvanredno hladnokrvno — Stjepanu Fjodoriču Pomorcevu, poručniku, naglavio sam čizme.

— Pa je li bio zadovoljan?

— Nije, braćo, nije bio zadovoljan. Ispsovao me do u deveto koljeno i još me nogom odostrag udario. Baš se veoma rasrdio. — Ah, slagao mi život, slagao robijaški!

*Samo časak iza toga
Akulinin stigao muž...*

Iznenada zapjevao on opet u sav glas, počeo poskakivati i lupati nogama.

— Eto ti nesklapna čovjeka! — progunda Malorus koji je išao kraj mene, pakosno ga i prezirno pogledavši ispod oka.

— Nekoristan čovjek! — napomenu drugi neopozivim, ozbiljnim tonom.

Nisam nikako shvaćao zašto se srde na Skuratova, i uopće, zašto su svi veseljac, kako sam zapazio već tih prvih dana, nekako kao prezreni? Mislio sam da se gnjev Malorusa i onih drugih tiče ličnosti. Ali to se nije odnosilo na ličnost, nego je gnjev izazivalo to što u Skuratova nije bilo namještenosti, nije bilo lažne ozbiljnosti radi isticanja osobnog dostojanstva kojim je do sitničavosti bila okužena sva robija, jednom riječju to što je on bio, po njihovim riječima, »nekoristan« čovjek.

Ali nisu se srdili na sve veseljake i nisu sa svima postupali kao sa Skuratovom i njemu sličnima. Kako je tko dopuštao da postupaju s njim: čovjeka koji je dobrodušan i nije preuzetan odmah je snalazilo poniženje. To me zaprepastilo. Ali bilo je takvih veseljaka koji su umjeli i voljeli da za uzvrat ujedaju i nisu nikome praštali: takve su morali cijeniti. Tu je, u toj istoj grupi ljudi, bio jedan od takvih zubatih, a zapravo nadasve veseo i vrlo ugodan čovjek, kojega sam s te strane upoznao tek kasnije, naočit i stasit momak, s velikom bradavicom na obrazu i silno komična izraza lica a inače prilično lijepa i lukava. Zvali su ga *pionirom*, jer je nekad služio kod pionira; sada je bio u zasebnom odjelu. O njemu ću imati još mnogo da pričam.

Uostalom, nisu ni svi »ozbiljni« bili tako razgovorljivi kao taj Malorus koji se

žesti na veselje. Na robiji je bilo nekoliko ljudi koji su težili za prvenstvom zbog svoga mnogostrana znanja, domišljatosti, karaktera, uma. Mnogi su između takvih zaista bili umni, karakterni ljudi i postizali za čime su težili, to jest prvenstvo i velik moralni utjecaj na drugove. Među sobom su ti umnici često bili ljuti neprijatelji — i svaki je od njih imao mnogo mrzitelja. Druge su kažnjenike gledali dostojanstveno i čak milostivo, nepotrebnih svađa nisu zapodijevali, kod poglavara su bili na dobru glasu, na radovima su bili kao neki raspoređivači i ni jedan od njih ne bi, na primjer, prigovarao pjesmama; u takve se sitnice nisu upuštali. Sa mnom su svi takvi bili osobito pristojni, za cijelo vrijeme robije, ali nisu mnogo razgovarali, također kao zbog nekog dostojanstva. I o njima ću još govoriti potanje.

Dodasmo na obalu. Dolje, na rijeci, stoji zamrzla u vodi stara barka koju treba da kidamo. Na drugoj strani rijeke modri se stepa; pogled je tužan i pustinjski. Nadao sam se da će svi odmah pohrliti na rad, ali to nisu ni mislili. Neki posjedali po balvanima što leže na obali; gotovo svi povadili iz čizama duhankese s ovdašnjim duhanom koji se prodaje na trgu u listovima, po tri kopjejeke funta, i pokratke vrbove čibučice s malim drvenim lulicama, koje su sami izradili. Zadimili lule; vojnici pratioci okružili nas kao lancem i, veoma zlovoljni, počeli nas čuvati.

— I tko je smislio da se kida ta barka? — izgovori jedan kao u sebi, a ne obraća se nikomu. — Je li im ustrebalo iverja?

— Pa onaj je smislio koji se nas ne boji — napomenuo drugi.

— Kamo ti seljaci grnu? — zapitao prvi, pošto je pošutio, a nije dakako ni čuo odgovor na predašnje pitanje, pa pokazuje u daljinu na gomilu seljaka koji su se nekud povrzmali po djelcu snijegu. Svi se lijeno okrenuli na onu stranu i od besposlice im se uzeli podsmijevati. Jedan seljačić, posljednji, išao je nekako neobično smiješno, raširio ruke, a u stranu objesio glavu s dugom spljoštenom seljačkom kapom. Lik mu se cjelovito i jasno ističe na bijelom snijegu.

— Gle bratana Petrovića kako se obukao! — napomenuo jedan oponašajući izgovor seljaka. Začudo, kažnjenici su uopće nekako prezirali seljake, premda ih je polovica bila seljačkog roda.

— Taj posljednji, momci, kleca kao da rotkvu sadi.

— Teška mu je glava, ima mnogo novaca — priklopio treći.

Svi se nasmijali, ali i to nekako lijeno, kao preko volje. Međutim je prišla kolačarka, žustra, kočoperna ženica.

Kupili od nje za udijeljeni petak kolača i razdijelili na jednake dijelove.

Mlad momak, koji je u kaznionici trgovao kolačima, uzeo dvadesetak komada i stao se živo prepirati da iscjenjka tri umjesto dva kolača, kako je po običnom redu trebalo da bude. Ali kolačarka ne pristaje.

— Ej, a onoga ne daš?

— Čega još?

— Pa što miševi ne jedu.

— Kuga te ubila! — zaciknula ženica i nasmijala se.

Najzad došao i nadglednik rada, potčasnik sa štapićem.

— Hej vi, šta ste posjedali? Započinite!

— Pa odredite nam, Ivane Matvejiču, rok — progovorio jedan od »prvaka« polako ustajući.

— Zašto niste molili maloprije, pri raspoređivanju? Razvaljajte barku, eto vam rok.

Napokon poustajali nekako i sišli na rijeku jedva vukući noge. U grupi se odmah javili i »narednici«, bar riječima. Pokazalo se da se barka ne smije cijepati nasumce, nego treba očuvati, koliko se može, balvane i osobito poprečna rebra koja su cijelom svojom dužinom pričvršćena drvenim čavlima za dno barke — posao dug i dosadan.

— Evo, treba najprije odvući tu balvanetinu. Hajde, priхватите, momci! — reći će jedan koji nije nipošto bio ni narednik ni starješina, nego naprosto radnik, ponizan i tih momak koji je dosad šutio, pa se nagnuo, obuhvatio rukama debeli balvan i čeka pomoćnike. Ali mu nitko ne pomaže.

— Jest, dići ćeš valjda! Nećeš ti dići, a da dođe tvoj djed medvjed, ne bi ni on digao! — progundao netko kroz zube.

— Šta je dakle, braćo, kako bi se otpočelo? Ja ne znam ...— reći će u neprilici onaj brzopleti, pa se okani balvana i pridiže se.

— Ne možeš svršiti cijeli posao ... šta si istrčao?

— Da za tri kokoške razdaje hranu, preračunao bi se... a ovamo bi prvi... droplja!

— Pa ja, braćo, ništa — ispričava se on u neprilici — ja samo tako ...

— Da ne bih na vas ponadijevao prevlake, je li? Ili biste da vas usolim za zimu? — zaviknuo opet nadglednik i u nedoumici gleda gomilu od dvadeset glava, koja ne zna kako bi se prihvatila posla. — Započinite! Brže!

— Brže se brzo ne radi, Ivane Matvejiču.

— Pa ti ionako ne radiš ništa! Hej, Saveljeve! Razgovore mani, Petroviču! Tebi govorim: što stojiš, zjake prodaješ!...Započini!

— A šta ću sam uraditi? ...

— Ta odredite nam posao na rok, Ivane Matvejiču.

— Rekao sam, neće biti na rok. Razvalite barku i idite kući. Započinite!

Prihvatili se napokon, ali tromo, preko volje, nevješto. Bilo je neugodno i gledati tu zdravu zdravcatu gomilu snažnih radnika, koji kao da zaista ne znaju kako bi se prihvatili posla. Tek što su se latili da vade prvo rebro, najmanje, pokazalo se da se rebro krha, »samo se krha«, kako su za opravdanje javili nadgledniku; ne smije se dakle tako raditi, nego moraju prihvatiti kakogod drugačije. Zapodjelo se dugo raspravljanje među njima kako bi prihvatili drugačije, šta bi radili. Razumije se, malopomalo došlo je do psovki, zaprijetilo da će zaći i dalje... Nadglednik opet uzviknuo i zamahao štapićem; ali se rebro opet skrhalo. Uvidjeli su napokon da nisu dovoljne sjekire, nego treba donijeti još kakvo oruđe. Otpravili odmah pod pratnjom dva momka u tvrđavu po oruđe, a svi drugi čekajući posjedali sasvim mirno na barku, povadili svoje lulice i opet zadimili.

Nadglednik najzad pljune.

— Eh, od vas neće posao zaplakati! Ah, ljudi, ljudi! — progundao srdito, mahnulo rukom i otišao u tvrđavu mašući štapićem.

Za sat je došao poslovođa. Mirno saslušavši kažnjenike, rekao je da moraju još četiri rebra izvaditi u određenom roku, ali tako da se više ne krhaju, nego da budu cijela, osim toga odijelio je neke da rastave velik dio barke, a nakon toga možemo ići kući. Zadao je velik posao na rok, ali kako su ga se prihvatili! Kamo se djela lijenost, kamo nedoumica! Zalupale sjekire, počeli se izvijati drveni klinovi. Drugi podmeću debele motke, navaljuju se na njih s dvadeset ruku, pa žustro i majstorski izvaljuju rebra, na moje čudo, cijela cjelcata i neoštećena. Rad je u punom jeku. Svi se odjednom nekako osobito umudrili. Niti ima izlišnih riječi, niti psovanja, svak zna šta treba da kaže, da uradi, kamo da stane, šta da posavjetuje. Upravo pola sata prije bubnja dovršen je posao određen na rok, i kažnjenici pošli kući umorni, ali sasvim zadovoljni, premda su od određenog vremena dobili tek pola sata. Ali što se tiče mene, opazio sam nešto osobito: kamo bih god za posla prišao da pomažem, svagdje sam bio na nepravom mjestu. svagdje sam smetao, svagdje su me gotovo sa psovka tjerali.

Ma kakav posljednji odrpanac, i sam loš radnik koji ne smije ni pisnuti pred drugim robijašima, žustrijima i razboritijim od njega, držao je da ima pravo, ako stanem uz njega, izderati se na mene pod izlikom da mu smetam. Najzad mi je jedan od tih žustrih rekao otvoreno i jednostavno:

— Kamo srljate, odlazite! Što se petljate kamo vas ne zovu.

— Zapao u škripac! — odmah prihvatio drugi.

— Bolje bi bilo da uzmeš škrabicu — rekao mi treći — i da podeš skupljati za kamenu gradnju i duhansku razgradnju, a ovdje za tebe nema posla.

Morao sam stajati odijeljen, a odijeljen stajati kad svi rade nekako je sramota. Ali kad se zaista tako dogodilo da sam odstupio i stao na kraj u barci, odmah

zavikaše:

— Eto, kakvim su nas nadijelili radnicima; šta da s njima uradiš? Ništa nećeš uraditi!

Sve je to, razumije se, bilo namjerno, jer ih je sve zabavljalo. Trebalo je da se razmeću pred bivšim plemićem, pa su se, naravno, radovali prilici.

Sada je posve razumljivo, zašto je, kako sam već rekao, prvo moje pitanje kad sam ušao u kaznionicu bilo: kako bih se vladao, kako bih se držao pred tim ljudima? Slutio sam da će mi se često događati takvi sukobi s njima, kao sada na radu. Ali, usprkos bilo kakvim sukobima, odlučio sam da ne mijenjam plan svoga držanja, što sam ga donekle bio smislio za to vrijeme; znao sam da je pravi. Odlučio sam da se moram držati koliko god mogu priprostije i nezavisnije i da nipošto ne pokazujem osobito nastojanje da se zbližim s njima; ali i da ih ne odbijam ako oni sami požele zbliženje. Da se nipošto ne bojim njihovih prijetnja i mržnje i da se, koliko mogu, pretvaram kao da to ne opažam. Da se nipošto ne zbližavam s njima u nekim stvarima i da ne povlađujem nekim njihovim navikama i običajima, jednom riječju, da im se ne namećem sam radi potpunog drugarstva. Dosjetio sam se odmah da bi me oni prvi prezirali zbog toga. Ali, po njihovim shvaćanjima (a u to sam se kasnije i uvjerio), morao sam ipak čuvati i cijeniti pred njima čak i svoje plemićko porijeklo, to jest, trebalo je da se mazim, prenavljam, gadim se od njih, frkćem na svakom koraku, besposličim.

Tako su upravo oni zamišljali plemića; nikad nisam bio plemić prema njihovim shvaćanjima; ali zato sam se zavjerio da neću nikakvim ustupkom ponizivati pred njima ni obrazovanje, ni način svoga mišljenja. Kad bih im se, da im ugodim, počeo umiljavati, povlađivati im, upuštati se u familijarnost s njima i pristajati uz različita njihova »svojstva« da bih zadobio njihovu sklonost, odmah bi pomislili da to činim od straha i kukavštine i prezirno bi postupali sa mnom. A-v mi je bio primjer: on je odlazio majoru, i oni su ga se sami bojali. Ali, opet, nisam htio ni da se pred njima zatvaram u hladnu, nedostupnu uljudnost, kao Poljaci. Sada sam vrlo dobro vidio da me oni preziru zbog toga što sam htio da radim kao i oni, što se nisam mazio i prenavljao pred njima; i premda sam bio uvjeren da će kasnije morati promijeniti svoje mišljenje o meni, ipak me je veoma ogorčavala misao kako sada imaju tobože pravo da me preziru, jer misle da sam im se na radu dodvoravao.

Kad je dovršen popodnevni rad i kad sam se naveče vratio u kaznionicu, umoran i izmučen, opet me obuzela strahovita čama. »Koliko mi još ostaje tisuća takvih dana — mislio sam — sve takvih istih, sve istih isticitih!« Šuteći, već po sumraku, tumarao sam sam samcat iza uza, uz ogradu, i odjednom ugledam našega Šarika kako trči ravno meni. Šarik je bio naš kaznionički pas, onako kako ima

satnijskih, baterijskih i eskadronskih pasa. Živio je u kaznionici od pamtivijeka, nije bio ničiji, sve je držao za gospodare i hranio se otpacima iz kuhinje. Bio je povelik, crn s bijelim pjegama, kućni pas, nije bio vrlo star, a pametnih očiju i kitnjasta repa. Nitko ga nikad nije milovao, nitko nikad nije ni najmanje pazio na njega. Još prvog dana sam ga pogladio i iz ruke mu dao kruha. Dok sam ga gladio, stajao je mirno, prijazno me gledao i za znak zadovoljstva tiho mahao repom.

Sada, kad me dugo nije vidio — mene, prvoga koji se za nekoliko godina sjetio da ga pomiluje — trčao je i tražio me među svima, a kad me našao za uzama, pojurio mi kevcući u susret. I ne znam više šta mi je bilo, samo sam poletio da ga ljubim, zagrlio sam mu glavu; on mi prednjim šapama skočio na ramena i stao lizati lice. »Evo, dakle, prijatelja kojega mi šalje sudbina!« pomislih, i svaki put kad sam se zatim, za toga prvog teškoga i tmurnog vremena, vraćao s rada, najprije sam, ne ulazeći još nikamo, hrlio za uze sa Šarikom koji bi preda mnom skakao i kevtao od radosti, obuhvaćao sam mu glavu i ljubio je, ljubio, i srce bi mi se stezalo od nekoga slatkog, a u isti mah i bolno gorkoga čuvstva. Sjećam se, čak mi je i godilo misliti, kao da se hvalim sebi svojom mukom, da mi je sad, evo, na cijelom svijetu ostalo samo jedno stvorenje koje me voli, koje mi je privrženo, moj prijatelj, moj jedini prijatelj — moj vjerni pas Šarik.

VII

NOVA POZNANSTVA — PETROV

Ali vrijeme je teklo i malopomalo počeo sam se uživljavati. Svaki dan su me sve manje i manje bunile svakidašnje pojave novoga života. Događaji, prilike, ljudi — na sve to sam se nekako navikao. S tim se životom izmiriti ne možeš, ali je već odavno bilo vrijeme da ga priznam za svršenu činjenicu. Sve nesuglasice, koje su još preostale u meni, pritajio sam u sebi što sam mogao skroviti. Nisam više kao izgubljen tumarao po kaznionici i nisam odavao svoj jad. Surovi, radoznali pogledi kažnjenika nisu više tako često zastajali na meni, nisu me pratili tako namjerno bezočno. Očito su se i oni naviknuli na mene, a to mi je bilo vrlo drago. Po kaznionici sam već obilazio kao po svojoj kući, znao sam svoje mjesto na ljesama, pa i navikao se, činilo mi se, na takve stvari na koje sam mislio da se neću naviknuti dokle god živim. Redovito svake sedmice odlazio sam da obrijem pola glave. Svake subote, poslije rada, pozivali su nas po redu iz kaznionice u stražarnicu (tko se ne obrije, sam je odgovarao za sebe), i ondje su nam brijači iz bataljuna hladnim sapunom sapunali glave i nemilosrdno ih gulili najtupljim britvama, tako da mi se i sada ježi koža kad se sjetim toga mučenja.

Ali se brzo našao lijek: Akim Akimič me uputio na nekoga kažnjenika iz vojnog odjela, koji je za koppejku brijač svakoga svojom britvom i time zarađivao. Mnogi su kažnjenici odlazili njemu da izbjegnu erarske brijače, a ipak to nisu bili razmaženi ljudi. Našega kažnjenika brijača zvali su majorom — zašto, ne znam, i čime je podsjećao na majora, ni to ne znam da kažem. Sada, dok ovo pišem, pred očima mi je taj major, visok, suhonjav, šutljiv momak, prilično glup, vječno zaokupljen svojim poslom i svakako s remenom u ruci, po kojem je dan i noć navlačio svoju sasvim izbrušenu britvu, te se sav odavao tom poslu koji je očividno shvatio kao cilj cijeloga svog života. I zaista je bio zadovoljan kad je britva bila dobra i kad bi mu tko došao da se obrije: sapun mu je bio topao, ruka laka, brijanje baršunsko. Očito se naslađivao i ponosio svojom umjetnošću i nehajno primao zarađenu koppejku, kao da mu je zaista do umjetnosti a nije do koppejke. Svojski je izvukao A-v od našega majora upravitelja kad mu je doušivao o kaznionici pa jedanput spomenuo ime našega kaznioničkog brijača i neoprezno ga nazvao majorom. Major upravitelj razbjesnio se i uvrijedio do krajnosti. »A znaš li ti, nitkove, šta je major! — vikao je i zapjenio se i bez okolišanja se razračunavao s A-vim. — Razumiješ li ti šta je major! I odjednom bilo kakva nitkova robijaškog usuđuju se da zovu majorom, pred mojim očima, u mojoj nazočnosti! ... «

Jedini je A-v mogao da se složi s takvim čovjekom.

Od samoga prvoga dana svoga boravka u kaznionici stao sam već maštati o slobodi. Računanje kad će se dovršiti moje kaznioničke godine u nebrojenim mi je različitim slikama i oblicima postalo omiljeni posao. Nisam ni o čemu mogao da mislim drugačije, i uvjeren sam da tako radi svatko kome je na određeno vrijeme oteta sloboda. Ne znam jesu li robijaši mislili, računali isto kao ja, ali čudna lakoumnost njihovih nada osupnula me već u prvi mah. Zatvoren čovjek, kojemu je oteta sloboda, sasvim se drugačije nada nego onaj koji živi pravim životom. Slobodan se čovjek, dakako nada (na primjer, promjeni sudbine, ostvarenju kakva nauma), ali on živi, djeluje; istinski ga život svojim kolanjem sasvim zaokuplja. Drugačije je zatvorenome. I tu je, recimo, život — kaznionički, robijaški; ali bio robijaš tko mu drago, i na koje bilo vrijeme prognan, ne može nikako, instinktivno, svoju sudbinu držati za nešto pozitivno, konačno, za dio zbiljskoga života. Svaki robijaš osjeća da nije kod svoje kuće, nego kao u gostima. Dvadeset godina čini mu se kao da su dvije godine, i potpuno je uvjeren da će i s pedeset i pet godina, kad iziđe iz kaznionice, biti isto takav kršan čovjek kakav je sada s trideset i pet godina. »Poživjet ćemo još!« misli on i tvrdokorno tjera od sebe sve sumnje i druge neugodne misli. Čak i oni koji su prognani bez roka, u zasebnom odjelu, i oni su računali gdje kad kako će odjednom stići odluka iz Pitera^[10]: »Neka ih pošalju u Nerčinsk, u rudnike, i neka im odrede rokove.« A to je divota: prvo, do Nerčinska ima gotovo pola godine hoda, a u grupi hodati neusporedivo je bolje nego biti u kaznionici! Zatim će se dovršiti rok u Nerčinsku, a tada ...

I tako računa čak i gdje koji sijed čovjek!

U Tobolsku sam vidio ljude prikovane uza zid. Čovjek je na lancu dugačkom po prilici hvat;¹ tu mu je i ležaj. Prikovali su ga zbog nečeg strašnog, što je napravio već u Sibiriji. Sjedi po pet, sjedi i po deset godina. Najviše ih ima među razbojnicima. Među njima sam vidio samo jednoga koji kao da je bio gospodin; negdje je nekad služio. Govorio je tiho, šapćući; smiješak mu je bio sladunjav. Pokazivao nam je svoj lanac, pokazivao kako je najzgodnije leći na ležaj. Bila je to po svoj prilici fina ptičica! Svi se oni uopće vladaju mirno i čini se da su zadovoljni, a međutim svaki želi samo da odsjedi svoje vrijeme. Zašto? mislio bi. Pa evo zašto: izići će onda iz zagušljive, smrdljive sobe s niskim zidanim svodovima i proći će po kaznioničkom dvorištu, i... i to je sve. Iz kaznionice ga neće nikad više pustiti. On i sam zna da one, koji budu pušteni s lanca, zauvijek zadržavaju u kaznionici, sve do smrti, i u okovima. Zna to, a ipak neobično želi da što prije završi svoje vrijeme na lancu. Ta zar bi bez te želje mogao presjediti pet - šest godina na lancu, ne umrijeti ili ne sići s uma? Zar bi još itko mogao da sjedi?

Osjećao sam da me rad može spasiti, okrijepiti mi zdravlje, tijelo. Neprestani duševni nemir, živčana uzbuđenost, zagušljiv zrak u uzama mogli bi me sasvim uništiti. Češće boraviti na zraku, svaki dan se umarati, privikavati se da nosim

terete, pa ću se bar spasiti — mislio sam — ojačat ću, izići ću zdrav, bodar, snažan, a ne star. Nisam se prevario: rad i kretanje mnogo su mi koristili. Sa stravom sam gledao jednoga od mojih drugova (plemića)^[11] kako se u kaznionici gasio kao svijeća. Ušao je u nju zajedno sa mnom, još mlad, lijep, bodar, a izišao napol uništen, sijed, bez nogu, sipljiv. Ne, mislio sam gledajući ga, hoću da živim i živjet ću. Zato sam isprva i izvlačio svojski od kažnjenika zbog ljubavi za rad, i dugo su me zadirkivali s prezirom i porugama. Ali se nisam ni na koga obazirao i žustro sam odlazio kamo bilo, na primjer, makar da palim i tučem alabastar — jedan od prvih poslova koje sam upoznao. To je bio lak posao.

Inženjersko je starješinstvo nastojalo koliko može olakšati plemićima posao, što, uostalom, i nije bio nikakav obzir, nego samo pravednost. Čudno bi bilo od čovjeka, koji je upola slabiji i nikad u Petrogradu nije radio, iziskivati onaj isti rad koji se po uredbi određuje pravom radniku. Ali to se »maženje« nije uvijek provodilo, štaviše, provodilo se nekako kao kradom; na to su oštro pazili sa strane. Počesto se morao raditi težak posao, a onda su, razumije se, plemići mučili dvaput veću muku nego drugi radnici. Na alabastar su određivali obično tri - četiri čovjeka, starce ili nemoćne, dakle i nas među njima, razumije se; osim toga bi pridodali po jednoga pravog radnika koji zna posao. Obično je odlazio uvijek isti, nekoliko godina redom, Almazov, surov, crnomanjast, suhonjav čovjek, već u godinama, nedruževan i čangrizav. Strašno nas je prezirao. Uostalom, bio je veoma nerazgovorljiv, lijen čak i da više na nas.

Suša u kojoj smo palili i tukli alabastar bila je također na pustoj, strmoj riječnoj obali. Zimi, osobito po sumornu danu, bilo je tužno gledati rijeku i suprotnu, daleku obalu. Nešto žalosno, što kida srce, bilo je u tom divljem, pustinjском pejzažu. Ali sigurno je bilo još teže kad je na beskrajnoj, bijeloj, snježnoj prostirci jarko sjalo sunce; sve bi da odletiš kamogod na tu stepu što se započinje na drugoj obali i prostire prema jugu kao neprekidna ravnica možda tisuću petsto vrsta. Almazov se obično šuteći i surovo prihvaćao posla; mi se, tobože, stidimo što ne možemo pravo da mu pomažemo, a on namjerno svršava sam, namjerno ne traži od nas nikakvu pomoć, kao da želi da osjetimo svu svoju krivicu prema njemu i pokajemo se za svoju nekorisnost. A cijeli je posao bio u tome da se naloži peć, pa da se ispali natrpani u peć alabastar, koji bi mu mi i dovukli. A sutradan, kad se alabastar već sasvim ispalio, počinjalo je vađenje iz peći. Svaki bi od nas uzeo težak malj, napunio sebi zaseban sanduk alabastrom i stao ga razbijati. To je bio vrlo ugodan posao. Krhki se alabastar brzo pretvara u bijelu, blistavu prašinu, tako se zgodno, tako lijepo drobi. Mi mašemo teškim maljevima i lupkaramo; obrazi se rumene, krv kola brže. Onda nas i Almazov počinje gledati milostivije, kao što gledaju malodobnu djecu; milostivo puši svoju lulicu, a ipak ne može da ne gunda kad mora progovoriti. Ali on je sa svima bio

takav, a zapravo je, čini se, bio dobar čovjek.

Drugi posao na koji su me slali bio je u radionici; okretao sam tokarski točak. Točak je bio velik, težak. Bila je potrebna prilična snaga da se on okreće, osobito kad bi tokar (bio je inženjerski majstor) djeljao štogod kao što je stupac sa stuba, ili noga s velika stola, za erarski namještaj kojem činovniku, a za to je bio potreban gotovo balvan. U takvom slučaju nije mogao sam da vrti jedan čovjek, nego su slali dvojicu — mene i još jednog plemića B. Tako je taj posao za nekoliko godina ostao nama kad je samo bilo štogod da se djelja.

B. je bio slab, boležljiv, još mlad, bolesnih grudi. Došao je u kaznionicu po prilici godinu dana prije mene, zajedno sa još dva druga — jednim starcem koji se za cijelo vrijeme dok je živio u kaznionici i dan i noć molio Bogu (zbog toga su ga kažnjenici veoma cijenili), a umro je za moga vremena, i s drugim, još vrlo mladim čovjekom, svježim, rumenim, jakim, smionim, koji je od polovice etape nosio umornoga B., punih sedam stotina vrsta. Trebalo je vidjeti njihovo prijateljstvo. B. je bio čovjek veoma obrazovan, plemenit, velikodušna karaktera, ali pokvarena i ozlojeđena bolešću. Točak smo okretali zajedno, i to nas je obojicu čak i zanimalo. Meni je taj posao omogućavao izvrsno kretanje.

Osobito sam još volio razgrtati snijeg. To je bilo obično poslije vijavica, vrlo često zimi. Kad vijavica potraje dan i noć, zamela bi neku kuću do polovice prozora, a neku bi gotovo i sasvim zatrpala. Kad onda prestane vijavica i javi se sunce, istjerali bi nas u velikim gomilama, a gdjekad i cijelu kaznionicu, da odgrčemo od erarskih zgrada snježne smetove. Svakome bi dali lopatu, svima zajedno odredili posao na rok, pokadšto takav da si se morao čuditi kako se može svladati, i svi bi se složno prihvatili posla. Sipki snijeg, koji se tek slegao i malko odozgo primrznuo, vješto se grabi lopatom, u golemim grudama, razbacuje se uokolo i još se u zraku pretvara u blistavu prašinu. Lopata ulazi sve dublje u bijelu masu što se svjetluca na suncu. Kažnjenici su gotovo uvijek veselo obavljali taj posao. Svjež zimski zrak i kretanje raspaljivali su ih. Svi bi postali veseliji; orio se grohot, cika, dosjetke. Počeli bi se grudati, ali nije moglo biti drugačije, razumije se, nego da se začas uzviču oni razumni koji se zgražaju nad smijehom i veseljem, i sveopći bi se zanos obično svršavao psovkama.

Malo - pomalo počeh proširivati krug svojih poznanstava. Uostalom, nisam baš ni mislio o poznanstvima: sve sam još bio nemiran, mrk i nepovjerljiv. Poznanstva su počela sama po sebi.

Između prvih počeo me posjećivati kažnjenik Petrov. Kažem: *posjećivati*, i osobito naglašavam tu riječ. Petrov je živio u posebnom odjelu i u uzama najudaljenijim od mene. Među nama, činilo bi se, nije moglo biti nikakvih veza; zajedničkoga nije također baš ničega bilo i nije moglo biti. A ipak je Petrov u to

prvo vrijeme držao kao za neku svoju dužnost da gotovo svaki dan svraća k meni u uze ili da me zaustavlja u slobodno vrijeme, kad bih hodao iza uza, što god mogu dalje od svačijih očiju. Isprva mi je to bilo neugodno. Ali on je nekako umio učiniti da su me njegovi posjeti ubrzo počeli i zabavljati, mada on nipošto nije bio baš druževan i razgovorljiv.

Vanjštinom je bio nevisoka rasta, jake građe, spretan, kočoperan, prilično ugodna lica, blijed, širokih jagodica, smiona pogleda, bijelih, gustih, sitnih zuba i s vječitim prstohvatom burmuta na donjoj usni. Stavljati na usnu burmut bio je običaj mnogih robijaša. Činio se mlađi nego što je uistinu bio. Bilo mu je četrdesetak godina, a naoko samo trideset. Govorio je sa mnom uvijek posve prirodno, držao se do krajnosti kao jednak s jednakim, to jest izvanredno pristojno i obzirno. Ako bi, na primjer, opazio da tražim samoću, porazgovorio bi sa mnom časak - dva, te me odmah ostavljao, i svaki put se zahvaljivao na pažnji, što, dakako, nije činio nikad i ni s kim na cijeloj robiji.

Zanimljivo je da su takvi odnosi potrajali među nama ne samo prvih dana, nego punih nekoliko godina, i gotovo nikad nisu postajali bliži, premda mi je zaista bio odan. Ne mogu ni sada dokučiti šta je zapravo želio od mene, zašto mi je dolazio svaki dan? Kasnije se, doduše događalo da me je i krao, ali je krao nekako *neočekivano*; a novaca nije od mene gotovo nikad molio, nije, dakle, nipošto dolazio radi novaca ili radi kakva interesa.

Ne znam također zašto, ali meni se uvijek činilo kao da on uopće i ne živi sa mnom u kaznionici, nego negdje daleko u drugoj kući, u gradu, a kaznionicu posjećuje samo uzgred, da dozna novosti, da posjeti mene, da pogleda kako živimo. Uvijek se nekamo žurio, kao da je negdje nekoga ostavio i ondje ga čekaju, kao da negdje nešto nije dovršio. A, međutim, kao da se ipak nije baš odviše brinuo. I pogled mu je bio neobičan: uporan, sa sjenkom smionosti i neke poruge, ali je gledao nekako u daljinu, preko stvari; kao da nastoji iza stvari koja mu je pred nosom vidjeti neku drugu stvar, koja je podalje. To mu je davalo rastresen izraz. Namjerno sam gdjekada gledao kamo će od mene otići Petrov? Gdje to njega tako očekuju? Ali od mene je žurno odlazio kamogod u uze ili u kuhinju, sjedao ondje uz koga od onih što razgovaraju, slušao pažljivo, pokadšto se i sam miješao u razgovor, čak i vrlo žestoko, a onda bi odjednom nekako prekinuo i zašutio.

Ali, govorio on ili sjedio i šutio, ipak se vidjelo da je tu samo tako, uz put, da negdje ima posla i da ga negdje očekuju. Najčudnije je to da posla nije imao nikad nikakva; živio je u pukoj besposlici (osim erarskih poslova, razumije se). Nije znao nikakav zanat, a i novaca nije gotovo nikad imao. Ali za novcima nije mnogo ni žalio. A o čemu je razgovarao sa mnom? Razgovor mu je bio isto tako neobičan kao i on sam. Vidi, na primjer, da gdjekad sam hodam za kaznionicom, i odjednom

naglo zakreće prema meni. Dolazi korakom, a čini se kao da je pritrčao.

— Zdravo!

— Zdravo!

— Jesam li vas uznemirio?

— Niste.

— Htio sam, evo, da vas upitam za Napoleona.^[12] Ta on je rođak onome koji je bio dvanaeste godine? (Petrov je bio od vojničkih naseljenika, pismen.)

— Jest, rođak je.

— Šta kažu, kakav je predsjednik?

Pitao je uvijek brzo, otržito, kao da mora što brže nešto doznati. Kao da se raspituje o nekom vrlo važnom poslu koji se ne može nimalo odgoditi.

Razjasnim mu kakav je Napoleon predsjednik, i dometnem da će možda ubrzo postati i car.

— Kako to?

Razjasnim mu, koliko mogu, i to. Petrov je pažljivo slušao, potpuno shvaćao i brzo se dovijao, čak se nagnuo uhom na moju stranu.

— Hm... A htio sam, eto, da vas upitam, Aleksandre Petroviču, je li istina, što govore, da ima takvih majmuna kojima su ruke do peta, a veliki su kao najviši čovjek.

— Jest, ima takvih.

— A kakvi su to?

Objasnim mu, koliko sam znao, i to.

— A gdje žive?

— U žarkim zemljama. Ima ih na otoku Sumatri.

— To je u Americi, je li? Šta to govore, da ondje ljudi tobože hodaju naglavce?

— Ne hodaju naglavce. To vi pitate za antipode.

Objasnim mu što je Amerika, a koliko sam mogao i šta su antipodi. Slušao me tako pažljivo kao da je baš samo radi antipoda dotrčao.

— Aa! A ja sam eto lanjske godine čitao o grofici Lavalliere, Arefjev donio knjigu od ađutanta. To je dakle istina, ili je samo tako izmišljeno? Dumasovo djelo.

— Razumije se, izmišljeno.

— Pa zbogom. Hvala.

I Petrova nestaje. Zapravo nismo gotovo nikad razgovarali drugačije nego tako.

Počeh se raspitivati o njemu. Kad je M. doznao za to poznanstvo, čak me je i opominjao. Rekao mi je da su mnogi robijaši pobuđivali u njemu strah, osobito isprva, prvih dana u kaznionici, ali nijedan, čak ni Gazin, nije ga se dojmio tako strahovito kao taj Petrov.

— To je najodlučniji, najneustrašiviji od svih robijaša — govorio je M. — Za sve je sposoban; ni pred čim neće zastati ako mu se javi hir. I vas će zaklati ako mu padne na um, tako, naprosto će vas zaklati, neće se ni namrštititi ni pokajati. Čak mislim da nije sasvim pri pameti.

Ta me ocjena veoma zainteresirala. Ali M. nije nekako mogao razjasniti zašto mu se tako čini. I začudo: nekoliko sam godina za redom poznavao Petrova, gotovo sam svaki dan razgovarao s njim; cijelo mi je vrijeme bio iskreno privržen (premda uopće ne znam zašto) — i za svih tih godina, iako je on i u kaznionici živio razborito i nije učinio baš ništa strašno, ipak sam, gledajući ga i razgovarajući s njim, svaki put bio uvjeren da je M. imao pravo i da je Petrov možda najodlučniji, najneustrašiviji čovjek, koji se ni na šta ne da prisiliti. Zašto mi se tako činilo, to također ne mogu razjasniti.

Napomenut ću, uostalom, da je taj Petrov bio onaj isti koji je htio ubiti majora-upravitelja kad su ga zovnuli da bude kažnjen, i kad se major, kako su govorili kažnjenici, »spasio čudom« — jer je otišao upravo trenutak prije kazne. Jedanput, još prije robije, dogodilo se da ga je pukovnik na vježbi udario. Po svoj su ga prilici mnogo puta tukli i prije toga; ali sad on nije htio da pretrpi, nego je probo pukovnika javno, usred bijela dana, na očigled svih vojnika. Uostalom, ne znam do potankosti cijelu tu priču; nije mi je nikad pripovijedao. Dakako, to su bili samo sijevci, kad bi se iznenada pojavila prava njegova narav. Ipak su bili vrlo rijetki. Bio je zaista razborit i čak miran. U njemu su se krile strasti, čak jake, žarke; ali žeravica je uvijek bila zapretna pepelom i tiho je tinjala. U njega nisam nikad opažao ni sjenke razmetljivosti ili taštine, kao na primjer u drugih. Svađao se malokad, ali nije ni s kim bio ni u osobitu prijateljstvu, možda jedino sa Sirotkinom, a i to onda kad ga je trebao.

Ipak sam jednom vidio kako se ozbiljno rasrdio. Nisu mu nešto dali, neku stvar; zakinuli ga za nešto. Prepirlao se s njim kažnjenik, jaka ljudeškara, visoka rasta, pakosnik, zabadalo, podrugljivac i nipošto kukavica, Vasilij Antonov, iz građanskog odjela. Već su dugo vikali, i ja sam mislio da će se to, ako previše zagrdi, završiti naprosto bubocima, jer se Petrov, doduše malokad, ali ipak pokadšto čak i tukao i psovao kao posljednji robijaš. Sada se dogodilo drugačije: Petrov je odjednom problijedio, usne mu zadrhtale i pomodrine: počeo je teško disati. Ustao je s mjesta i polako, sasvim polako, svojim nečujnim, bosim nogama (ljeti je veoma volio hodati bos) prišao Antonovu. Naglo, u jedan mah u cijelim

bučnim, vikačkim uzama svi zašutjeli; čula bi se muha. Svi čekaju šta će biti. Antonov mu skočio u susret; sav se izobličio...

Nisam izdržao, nego iziđoh iz uza. Mislio sam, neću dospjeti ni da siđem niza stepenice i već ću začuti krik zaklana čovjeka. Ali se i ovaj put završilo ničim; dok Petrov nije još dospio da mu priđe, Antonov mu šuteći i brzo dobaci prijepornu stvar. (Bile su to neke sasvim jadne prnje, neki obojci.) Razumije se, za časak — dva Antonov ga je ipak malo opsovao, radi olakšanja savjesti i iz pristojnosti, da pokaže kako se nije baš tako uplašio. Ali Petrov nije ni mario za psovanje, nije čak ni odgovarao: nisu bile u pitanju psovke, i sve se završilo u njegovu korist; bio je vrlo zadovoljan i uzeo prnje.

Za četvrt sata već je kao i prije tumarao po kaznionici, sasvim besposličarski, i kao da je tražio neće li se gdje zapodjeti o čemu zanimljivi razgovor, da i on zatakne tamo nos i poslušaj. Činilo se da ga sve zanima, ali se nekako događalo da je ponajviše ostajao ravnodušan za sve i samo je tako besposlen lunjao po kaznionici, tumarao amo - tamo. Mogao bih ga usporediti i s radnikom, kršnim radnikom kojemu bi sve išlo od ruke, ali mu ne daju posla, i on, eto, čeka i sjedi i igra se s malom djecom. Nisam razumio ni zašto živi u kaznionici, zašto ne bježi. Ne bi se predomislio da bježi, kad bi samo vruće to zaželio. Takvim ljudima, kao što je Petrov, gospodari razum samo dotle dok oni što ne pozele. Onda na cijelom svijetu nema više zapreke njihovoj želji. A uvjeren sam da bi on umio vješto pobjeći da bi zavarao sve, da bi tjedan dana mogao sjediti bez kruha gdje god u šumi ili u trščaku na rijeci. Ali on očito nije još nadošao na tu misao i nije to poželio uistinu.

Velika razbora, osobito zdrava suda nisam nikad opazio kod njega. Ti se ljudi i rađaju s jednom jedincatom idejom koja ih cijeli život besvjesno pokreće amo - tamo; oni tako tumaraju cijeli život dok ne nađu posao koji im je sasvim po volji; onda im nije više stalo ni do glave. Čudio sam se gdje kad kako takav čovjek, koji je zbog batina zaklao poglavara, ovako bez riječi liježe kod nas da bude išiban. Gdje kad su ga šibali i kad bi ga zatekli s rakijom. Poput svih robijaša koji nemaju zanata počinjao bi katkad da unosi rakiju. Ali on je i pod šibe lijegao kao sa svojom privolom, to jest, kao da uviđa za što je to; u protivnom slučaju ne bi on ni za što legao, makar ga ubili.

Čudio sam mu se također kad me je krao, usprkos očitoj privrženosti spram mene. To ga je snalazilo nekako na mahove. Ukrao mi je bibliju koju sam mu dao da samo odnese s jednoga mjesta na drugo. Put je bio svega nekoliko koraka, ali je uspio da putem nađe kupca, prodao je i novce odmah propio. Sigurno je već ludo zaželio piti, a što bi ludo zaželio, to se *moralo* ostvariti. Eto takav i kolje čovjeka za četvrt rublja, da za tu četvrtinu rublja popije osminu štofa rakije, a drugi put će

propustiti čovjeka i sa sto tisuća. Naveče mi je sam priopćio krađu, ali bez ikakve zabune i kajanja, sasvim ravnodušno, kao najobičniju zgodu. Pokušao sam da ga čestito izgrdim; a i žao mi bješe moje biblije. Slušao me bez srdžbe, čak vrlo mirno; povlađivao da je biblija veoma korisna knjiga, iskreno žalio što je sada nemam, ali nipošto nije požalio što ju je ukrao; gledao je tako samosvjesno da sam ga odmah prestao grditi. A grdnju je trpio valjda zbog toga što je zaključio da i ne može proći bez toga da ga izgrdim za takav postupak, pa misli: neka on iskali dušu, nauživa se, nagrdi se; ali zapravo je sve to ludorija, takva ludorija da bi ozbiljnu čovjeku bila sramota i govoriti o tome.

Čini mi se da me je uopće držao za neko dijete, gotovo djetence, koje ne razumije najobičnije stvari na svijetu. Ako bih, na primjer, zapodijevao s njim razgovor o bilo čemu osim znanosti i knjiga, odgovarao mi je doduše, ali samo kao iz pristojnosti, te bi se ograničio na najkraće odgovore. Često sam se pitao: šta je njemu stalo do toga knjiškoga znanja o kojemu me obično ispituje? Događalo se da sam za tih razgovora s vremena na vrijeme pogledao sa strane na njega: da mi se možda ne podsmijeva? Ali nije se podsmijevao; obično je slušao ozbiljno, pažljivo, doduše ne suviše pažljivo, i to posljednje me je pokadšto ogorčavalo. Pitanja je zadavao točno, određeno, ali nekako se nije baš čudio obavijestima koje je dobivao od mene i primao ih čak rastresen... Činilo mi se i to da je o meni zaključio, ne razbijajući sebi dugo glavu, da se sa mnom ne može govoriti kao i s drugim ljudima, da osim razgovora o knjigama ništa drugo ne razumijem i čak nisam sposoban da razumijem, tako da me i ne vrijedi uznemirivati.

Uvjeren sam da me je čak i volio, i tome sam se veoma čudio. Je li me držao za nedorasla, nepotpuna čovjeka, je li spram mene osjećao onu osobitu samilost kakvu instinktivno osjeća svako jako biće za drugo slabije, kad je razabrao da sam takvo biće — ne znam. Sve mu to, doduše, nije smetalo da me krade, ali sam ipak uvjeren da me je žalio i kad me je krao. »Ah — misli on možda zahvaćajući rukom u tuđe dobro — kakav je to čovjek koji ne može ni svoje dobro braniti!« Ali zbog toga me je, čini mi se, i volio. Sam mi je jednom rekao, nekako iznenada, da sam »čovjek predobre duše«, i »vi ste baš tako bezazleni, tako bezazleni, da me čak i smilovanje snalazi. Samo nemojte zamjeriti, Aleksandre Petroviču — dometnuo nakon časka — ta ja sam tako, iz duše kazao«.

Takvim se ljudima događa gdjekad u životu da se odjednom oštro i snažno ističu i iskazuju u časovima kakva nagloga, općeg rada ili prevrata, i tako u trenutku razviju svoju punu djelatnost. To nisu ljudi koji govore i ne mogu biti začetnici i glavni vođe u radu; ali su njegovi glavni izvršitelji i prvi započinju. Započinju jednostavno, bez posebnih uzvika, ali prvi preskaču glavnu zapreku, ne sklanjajući se, bez straha, udaraju ravno na sve noževe — i svi trču za njima i idu slijepo, idu sve do posljednjeg zida gdje obično i gube glave. Ne vjerujem da bi

Petrov mogao dobro završiti; on će u takvom jednom jedincatom času sve završiti, pa ako dosad još nije propao, to znači da se još nije pojavila prilika. Ali tko zna? Možda će i poživjeti do sjedina i posve mirno umrijeti od starosti, bez cilja tumarajući amotamo.

Ipak mi se čini, M. je pravo rekao da je to najodlučniji čovjek na cijeloj robiji.

VIII

ODLUČNI LJUDI — LUČKA

O odlučnima je teško govoriti; na robiji ih je, kao i svagdje, bilo prilično malo. Naoko je to možda i strašan čovjek; kad se sjetiš šta o gdjekojem pripovijedaju, počinješ ga se i kloniti. Neko me je nesvjesno čuvstvo navodilo isprva čak i da obilazim te ljude. Kasnije sam mnogo izmijenio svoje poglede i o najstrašnijim ubojicama. Gdjekoji i nije ubio, a strasniji je od drugoga koji je ovamo došao nakon šest ubojstava. O nekim zločinima teško je bilo stvoriti i najosnovniji pojam: toliko je u njihovu izvršenju bilo čudnovatih okolnosti. Kažem to baš zbog toga što se kod nas u prostom puku neka ubojstva događaju iz najneobičnijih razloga.

Ima, na primjer, pa i vrlo često, ovakav tip ubojice: živi taj čovjek tiho i mirno. Ljuta je nevolja — on trpi. Recimo, seljak je, dvorski sluga, mještatin, vojnik. Odjednom mu nešto po zlu pošlo; nije izdžao nego potegao nož na svoga neprijatelja i tlačitelja. Tu i započinje ono neobično: na neko vrijeme čovjek odjednom prevršuje mjeru. Prvoga je zaklao tlačitelja, neprijatelja; to je doduše zločin, ali je razumljiv, bilo je povoda; ali kasnije kolje i one koji mu nisu neprijatelji, kolje na koga naiđe, kolje za zabavu, zbog proste riječi, zbog pogleda, radi broja, ili naprosto: »Silazi mi s puta, ne nailazi mi na put, ja idem!« Kao da se čovjek opio, kao da je u bunilu. Kao da, čim je preskočio crtu koja mu je bila određena, počinje već uživati što mu nije više ništa sveto, kao da ga nešto kopka da u jedan mah preskoči svaku zakonitost i vlast i da se nauživa najrazuzdanije i bezgranične slobode, nauživa se kako srce zamire od užasa, jer je nemoguće da on to ne bi osjećao. Zna on uz to da ga očekuje strašna kazna. Sve je to možda nalik na ono čuvstvo koje čovjeka s visoke kule vuče u dubinu pod njegovim nogama, da bi se, najzad, i sam strmoglavio: što prije, pa je kraj! I sve se to događa čak i najmirnijim i prosječnim ljudima.

Neki se od njih u toj omaglici još i razmeću. Što je bio prije utučeniji, to ga jače sada podbada želja da se prošepiri, da zada straha. Naslađuje se tim strahom, voli samu odvratnost koju pobuđuje u drugima. Zaodijeva se nekim junaštvom, i takav »junak« pokadšto i sam želi da bude što prije kažnjen, čeka da ga dotuku, jer mu je napokon i samome teško nositi na sebi to tobožnje junaštvo. Zanimljivo je da cijelo to raspoloženje, cijela ta prividnost traje ponajviše do kaznenog mjesta, a onda kao da je odsječeno: baš kao da je to zaista neki propisani rok i kao da je unaprijed određen pravilima, stvorenima za to. Tu se čovjek odjednom smiruje, skunjuje, pretvara se u nekakva mlitavca. Na kaznenom se mjestu kmezi — moli ljude za oprostjenje. Dolazi u kaznionicu, i gledaš — tako slini, tako šmrče i utučen

je, da mu se čak i čudiš: »Ta zar je to onaj isti koji je zaklao petšest ljudi?«

Naravno, neki se ni u kaznionici ne smiruju brzo. Sve se održava neka snaga, neka hvalisavost; evo, kao da kaže, ta nisam ja ono što vi mislite; ja sam »za šest duša«. Ali na kraju se ipak smiruje. Gdjekad će samo sebi ugoditi sjećajući se svoga junačkog razmaha, svoga bančenja, što mu se dogodilo jednom u životu kad je »junakovao«, i vrlo voli, ako nađe prostodušnika, da se doličnom dostojanstvenošću pred njim pošepiri, pohvališe i da mu ispriповijeda svoja junačka djela, nikako ne odajući da on sam želi pripovijedati. Evo, kao da kaže, kakav sam ja čovjek!

I kako se prefinjeno održava ta samoljubiva opreznost, kako lijeno nemarna zna gdjekada biti takva pripovijest! Kakva se naučena nadutost javlja u tonu, u svakoj riječi pripovjedačevoj. I gdje su se ti ljudi izučili!

Jednom za tih prvih dana, jedne duge večeri, kad sam besposlen i tužan ležao na ljesama, saslušao sam jednu od takvih pripovijesti, i kako sam bio neiskusn, držao sam pripovjedača za nekakva silna, strašna zlikovca, za nečuvenu željeznu narav, jer se on tada gotovo podsmijevao Petrovu. Tema je pripovijesti bila kako je on, Luka Kuzmič, ni rad čega drugoga nego jedino sebi za zabavu, *utukao* jednog majora. Taj je Luka Kuzmič bio onaj isti maleni, mršav, mlađani kažnjenik šiljata nosa u našim uzama, Malorus, kojega sam već spominjao. Bio je zapravo Rus, samo se rodio na jugu, čini mi se, kao kmet. U njemu je zaista bilo nešto oštro, uznošljivo: »Malen ptić, velik krič«. Ali uznici instinktivno poznaju čovjeka. Njega su vrlo malo cijenili, ili, kako govore u kaznionici, »njemu su vrlo malo cijenili«.

Bio je silno samoljubiv.

Sjedio je te večeri na ljesama i šio košulju. Šivanje rublja bio mu je zanat. Uz njega je sjedio tup, ograničen momak, ali dobar i prijazan, krupan i visok, njegov susjed na ljesama, uznik Kobilin. Lučka se kao susjed često s njim svađao i uopće mu se obraćao bahato podrugljivo i despotski, što Kobilin u svojoj prostodušnosti nije gotovo opazao. Pleo je vunenu čarapu i ravnodušno slušao Lučku. On je pripovijedao prilično glasno i razgovijetno. Želio je da ga svi čuju, premda je, naprotiv, nastojao da se čini kao da pripovijeda samo Kobilinu.

— Otpravili ti mene, brate, iz našeg mjesta — započe, bockajući iglom — u Čv, zbog skitnje dakle.

— A kad je to bilo, odavno? — zapita Kobilin.

— Pa, dok dospije grašak, uzet će druga godina. I tako, kad smo došli u K-v, strpali me na kratko vrijeme u kaz nionicu. Gledam: sjedi sa mnom dvanaestak ljudi, sve sami Malorusi, visoki, zdravi, kršni, kao bikovi. A tako su mirni!

Jelo je loše; titra se njima njihov major kako je njegovoj milosti zagodno

(Lučka je namjerno iskrivio riječ). Sjedim dan-dva; vidim, ljudi su plašljivi. A šta, kažem, popuštate takvom glupanu?

— Pa ded se ti razgovori s njim! — čak mi se i smješkaju.

Šutim. A tu je, braćo, bio jedan silno smiješan Ukrajinac — nadovezao on odjednom okanjujući se Kobilina i obraćajući se svima uopće. — Pripovijedao je kako su ga na sudu osudili, i kako je sa sudom razgovarao, a sve plače; ostala su mu, kaže, djeca, žena. A tako je krupan, sijed, debeo. »Ja mu, kaže, velim: ne! A on, đavolji sin, sve piše, sve piše! Pa, velim sebi, skapao ti, a ja te gledao! A on sve piše, sve piše, a kad je zaviknuo!... Onda mi ode glava!« Ded mi, Vasja, konac; truo je robijski konac.

— S trga je — odgovori Vasja dajući konac.

— Naš je šivaći konac bolji. Onomadne smo poslali nevalida, pa od kakve on tamo podle žene uzima! — nastavi Lučka udijevajući konac prema svjetlu.

— Od kume, sigurno.

— Šta dakle, kako ono major? — zapita sasvim zaborav ljeni Kobilin.

To je jedino i trebalo Lučki. Ipak nije odmah nastavio pripovijest, pa kao da i nije Kobilina udostojio svoje pažnje. Mirno uravnao konce, lijeno potegnuo pod sobom noge i napokon progovorio:

— Uzbunio ja najzad moje Maloruse, zovnuli majora. A ja još izjutra zaiskao od susjeda nož, uzeo i sakrio ga, za svaki slučaj. Razbjescio se major. Dolazi on. Hajde, kažem, ne budite kukavice, Malorusi! A njima već srce palo u tur, sve dršću! Utrčao major, pijan. »Tko je tu! Šta je tu! Ja sam car, ja i bog!«

Kad je rekao: »Ja sam car, ja i bog«, istupim — nastavi Lučka — a nož mi u rukavu.

— Nije, kažem, vaše visokoblago-rođe, a sve prilazim bliže i bliže, nije, kako bi to moglo biti, kažem, vaše visokoblago-rođe, da bi vi bili nama car i bog?

— A, to si dakle ti, to si dakle ti — zaviknuo major — buntovnice!

— Ne, kažem (a sve se primičem bliže), ne kažem, vaše visokoblago-rođe, kako možda i vi sami znate i poznajete, Bog naš, sveznajući i svudašnji, jedan je jedini, kažem. I car je naš jedan jedini, postavio ga je nad nama sam Bog. On je, vaše visokoblago-rođe, kažem, monarh. A vi ste, vaše visoko blago-rođe, tek major — poglavar naš, vaše visokoblago-rođe, po carskoj milosti, kažem, i po svojim zaslugama.

— Kako, kako, kako, kako! — raskokodakao se, ne može govoriti, zagrcnuo se. Baš se neobično začudio.

— Pa evo kako, kažem; i kako sam ga odjednom saletio, baš sam mu cijeli nož zarinuo u sam trbuh. Spretno sam pogodio. Svalio se i samo nogama zatrzaao. Bacio

sam nož.

— Pazite, kažem, Malorusi, dignite ga sada!

Ovdje ću malo zastraniti. Na nesreću, takve rečenice: »Ja sam car, ja i bog«, i mnogo drugih nalik na to, prilično su upotrebljavali u staro vrijeme mnogi zapovjednici. Mora se, uostalom, priznati da je takvih zapovjednika još malo preostalo, a možda ih je i sasvim nestalo. Dodat ću, također, da su se osobito razmetali i voljeli se razmetati takvim rečenicama ponajviše oni zapovjednici koji su i sami potekli iz nižih činova. Časnički čin kao da im izvrće svu nutrinu, a ujedno i glavu. Dugo su izdirali, prošli su sve stupnjeve podvrženosti, pa odjednom vide da su časnici, zapovjednici, blagorođe, te i od nenaviknutosti i od prve opojenosti pretjeruju u uvjerenju o svojoj moći i značenju; razumije se, samo prema nižim činovnicima koji su im podvrženi. A pred višima su kao i prije u strahopoštovanju, kakvo uopće nije potrebno, i mnogim je poglavarima čak mrsko. Neki puzavci i s posebnim žarom hite da izjave svojim višim zapovjednicima kako su i oni sami potekli iz nižih činova, premda su časnici, i da »zauvijek pamte svoje mjesto«.

Ali prema nižim činovima postajali su gotovo neograničeni gospodari. Razumije se, danas teško da ima takvih i teško da bi se našao takav koji bi zaviknuo: »Ja sam car, ja i bog«. Ali spomenut ću ipak da ništa tako ne žesti kažnjenike, pa i uopće sve niže činove, kao takve riječi poglavara. Ta bezobraznost veličanja samoga sebe, to pretjerano uvjerenje o nekažnjivosti rađa mržnju u najpokornijem čovjeku i dozlogrđuje mu. Na sreću, takvu je pojavu, koja je gotovo nestala, još u staro vrijeme vlast strogo progonila. Nekoliko primjera za to znam i sam.

Uopće, one niže ogorčava svaka ohola nemarnost, svaka gadljivost u saobraćaju s njima. Neki misle, na primjer, ako se uznik dobro hrani, ako je dobro opskrbljen, ako se sve radi po zakonu, onda je sve učinjeno. A to je zabluda. Svatko, bio on tko mu drago i ma kako bio ponižen, iziskuje makar instinktivno, makar nesvjesno, ali iziskuje, da mu štiju ljudsko dostojanstvo. Kažnjenik zna i sam da je kažnjenik, izopćenik, i zna svoje mjesto pred poglavarom; ali nikakvim žigovima, nikakvim okovima nećeš ga prisiliti da zaboravi da je čovjek. A jer je zaista čovjek, treba s njim postupati čovječno. Bože moj! Ta čovječni postupak može da počovječi i onoga na kome je već odavno potamnio lik božji. S tim »nesretnicima« i treba postupati najčovječnije. To je njima spasenje i radost.

Nailazio sam na takve dobre, plemenite zapovjednike. Vidio sam kako su se oni doimali tih poniženih. Nekoliko prijaznih riječi, i uznici su gotovo uskršavali moralno. Radovali su se kao djeca i kao djeca počinjali i voljeti. Spomenut ću još nešto neobično: sami uznici ne vole da poglavari s njima opće odviše familijarno i

baš odviše dobrodušno. Uznik želi da cijeni poglavara, a ovako on nekako prestaje da ga cijeni. Uznik voli, na primjer, da mu poglavar ima odličja, da je naočit čovjek, u milosti kod kojega visokog poglavara, da je i strog, i ozbiljan, i prevedan, i da pazi na svoje dostojanstvo. Takve uznici vole: on je eto i svoje dostojanstvo očuvao, i njima nije našao učinio, sve je, dakle, dobro i lijepo.

— Za to su ti valjda i opalili? — mirno upita Kobilin.

— Hm! Opalili su mi, brate, istina da su mi opalili. Aleju, ded mi n6žice! Šta to, braćo, danas nema igračnice?_

— Maloprije su sve propili — napomenu Vasja. — Da nisu propili, valjda bi je i bilo.

— Da nisu! Za »da je« i u Moskvi daju sto rubalja — reče Lučka.

— A koliko su tebi, Lučka, dali ukupno? — progovori opet Kobilin.

— Dali su mi, dragi prijatelju, sto i pet. A da vam kažem, braćo: zamalo me nisu ubili — prihvati Lučka opet se okanjujući Kobilina. — Kad mi je, dakle, dospjelo tih sto i pet, povezli me u potpunosti paradi. A nikad još dotle nisam okusio šiba. Zgrnuo se nedogledan svijet, sav se grad strčao: kažnjavat će razbojnika, ubojicu dakle. I kako je glup taj svijet, ne znam ni da kažem. Krvnik me razodjenuo, povalio, viče:»Drži se, opalit ću te!« Čekam šta će biti. Kad mi je odrapio jedanput, htjedoh da zaviknem, zinuo sam već bio, a nema krika. Glas me dakle izdao. Kad mi je odrapio drugi put, pa, vjerovao ili ne vjerovao, nisam više ni čuo kad su odbrojili dva. A kad sam se prenuo, čujem kako broje: sedamnaesta. Tako su me, brate, koja četiri puta nakon toga skidali s dereža, odmarao sam se po pola sata: polijevali me vodom. Iz— buljenim očima gledam sve njih, pa mislim: »Tu ću i umrijeti ... «

— I nisi umro? — naivno upita Kobilin.

Lučka ga ošinuo nadasve prezirnim pogledom; razlegao se grohotan smijeh.

— Baš je lakrdijaš!

— Nije zdrav na tavanu — priklopi Lučka kao da se kaje što je mogao da zapodjene razgovor s takvim čovjekom.

— I jest mu pamet utučena — potvrdi Vasja.

Premda je Lučka ubio šest ljudi, u kaznionici ga se nikad nitko nije bojao, mada je on možda u duši želio da se pročuje kakav je strašan čovjek...

IX

KUPKA — BAKLUŠINOVA PRIPOVIJEST

Približavali se božićni blagdani. Uznici su ih očekivali nekako svečano, pa sam, gledajući njih, i ja počeo očekivati nešto neobično. Neka četiri dana prije blagdana odveli nas na kupanje. Za moga vremena, osobito prvih godina, malokad su uznike vodili na kupanje. Svi se obradovali i počeli se spremati. Bilo je određeno da idemo poslije objeda, a u takvo popodne nije se više radilo.

Više od svih u našim uzama radovao se i žurio Isaj Fomič Bumstein, robijaš Židov, kojega sam već spominjao u četvrtoj glavi ove pripovijesti. On se volio pariti dok ne otupi, do besvijesti, i svaki put kad se sada, prebirući stare uspomene, sjetim naše robijaške kupke (koja je zavrijedila da ne bude zaboravljena), odmah mi je pred očima na prvom mjestu lice preblaženog, nezaboravnog Isaja Fomiča, moga druga na robiji i supatnika u uzama. Bože mili, kako je šaljiv i smiješan bio taj čovjek! Rekao sam već nekoliko riječi o njegovoj figurici: pedesetak godina, mlitav, namreškan, sa strahovitim žigovima, slabunjav, bijela pilećeg tijela. U izrazu mu se lica vidjelo neprekidno, ničim nepokolebano zadovoljstvo samim sobom, čak blaženstvo. Čini mi se da uopće nije žalio što je dopao robije. Kako je bio zlatar, a u gradu nije bilo zlatara, obavljao je neprestano kod gospode i kod gradskih poglavara same zlatarske poslove. Njemu su ipak bar nešto plaćali.

Nije oskudijevao, živio je čak *bogato*, ali je štedio novce i uz kamate ih pozajmljivao svim robijašima. Imao je svoj samovar, dobru strunjaču, čaše, čitav pribor za objed. Gradski mu Židovi nisu kratili svoje poznanstvo i zaštitu. Subotom je pod stražom odlazio u svoju bogomolju u gradu (što zakoni dopuštaju) i živio kao bubreg u loju, samo je nestrpljivo očekivao kad će odsjediti svojih dvadeset godina da se »oženi«. U njemu je bila smiješna mješavina naivnosti, gluposti, lukavosti, drskosti, prostodušnosti, plahosti i hvalisavosti. Bilo mi je vrlo čudno što mu se kažnjenici uopće nisu podsmijevali, nego jedino za zabavu zbijali s njim šalu. Isaj Fomič je očevidno svima služio za razonodu i svakidašnju zabavu. »On nam je jedini, ne dirajte Isaja Fomiča«, govorili su kažnjenici, a Isaj Fomič, premda je i shvaćao šta je posrijedi, ipak se očito ponosio svojom važnošću, a to je uznike veoma zabavljalo.

On je u najsmješnijim okolnostima stigao na robiju (još prije mene, ali su mi pripovijedali). Jednom se iznenada, predveče, za slobodna vremena, raširio po kaznionici glas da su doveli Židovčića i briju ga u stražarnici, pa će on odmah ući. Onda nije na robiji bio još nijedan Židov. Uznici su ga čekali nestrpljivo i odmah ga okružili čim je ušao na vrata. Kažnjenički potčasnik odveo ga u građanske uze i

pokazao mu mjesto na ljesama. Isaju Fomiču bila je u rukama vreća s erarskim stvarima, koje su mu dali, i sa svojim stvarima. Položio je vreću, popeo se na ljese, podvio poda se noge i sjeo, a ne usuđuje se nikoga pogledati. Oko njega se ori smijeh i kaznioničke dosjetke, koje nišane na njegovo židovsko porijeklo. Odjednom se kroz gomilu progurao mlad kažnjenik, a u rukama nosi posve stare, prljave i razderane svoje ljetne šaljvare za prido erarske obojke. Sjeo uz Isaja Fomiča i udario ga po ramenu.

— Ej, prijatelju dragi, čekam te ovdje već šestu godinu. Evo, gledaj, hoćeš li mnogo dati?

Pa razastre pred njim donesene prnje.

Isaj Fomič, koji se ulazeći u kaznionicu zaplašio toliko da se nije usudio ni uzgledati na tu gomilu podrugljivih, iznakaženih i strašnih lica što su se zbila oko njega, te od plahosti nije još dospio ni riječ da izgovori — kad je ugledao zalog, odjednom se trgnuo i brzo stao prstima prebirati prnje. Čak ih je pogledao prema svjetlu.

Svi su čekali šta će reći.

— Šta je, dakle, rubalj srebra ne daš? A vrijedilo bi! — nastavio zalagatelj namigujući Isaju Fomiču.

— Rubalj srebra ne može se dati, a sedam kopejaka može.

I to su bile prve riječi koje je Isaj Fomič izgovorio u kazni onici. Svi su pucali od smijeha.

— Sedam! Pa daj makar i sedam! Ali pazi, čuvaj zalog; glavom mi odgovaraš za nj.

— Tri kopjejeke kamata, bit će deset kopejaka — otržito i drhtavim glasom nastavio Židovčić spuštajući ruku u džep po novce i bojažljivo pogledavajući na kažnjenike. I plašio se strahovito, i posao želio da sklopi.

— Jesu li to tri kopjejeke kamata na godinu dana?

— Ne, nisu, nego na mjesec dana.

— Škrtac si ti, Žide! A kako se zoveš po sebi i po ocu?

— Isaj Fomič.

— Pa, Isaje Fomiču, daleko ćeš kod nas dotjerati! Zbogom!

Isaj Fomič još jednom ogledao zalog, složio ga i brižljivo gurnuo u svoju vreću, uz neprestani hohot kažnjenika.

Njega su zaista svi nekako i voljeli i nitko ga nije vrijeđao, premda su mu gotovo svi bili dužnici. A on je bio blag kao koka, pa kad bi vidio kako su mu svi skloni, pokušao bi se čak i junački, ali tako prostodušno smiješno da su mu to

odmah praštali. Lučka, koji je za svoga vijeka upoznao mnogo Židova, često ga je zadirkivao, ali nipošto od pakosti nego onako, za zabavu, kao što se zabavljaju sa psićem, papigom, dresiranim životinjama itd. Isaj Fomič znao je to vrlo dobro, nije se uopće vrijeđao i vješto je znao uzvratiti šalu.

— Hej, Žide, izmlatit ću te!

— Ti ćeš mene jedanput udariti, a ja ću tebe deset puta — junački odgovara Isaj Fomič.

— Gnjido prokleta!

— Neka bude gnjida.

— Žide gnjidavi!

— Neka bude tako. Makar gnjidav, ali bogat; ima novaca.

— Krista si prodao.

— Neka bude tako.

— Valja ti, Isaje Fomiču, momak si od oka! Ne dirajte ga, on nam je jedini! — viču i hohoću kažnjenici.

— Hej, Žide, izvući ćeš knut, dospjet ćeš u Sibiriju.

— Pa ionako sam u Sibiriji.

— Još će te dalje prognati.

— A šta je, je li ondje pan Bog?

— Pa jest.

— Neka dakle; samo kad je pan Bog i novci, onda će svu da dobro biti.

— Momak je od oka Isaj Fomič, vidi se, momak od oka! — viču svi unaokolo, a Isaj Fomič, premda vidi da mu se podsmijevaju, hrabri se. Sveopće pohvale očito ga raduju, i on će zapjevati tankim diskantom, da se ori po cijelim uzama: la-lalalala, neku nezgrapnu, smiješnu melodiju, jedinu pjesmu, bez riječi, koju je pjevao za cijele svoje robije. Kasnije, kad se sa mnom bliže upoznao, uvjeravao me pod prisegom da je to ona melodija koju je pjevalo šest stotina tisuća Židova, i malih i velikih, kad su prelazili Crveno more, i svakom se Židovu nalaže da tu melodiju pjeva u času slavlja i pobjede nad neprijateljima.

Uoči svake subote, u petak naveče, dolazili su iz drugih uza u naše uze naročito da gledaju kako će Isaj Fomič svetkovati svoj šabes^[13]. Isaj Fomič bio je toliko naivno hvalisav i tašt da je i njega veselila ta opća radoznalost. Pedantno je i namješteno dostojanstveno pokrивao u kutu svoj majušni stolić, rasklapao knjigu, palio dvije svijeće i mrmljajući neke tajnovite riječi počeo oblačiti svoju riznu (rižu, kako je on izgovarao). To je bio šaren vuneni ogrtač, koji je brižno spremao u svoj sanduk. Na obje bi ruke privezao naručnike, a na glavu, baš na čelo, pričvrstio

trakom neku drvenu kutijicu, pa se činilo da je Isaju Fomiču iskočio na čelu neki smiješan rog.

Onda bi započeo molitvu. Molio ju je pjevuckajući, vikao, pijuckao, okretao se unaokolo, razmahivao se nezgrapnim, smiješnim kretnjama. Naravno, sve to propisuju molitveni obredi i u tome nije bilo ništa smiješno i čudno, ali je bilo smiješno to što se Isaj Fomič nekako baš razmetao pred nama i šepirio se svojim obredima. Čas zakrije odjednom rukama glavu i započne moliti ridajući. Rida sve jače, iznemaže i gotovo zavijajući obara na knjigu glavu, okrunjenu kutijom; tada se naglo, usred najjačeg ridanja, počinje grohotom smijati i pjevuckati nekim ganuto svečanim glasom, iznemoglim od prevelike sreće. »Eto, kako ga spopada!« znali su govoriti kažnjenici.

Zapitao sam jednom Isaja Fomiča šta znači to ridanje i onda odjednom ti svečani prijelazi u sreću i blaženstvo. Isaj Fomič je neobično volio ta moja pitanja. Odmah mi je objasnio da plač i ridanje znače misao o gubitku Jeruzalema, i zakon propisuje da uz tu misao što jače ridaš i gruhaš se u prsa. Ali u času najjačega ridanja on se, Isaj Fomič, *mora odjednom*, kao iznenada, sjetiti (to *odjednom* propisuje također zakon) da ima proroštvo o povratku Židova u Jeruzalem. Onda on mora odmah ispoljiti radost pjesmama, grohotom i uz to govoriti molitve tako da samim glasom izrazi što veću sreću, a lice mu mora biti što dostojanstvenije i plemenitije. Taj prijelaz *odjednom* i neminovna obveza na taj prijelaz izvanredno su se sviđali Isaju Fomiču: vidio je u tome neku vrlo lukavu majstoriju, pa mi je hvalisavo pripovijedao o toj domišljatoj zakonskoj ustanovi.

Jednom, kad je molitva bila u najvećem jeku, ušao je u sobu major-upravitelj, a s njim stražarski časnik i vojnici pratioci. Svi se pred svojim ljesama ukočili kao svijeće, samo je Isaj Fomič počeo još jače vikati i kreveljiti se. Znao je da je molitva dopuštena, prekidati se ne smije, pa naravno nije ništa riskirao što više pred majorom. Ali mu je veoma godilo pokreveljiti se pred majorom i prošepiriti se pred nama. Major mu je prišao na jedan korak razmaka: Isaj Fomič okrenuo leđa stoliću te počeo ravno u lice majoru pjevuckajući izgovarati svoje svečano proročanstvo i razmahivati se rukama. Kako mu je bilo propisano da u taj čas izražava na licu izvanredno mnogo sreće i plemenitosti, učinio je to odmah, nekako osobito zažmirivši, smijući se i klimajući majoru glavom. Major se začudio; ali najzad prasnuo u smijeh, okrstio ga u oči glupanom i otišao, a Isaj Fomič se još jače uzvikao.

Za sat, kad je već večerao, zapitah ga: »A šta bi bilo da se major, kako je glup, rasrdio na vas?«

— Kakav major?

— Kako kakav? Pa zar ga niste vidjeli?

— Nisam.

— Ta stajao je jedan aršin pred vama, baš pred vašim licem.

Ali Isaj Fomič počeo me najozbiljnije uvjeravati da nije vidio ama nikakva majora, da on za to vrijeme, pri tim molitvama, zapada u neku ekstazu, tako da ništa više ne vidi i ne čuje što se oko njega zbiva.

Kao da sada gledam Isaja Fomiča kako se subotom besposlen potuca po cijeloj kaznionici i iz sve snage nastoji da ništa ne radi, kao što mu za subotu propisuje zakon. Kakve mi je nemoguće zgode pripovijedao svaki put kad bi došao iz svoje bogomolje; kakve mi je sasvim nevjerojatne vijesti i glasove iz Petrograda donosio, uvjeravajući me da ih je dobio od svojih Židova, a oni su ih dobili iz prve ruke.

Ali odviše sam se već raspripovijedao o Isaju Fomiču.

U cijelom su gradu bila samo dva javna kupališta. Prvo, koje je držao neki Židov, bilo je s kabinama, po 50 kopejaka za kabinu, i uređeno za osobe velikih prohtjeva. Drugo je kupalište bilo više za prosti svijet, trošno, prljavo, tijesno, pa u to kupalište odvedoše naše kažnjenike. Bio je studen i sunčan dan, a uznici se radovali već tome što će izići iz tvrđave i razgledati grad. Šale i smijeh nisu putem prestajali. Pratio nas je cio vod vojnika s nabijenim puškama, na čudo cijelom gradu.

U kupalištu nas odmah razdijelili u dvije grupe: dok se prva grupa prala, druga je čekala u hladnom predsoblju, što je bilo neizbježno zbog tijesnog kupališta. Ali, i uz to, kupalište je bilo tako tijesno da je teško bilo zamisliti kako se i polovica naših mogla smjestiti u nj. Petrov me ipak nije napuštao; sam mi je, bez mog poziva, priskočio da pomaže, i ponudio mi se da me opere. Zajedno s Petrovom ponudio mi se za posluhu i Baklušin, kažnjenik iz zasebnog odjela, kojega su kod nas zvali pioninom, i već sam ga spomenuo kao najveselijega i najugodnijeg među kažnjenicima, što je zaista i bio. Bio sam se s njim već ponešto upoznao. Petrov mi je pomogao, čak i da se razodjenem, jer, kako nisam bio navikao, razodijevao sam se dugo, a u predsoblju je bilo hladno, gotovo jednako kao i napolju.

Da spomenem, kažnjeniku se vrlo teško razodijevati dok se sasvim ne navikne. Prvo, mora znati da brzo porazvezuje ovoje pod okovima. Ti se ovoji prave od kože, dugački su do četiri vrška, a navlače se na rubeninu, odmah ispod željezne karike koja obuhvaća nogu. Par ovoja ne stoji manje od šest desetaka srebra, ali svaki ih kažnjenik nabavlja na svoj trošak, razumije se, zbog toga što bez ovoja ne može hodati. Karika okova ne obuhvaća nogu čvrsto, između karike i noge može se gurnuti prst; tako željezo udara po nozi, tare se o nju i za jedan dan može da protare rane kažnjeniku koji nema ovoja pod okovima. Ali skinuti ovoje nije još teško. Teže je naučiti da ispod okova spretno skidaš rublje. To je cijela majstorija. Kad skineš donje rublje, na primjer s lijeve noge, treba da ga najprije proturiš između

noge i okovske karike, onda, kad oslobodiš nogu, da to rublje prodjeneš natrag kroz tu istu kariku; onda sve što si već skinuo s lijeve noge da proguraš kroz kariku na desnoj nozi, a zatim sve što si prodjenuo kroz desnu kariku da prodjeneš opet sebi natrag. Takva je ista priča i s navlačenjem novog rublja. Novajliji se teško i dosjetiti kako se to radi; prvi nas je naučio svemu tome uznik Korenjev, u Tobolsku, bivši razbojnički harambaša, koji je pet godina odsjedio na lancu. Ali kažnjenici su se privikli i snalaze se bez ikakve neprilike.

Dao sam Petrovu nekoliko kopejaka da se opskrbi sapunom i likovim otarkom; kažnjenicima su davali doduše i erarski sapun, svakome po komadićak, velik kolika je dvokopješka, a debeo kao kriška sira što se kod večere daje za zakusku u ljudi »srednje imućnih«. Sapun se prodavao odmah tu u predsoblju pred kupalištem, zajedno s medicom, kolačima i vrućom vodom. Svakom kažnjeniku daju, po pogodbi s gospodarom kupališta, samo po jedan kablič vruće vode; a tko želi da se temeljitije opere, mogao je dobiti i drugi kablič koji su u samu kupaonicu davali kroz prozorčić iz predsoblja, naročito napravljen za to. Kad me Petrov razodjenuo, poveo me ispod ruke, jer je opazio da mi je vrlo teško hodati u okovima. »Povucite ih gore, na listove — govorio je podupirući me kao dadilja — a evo ovuda opreznije, tu je prag.« Malo sam se i stidio; želio sam uvjeriti Petrova da i sam umijem proći, ali on to ne bi povjerovao. Postupao je sa mnom baš kao s djetetom, maloljetnim i nevještim, kojemu svatko mora pomoći. Petrov nije nipošto bio sluga, uopće nije bio sluga; da sam ga ljuto uvrijedio, znao bi kako bi sa mnom postupio. Novaca mu za usluge nisam ni obećao, a on ih ni sam ne bi primio. Šta ga je, dakle, navodilo da me tako dvori?

Kad smo otvorili vrata u samu kupaonicu, mislio sam da smo ušli u pakao. Zamislite sobu, dvanaestak koraka dugačku i isto toliko široku, u koju se je zbilo u isti mah možda do sto ljudi, a svakako najmanje osamdeset, jer su uznici bili razdijeljeni samo u dvije grupe, a u svemu nas je došlo u kupalište do dvjestu ljudi. Para zamagljuje oči, prašina, prljavština, a tijesno tako da ne znaš kamo bi stao nogom. Uplašio sam se i htio se vratiti, ali me Petrov odmah ohrabrio. Uz najtežu muku progurali smo se kojekako do klupa, preko glava ljudi koji su posjedali po podu, moleći ih neka se nagnu da možemo proći. Ali na klupama su bila zauzeta sva mjesta. Petrov mi objasni da mjesto treba kupiti, i odmah se počeo pogađati s kažnjenikom koji se bio smjestio kod prozora. Taj za kopješku ustupi svoje mjesto, dobije odmah od Petrova novce koje je on nosio stisnute u pesnici, jer ih je oprezno bio ponio u kupalište, pa odmah šmugne pod klupu, upravo pod moje mjesto, gdje je bio mrak, prljavština, a ljepljiva se vlaga slegla svuda gotovo za pola prsta. Ali i pod klupama su bila zauzeta sva mjesta; i ondje je vrvio svijet.

Na cijelom podu nije bilo mjestanca, ni kolik je dlan, gdje ne bi sjedili šćućureni kažnjenici i zapljuskivali se iz svojih kablića. Drugi strše između njih,

drže kablice u rukama i peru se stojeće; prljava voda stječe s njih ravno na obrijane glave onih koji sjede dolje. Na parnoj klupi i na svim stepenicama koje vode k njoj sjede zgureni i skvrčeni oni koji se peru. Ali peru se malo. Prosti se puk malo pere vrućom vodom i sapunom, on se samo strašno pari i zatim polijeva hladnom vodom — to je cijelo kupanje.

Pedesetak kupaćih metala u isti se mah diže i spušta na parnoj klupi; svi se šibaju do omame. Svakog se časa pusta para u sobu. To nije više vrućina; to je pakao. Sve to riče i grakće, uz zveku, stotine lanaca koji se vuku po podu. Neki bi htjeli proći pa se zapleću u tuđe lance i sami zapinju za glave onima što sjede niže, padaju, psuju i povlače za sobom one za koje zapinju. Prljavština teče sa sviju strana. Svi su u nekom opojnom, uzbuđenom duševnom raspoloženju; ori se vriska i krika. Kod prozora u predsoblju, odakle daju vodu, redaju se psovke, stiska je, prava gužva. Dobivena vruća voda raspljuskuje se na glave onima što sjede na podu. prije nego što bude donesena do mjesta. Svaki čas na prozor ili na odškrinuta vrata zaviruje brkato lice vojnika s puškom u ruci, koji pazi nema li nereda. Obrijane glave i do crvenila oparena tijela kažnjenika čine se još nakaznija. Na oparenim leđima obično jasno iskaču brazgotine od nekadašnjega bičevanja ili batinanja, tako da se sada sva ta leđa čine kao da su ponovo izranjena. Strašne brazgotine! Koža mi se ježila kad sam ih gledao.

Pušta se para i ona prekriva gustim, vrelin oblakom cijelo kupalište; svi hohoću, viču. Iz oblaka pare titraju izubijana leđa, obrijane glave, skvrčene ruke i noge; a na kraju Isaj Fomič na najvišoj parnoj klupi hohoće na sav glas. On se pari do besvijesti, ali ga nikakva vrućina, čini se, ne može zasititi; za kopjejku naima parioničkog slugu, ali taj najzad ne izdrži, baca kupaću metlu i bježi da se polije hladnom vodom. Isaj Fomič ne odustaje, nego naima drugoga, trećega; odlučio je već da u takvoj prilici ne pazi na trošak, i mijenja do pet parioničkih slugu. »Ljudski se pariš, junače Isaje Fomiču!« dovikuju mu odozdo kažnjenici. Isaj Fomič osjeća i sam da je u taj čas viši od sviju i da ih je sve nadmudrio; ponosan je te oštrim, luđačkim glasom izvija svoju melodiju: lalalalala, koja nadvikuje sve glasove. Palo mi je na pamet da će biti vrlo slično ovom mjestu ako jednom svi zajedno budemo u paklu. Nisam se mogao svladati da ne kažem tu misao Petrovu; on je samo pogledao unaokolo i ošutio.

Htio sam i njemu kupiti mjesto do sebe, ali mi on sjede do nogu i izjavi da mu je baš zgodno. Baklušin nam je, međutim, kupovao vodu i donosio je koliko treba. Petrov mi reče da će me oprati od glave do pete, tako »da ćete biti čisti čisticati«, i svom me silom zvao da se parim. Nisam se odvažio pariti. Petrov me svega protro sapunom. »A sad ću vam *nožice* oprati«, nadovezao najzad. Htjedoh mu odgovoriti da se mogu oprati i sam, ali mu nisam više protuslovio, nego se sasvim predao njegovoj volji. U deminutivu »nožice« nije zvučala ni jedna jedina ropska nota;

Petrov naprosto nije mogao moje noge da nazove nogama, valjda zbog toga što drugi, pravi ljudi imaju noge, a ja tek — nožice.

Kad me je oprao, s istim me ceremonijama, to jest s podupiranjem i opomenama na svakom koraku, kao da sam od porculana, dopremio u predsoblje i pomogao mi da obučem rublje, a kad je sa mnom sve svršio, pohrlio natrag u kupaonicu da se pari.

Kad smo došli kući, ponudim ga čašom čaja. Čaj nije odbio, ispio ga i zahvalio. Naumim da razdriješim kesu i da ga počastim osminom rakije. Osmina rakije našla se i u našim uzama. Petrov je bio izvanredno zadovoljan, ispio, huknuo, spomenuo mi da sam ga sasvim oživio, i brzo se otputio u kuhinju kao da ondje bez njega ne mogu nešto da oprave. Mjesto njega došao mi je drugi subesjednik, Baklušin (pionir), kojega sam još u kupki bio pozvao također na čaj.

Ne znam ugodnije naravi od Baklušinove. Istina, nije drugima praštao, često se i svađao, nije volio da mu se miješaju u poslove — jednom riječju, znao se braniti. Ali nije dugo ostajao posvađen, a kod nas su ga, čini se, svi voljeli. Kamo bi god ušao, svi bi ga dočekivali veselo. Znali su ga i u gradu kao najzabavnijeg čovjeka na svijetu, koji nikad ne gubi dobre volje. Bio je to visok čovo od tridesetak godina, mlađahan, prostodušnog, prilično lijepa lica, s bradavicom. To je lice katkad tako smiješno kreveljio, oponašajući svakog od reda, da su se svi oko njega morali grohotom smijati. I on je bio lakrdijaš, ali se nije obazirao na naše mrzovoljne neprijatelje smijeha, tako da ga nitko više nije grdio da je »pust i nekoristan« čovjek. Bio je pun vatre i života. Upoznao se sa mnom još prvih dana, i rekao mi da je bio kantonist, zatim je služio kod pionira, pa su ga čak zapazile i voljele neke visoke ličnosti, a on se toga još dobro sjećao i ponosio se.

Mene je odmah počeo ispitivati o Petrogradu. Čak je i knjige čitao. Kad mi je došao na čaj, najprije je nasmijao cijele uze pripoviješću kako je poručnik Š. obrisao jutros majora-upravitelja, pa sjeo uz mene i zadovoljna mi lica rekao da će se održati kazališna predstava. U kaznionici se za blagdane pripremala predstava. Javili se glumci, gradile se pomalo dekoracije. Neki iz grada obećali su da će dati svoja odijela za glumačke uloge, pa i za ženske; štaviše, nadali su se da će po nekom služaku nabaviti časničko odijelo s naramenicama. Samo da majoru ne bi palo na pamet da zabrani, kao lanjske godine. Ali lanjske godine o Božiću major nije bio dobre volje: negdje je prokartao novce, a uz to su i u kaznionici napravili nevaljalština. pa je od pakosti zabranio, a sada možda neće htjeti da priječi.

Jednom riječju, Baklušin je bio uzbuđen. Vidjelo se da je jedan od glavnih začetnika predstave, i ja se još onda zarekoh da ću svakako otići na tu priredbu. Prostodušna Baklušinovi radost što će predstava uspjeti godila mi je srcu. Riječ po riječ i mi se razgovorili. Između ostalog rekao mi je, da nije uvijek služio u

Petrogradu, da je ondje nešto skrivio, pa su ga poslali u R., uostalom, kao potčasnika, u garnizonski bata-Ijon.

— A odande su me i poslali ovamo — napomenuo Baklušin.

— A zbog čega to? — zapitam ga.

— Zbog čega? Šta mislite, Aleksandre Petroviču, zbog čega? Pa zbog toga što sam se zaljubio.

— Eh, zbog toga još ne šalju ovamo — uzvratim smijući se.

— Istina je — dometne Baklušin — istina je, da sam pri toj zgodi nastrijelio iz pištolja jednog tamošnjeg Nijemca. Pa zar vrijedi zbog Nijemca prognati čovjeka, razmislite sami!

— Pa kako je to bilo? Pripovjedite, to je zanimljivo.

— Veoma smiješna priča, Aleksandre Petroviču.

— To bolje. Pripovijedajte.

— Bih li pripovjedio? Dobro, slušajte dakle...

Saslušao sam povijest jednog ubojstva, koja nije doduše sasvim smiješna, ali zato prilično čudna ...

— Dogodilo se ovako — započeo Baklušin. — Kad su me ono poslali u R., vidim grad je lijep, velik, samo mnogo ima Nijemaca. Ali bio sam još, razumije se, mlad, starješinama u volji, kapu naherio, pa se provodim. Namigujem Njemcima. I svidjela mi se tu neka Njemica Lujza. Ona i njena tetka bile su pralje, perući rubeninu da je bila bijela kao snijeg. Tetka joj je bila stara, veoma svoje glava, a živjele su u blagostanju. Isprva sam uz prozore vezu hvatao, a zatim i pravo prijateljstvo sklopio. Lujza je govorila dobro i ruski, ali tako kao da šuškeće — a tako je umiljata, da još nikad nisam sreo takvu djevojku. Isprva sam ja i ovako i onako, ali ona će meni: »Da nisi to činio, Šaša, jer ja hoću da očuvam svoju nevinost, da ti budem dostojna žena«, i samo se mazi, smije se tako jasno... a i bila je tako čista da nisam do nje još vidio takvih. A sama me je namamila na ženidbu. Pa kako se ne bih ženio, pomislite! Spremam se, dakle, da odem i zamolim potpukovnika ... Odjednom gledam — Lujza nije došla na sas tanak prvi put, nije došla drugi put, nema je treći put... Šaljem joj pisma; na pismo nema odgovora. Šta je to, mislim. To jest, kad bi me varala, izvještala bi se i na pismo bi mi odgovorila, i na sastanak bi došla. A ona nije znala ni da slaže; tako je naprosto presjekla. To je tetka, mislim. Tetki nisam smio otići; ona je doduše znala, ali smo ipak kradom radili, to jest tiho. Hodam kao mahnit, napisao sam joj posljednje pismo i kažem: »Ako ne dođeš, sam ću doći tebi«. Uplašila se, došla. Plače; kaže, neki Nijemac, Schulz, dakle njihov rođak, urar, bogat i već vremešan, izrazio želju da nju uzme — da i mene, kaže, usreći, i on da pod stare dane ne ostane bez žene; a i voli me, kaže,

i odavno je već snovao tu namjeru, ali je sve šutio, spremao se. On je dakle, Saša, kaže, bogat, i to je za mene sreća; a zar bi ti htio da me lišiš moje sreće? — Gledam: plače, grli me... Ah, mislim, ta i pravo govori! Kakvog smisla ima udati se za vojnika, pa bio ja i potčasnik? — Pa, kažem, Lujza, zbogom, Bog bio s tobom; zašto bih ti otimao tvoju sreću. A kakav je on, je li lijep? — Nije, kaže, vremešan je, duga nosa... — i sama prasnula u smijeh.

Otišao sam; šta ću, mislim, nije suđeno! Sutradan izjutra odem u njegov dućan, ulicu mi je ona kazala. Gledam kroz staklo: sjedi Nijemac, izrađuje sat, ima mu otprilike četrdeset i pet godina, kukast nos, izbuljene oči, na njemu je frak i visok ovratnik, vrlo dug, a on tako ozbiljan. Samo sam pljunuo: htjedoh mu odmah i stakla razbiti... ali čemu, mislim, ne treba dirati, propalo je, kao da nije ni bilo! Došao ja u sumrak u kasarnu, legao na ležaj i bi li vi, Aleksandre Petroviču, povjerovali, zaplakao sam ...

Prolazi tako dan, drugi, treći. S Lujzom se ne sastajem. A međutim sam dočuo od jedne kume (stara je bila, također pralja, a Lujza je gdjekad odlazila k njoj) da Nijemac zna za našu ljubav, zato je i odlučio da je što prije zaprosi. Inače bi čekao još neke dvije godine. Od Lujze je, kaže, uzeo takvu prisegu da za mene neće ni da zna; on njih, kaže, i tetku i Lujzu, drži na uzdi, da će se možda, kaže, još i predomisliti i da se još i sada nije sasvim odlučio. Rekla mi je također da ih je za prekосуtra, u nedjelju, pozvao obje ujutro na kavu, i još će doći jedan rođak, starac, nekadašnji trgovac a sada puka sirotinja, negdje u podrumu služi kao čuvar. Kad sam saznao da će oni u nedjelju možda sve riješiti, uhvatila me takva srdžba da se nisam mogao svladati. I cijeli taj dan i cijeli sutrašnji dan samo sam o tome mislio. Progutao bih toga Nijemca, mislim.

U nedjelju ujutro nisam još ništa znao, a kad su se svršile službe božje, skočim, navučem kabanicu i otputim se Nijemci. Mislio sam, sve ću ih zateći. Zašto sam se otputio Nijemcu, šta sam ondje htio reći, ni sam ne znam. A za svaki sam slučaj gurnuo u džep pištolj. Bila je tako uz mene ta pištoljetina rđava, s nekadašnjim orozom; još kao dječak pucao sam iz tog pištolja. Nije se iz njega ni moglo više pucati. Ali ja ga nabio kuglom; mislim: ako me počnu tjerati, prostačiti, izvadit ću pištolj i sve ću ih poplašiti. Došao ja. U radionici nema nikoga, svi sjede u stražnjoj sobi. Osim njih nema ni žive duše, nikakve služinčadi. Sva mu je služinčad bila jedna Njemica, ujedno i kuharica. Prođem dućan, vidim da su zatvorena vrata, ali takva stara vrata, zakvačena. Kad sam iza sve sile lupio nogom, odmah su se otvorila. Gledam: prostrt stol. Na stolu velika posuda za kavu, a kava vri na špiritu. Stoji dvopek; na drugom poslužavniku boca rakije, sleđ i kobasica, i još boca nekog vina. Lujza i tetka, obje nagizdane, sjede na divanu. Spram njih sjedi na stolici sam Nijemac, ženik, očesljan, u fraku i s ovratnikom, sve mu strši naprijed. A sa strane sjedi na stolici još jedan Nijemac, starac već, debeo, sijed, i

šuti. Kad sam ušao, Lujza sva problijedjela. Tetka u prvi mah poskočila, ali sjela, a Nijemac se namrštio. Sav srdit ustao, meni će u susret i kaže:

— Šta, kaže, želite?

Zbunio sam se, ali me već odviše obuzela pakost.

— Šta želim, kažem. Pa dočekuj goste, nudi ih rakijom. Došao sam ti u goste.

Nijemac razmislio i rekao:

— Sjednite.

Sjeo ja.

— Daj, kažem, rakije.

— Evo vam, kaže, rakije, izvolite piti.

— Ali daj ti meni, kažem, dobre rakije. — Sve više me hvata pakost.

— To je dobra rakija.

Uvrijedilo me što on mene baš tako nisko cijeni. A najviše zato što Lujza gleda. Ispijem, pa ću reći:

— A šta si se ti, Nijemče, obezobrazio? Sprijatelj se sa mnom. Ja sam zbog prijateljstva došao k tebi.

— Ne mogu ja biti vaš prijatelj, kaže — vi ste prost vojnik.

Eh, sada sam se razbjesnio.

— Ah ti, strašilo, kažem, ti kobasičaru! A znaš li ti da od ovoga časa mogu s tobom da uradim sve što hoću? Hoćeš li, evo, da te ustrijelim iz pištolja?

Izvadim pištolj, stanem preda nj i uperim mu cijev ravno u glavu. One sjede ni žive ni mrtve, ne smiju ni da se ganu; a starac dršće kao list, šuti, sav problijedio.

Nijemac se iznenadio, ali se snašao.

— Ne bojim vas se, kaže, i molim vas, kao valjan čovjek, da se odmah okanite svoje šale, a ja se vas uopće ne bojim.

— Haj, lažeš, kažem, bojiš se! A što se bojiš! — I ne smije on da makne glavu ispod pištolja, sjedi tako.

— Ne, kaže, to nikako ne smijete učiniti.

— A zašto, kažem, ne smijem?

— Pa zato, kaže, jer vam je to strogo zabranjeno i vas će za to strogo kazniti.

Vrag znao toga glupoga Nijemca! Da me nije sam podjario, živ bi bio i danas; bila je to samo prepirka.

— Ne smijem, dakle, kažem, po tvojem sudu?

— Ne smijete!

— Ne smijem?

— To nikako ne smijete sa mnom učiniti...

— Dobro, evo ti dakle, kobasico! — Pa kako sam ga kvrcnuo, uzljuljao se na stolici. One zaciknule.

Ja pištolj u džep i odmaglim, a kad sam ulazio u tvrđavu, ondje ga kod tvrđavske kapije bacim u koprivu.

Dođem kući, legnem na ležaj i mislim: odmah će me uhvatiti. Prolazi sat, dva — ne hvataju me. A onako pred sumrak obuzela me silna čama; izađem; htjelo mi se da svakako vidim Lujzu. Prođem kraj urara. Gledam: ondje je svijet, policija. Ja kumi: »Zovni Lujzu!« Tek sam malo počekaao, vidim, trči Lujza; doletjela i zagrlila me, plače: »Sve sam, kaže, ja skrivila, jer sam poslušala tetku.« Reče mi još da je tetka odmah poslije onoga maloprijašnjega došla kući, i tako se uplašila da se razboljela i — šuti; i sama nije nikome kazala, i meni je, kaže, zabranila: boji se, a oni neka rade kako ih volja. Nas, Lujza, kaže, nije maloprije nitko vidio. On je i sluškinju svoju bio otpravio, jer se bojao. Ona bi mu oči iskopala kad bi saznala da se hoće ženiti. Od radnika nije također nikoga bilo kod kuće — sve ih je uklonio. Sam je i kavu skuhao, sam i zakusku prigotovio. A rođak, taj je i prije cijelog života šutio, nije ništa govorio, a kad se maloprije to dogodilo, uzeo kapu i prvi otišao. I on će sigurno šutjeti, reče Lujza. —

Tako je i bilo. Dvije sedmice nije me nitko hvatao i nije bilo nikakve sumnje na mene. A za te dvije sedmice, vjerovali ili ne vjerovali, Aleksandre Petroviču, nauživao sam se cijele svoje sreće. Svaki dan sam se sastajao s Lujzom. I kako mi se, kako mi se priljubila! Plače: »Ja ću, kaže, za tobom poći, kamo god tebe budu prognali, sve ću ostaviti za tebe.« Mslio sam već da ću svisnuti: tako me onda ganula. Eh, a za dvije su me sedmice uhvatili. Starac i tetka se složili i optužili me...

— Čekajte — prekinem Baklušina — za to su vas mogli prognati svega na deset, dobro, i na dvanaest godina, na puni kazneni rok u građanski razred, a vi ste u zasebnom odjelu. Kako to može biti?

— Pa uz to se dogodilo još nešto — reče Baklušin. — Kad su me doveli pred sudsku komisiju, kapetan me pred sudom ispsovao gadnim riječima. Nisam otrpio, nego mu kažem: »Šta ti to psuješ? Zar ne vidiš, nitkove, da pred sudištem sjediš!« I sada je pošlo drugačije, počeli mi suditi po novom i osudili me za sve zajedno: četiri tisuće šiba i ovamo u zasebni odio. A kad su me izveli na kaznu, izveli su i kapetana: mene po zelenoj ulici, a njega da degradiraju i otprave na Kavkaz u vojnike.

Do viđenja, Aleksandre Petroviču. Svratite nam na predstavu.

X BOŽIĆ

Napokon nastali i blagdani. Još na Badnjak nisu uznici gotovo ni izlazili na rad. Odlazili su u krojačnice, u obrtničke radionice; drugi su bili samo na rasporedu, pa makar i bili određeni kojekud, ipak se gotovo svi, pojedinačno ili u grupama, odmah vratili u kaznionicu, a poslije objeda nitko više nije izlazio iz nje. I prije podne ih je većina išla samo za svojini poslovima, a ne za erarskim: neki da se pobrinu kako će unijeti rakiju i naručiti novu; drugi da sastanu znance kumove i kume, ili da za blagdan naplate sitne dugove za poslove koje su prije obavili; Baklušin i oni koji sudjeluju u predstavi da obidu neke znance, ponajviše časničke sluge, i da nabave potrebne kostime. Neki su hodali zabrinuta lica i užurbani samo zato što su i drugi užurbani i zabrinuti, i premda neki, na primjer, nisu imali niotkuda da dobiju novaca, ipak su se i oni držali tako kao da će ih i oni od nekoga dobiti; jednom riječju, svi kao da očekuju za sutrašnji dan neku promjenu, nešto neobično.

Predveče su invalidi, koji su odlazili na trg radi nabavki za kažnjenike, nadonosili svakojakih jestvina: govedine, prasadi, čak i gusaka. Mnogi kažnjenici pa i skromniji i najčuvarniji, koji su cijele godine zgrtali svoje kopjejeke, držali su za dužnost da za takav dan razdriješe kesu i da se dostojno omrse. Sutrašnji je dan pravi blagdan, koji se ne može oteti kaznjeniku, jer mu ga formalno priznaje zakon. Toga dana nisu mogli kažnjenika poslati na rad, a takva su bila samo tri dana u godini.

Napokon, tko bi znao kolike su se uspomene probudile možda u dušama tih otpadnika kad dočekuju taj dan! Veliki se blagdani oštro usijecaju u pamet prostim ljudima još od djetinjstva. To su dani odmora od teških poslova, dani obiteljskog okupljanja. A u kaznionici ih se moraju sjećati s jadom i tugom. Poštovanje svečanoga dana postajalo je za kažnjenike čak nešto službeno; malo ih je bančilo; svi su bili ozbiljni i kao nečim zabavljeni, premda mnogi gotovo i nisu imali posla. Ali i besposličari i bekrije nastojali su očuvati u sebi neku dostojanstvenost. Smijeh kao da je bio zabranjen. Uopće, raspoloženje je vodilo do neke sitničavosti i razdražljive nesnošljivosti, i tko bi kvario opći ton, makar i nehotice, poklopili bi ga vikom i psovka i srdili se na njega kao zbog nepoštovanja samog blagdana. To raspoloženje kažnjenika bilo je osobito, pa i ganutljivo. Osim prirodnog strahopoštovanja spram svečanog dana, kažnjenik je nesvjesno osjećao da se tim svetkovanjem blagdana nekako dodiruje s cijelim svijetom, da nije sasvim otpadnik, propalica, odsječen komad, da je u kaznionici ono isto što i među

ljudima. To su oni osjećali, to je bilo vidljivo i razumljivo.

I Akim Akimič se živo pripremao za blagdan. Nije on imao obiteljskih uspomena, jer je odrastao kao sirotan u tuđoj kući i gotovo od petnaeste godine otišao u tešku službu; nije u životu imao ni osobitih radosti, jer je cijeli život proveo uredno, jednolično, bojeći se da i za dlaku skrene s dužnosti koje su mu bile određene. Nije bio ni osobito pobožan, jer kao da je dobrodušnost progutala u njemu sve druge njegove ljudske darove i osobitosti, sve strasti i želje, loše i dobre. Zato se spremio da dočeka svečani dan bez žurbe, ne uzrujavajući se, ne uzbuđujući se tužnim i sasvim nekorisnim uspomenama, nego s tihom, smirenom dobrodušnošću, koje je bilo upravo onoliko koliko treba da se izvrši dužnost i određen; obred. Uopće nije volio da mnogo razmišlja. Značenje činjenica kao da se nikad nije ticalo njegove glave, ali odredbe koje bi mu jednom propisali izvršavao je svečano točno. Kad bi mu odredili da već sutra uradi sasvim protivno, uradio bi i to isto onako pokorno i marno kao što je jučer radio ono prvo.

Jednom, samo jedan jedini put u životu, pokušao je živjeti po svojoj pameti — i dopao robije. Pouka mu nije bila ututanj. I premda mu sudbina nije dosudila da bar ikad pojmi šta je zapravo skrivio, ipak je iz svoje zgode izvukao spasonosno pravilo da nikad i ni u kakvim prilikama ne rasuđuje, jer rasuđivanje »nije posao za njegovu pamet«, kako su između sebe govorili kažnjenici. Slijepo odan ceremoniji, on je i svoje blagdansko prasence, koje je nadjeo kašom i ispekao (sam svojim rukama, jer je znao i peći), gledao s nekim poštovanjem, kao da to i nije obično prasence koje se uvijek može kupiti i ispeći, nego neko osobito, blagdansko. Možda se još od djetinjstva privikao da na taj dan vidi na stolu prase, pa je zaključio da je prase prijeko potrebno za taj dan, i ja sam uvjeren, kad on samo jedan jedini put na taj dan ne bi jeo prasetine, da bi ga cijeli život grizla savjest što nije izvršio dužnost.

Do blagdana je nosio stari kaput i stare hlače, doduše pristojno pokrpane, ali već sasvim istrošene. Sada se vidjelo da je novo odijelo, koje je primio još prije neka četiri mjeseca, pomno čuvao u svom sanduku i nije ga dirao, nego ga je draškala misao da će se ponoviti o blagdanu. Tako je i učinio. Još naveče je izvadio novo odijelo, razložio ga, razgledao, očistio, oduhnuo, a kad je sve to uradio, najprije ga probao. Pokazalo se da mu odijelo sasvim pristaje; sve je valjano, posve se zakopčava do gore, ovratnik je kao od kartona i visoko podupire podbradak, u pasu se čak pojavilo nešto nalik na struk na uniformi, pa se Akim Akimič čak nacerio od zadovoljstva i baš kao momak od oka okrenuo se pred svojim majušnim ogledalcem koje je sam svojim rukama, odavno već, u slobodno vrijeme oblijepio zlatnim rubom. Jedino kao da nije bila u redu kopča na ovratniku kaputa. Kad je Akim Akimič to opazio, odluči da premjesti kopču; premjestio ju je, opet probao i sada se pokazalo da je sasvim dobro. Onda složi sve kao i prije i umiren spremi za

sutrašnji dan u sanduk. Glava mu je bila dobro obrijana; ali kad se pažljivo pogledao u ogledalcu, opazi da mu nije glava sasvim glatka, izbija kosa, tek što se vidi, te on odmah, ode »majoru« da se obrije sasvim pristojno i po propisu. I premda sutra ne bi nitko Akima Akimiča ogledavao, obrijao se samo da umiri svoju savjest i da, za takav dan, izvrši sve svoje dužnosti.

Strahopoštovanje prema dugmetu, naramenici, zapučku još mu se od djetinjstva neizbrisivo usjeklo u pamet u obliku neosporne dužnosti, a u srce kao najljepša slika koju može postići čestit čovjek. Kad je sve uredio, kao najstariji kažnjenik u uzama naredi da se donese sijeno, i brižno pripazi kako se sijeno razastire po podu. Isto je tako bilo i po drugim uzama. Ne znam zašto, ali o Božiću se kod nas po uzama uvijek razastiralo sijeno. Kad je posvršavao sve svoje poslove, pomolio se Akim Akimič Bogu, legao na svoj ležaj i odmah usnuo blaženim djetinjim snom, da se izjutra probudi što ranije. A isto su tako uradili i svi kažnjenici. Po svim uzama polijegali su mnogo ranije nego obično. Napustili su obične večernje poslove, o kartanju nema ni spomena. Svi očekuju sutrašnje jutro.

Napokon dođe i ono. Rano, još prije svanuća, tek što je odbubnjana budnica, otvorili su uze i stražarski potčasnik ušao da broji uznike pa je svima čestitao blagdan. Odgovorili mu isto tako, odgovorili prijazno i ljubazno. Ubrzo se pomolili Akim Akimič i mnogi drugi koji su u kuhinji imali gusaka i prasadi, te brzo pošli da vide šta se s njima radi, kako ih peku, gdje što stoji i tako dalje. Sa malih prozora na našim uzama, olijepljenih snijegom i ledom, vidjelo se kroz mrak da u obje kuhinje i svih šest peći buktu žarki plamen, naložen još prije svanuća.

Dvorištem tumaraju još po mraku uznici u svojim polovnim bundama, navučenim i zaogrnutim, svi namjerili u kuhinju. Neki, uostalom, njih vrlo malo, dospjeli su već da posjete i rakijaše. To su bili oni najnestrpljiviji. Uopće se inače svi vladaju pristojno, mirno i nekako preko običaja dostojanstveno. Ne čuje se ni obično psovanje, ni obična svađa. Svi shvaćaju da je to svečan dan i veliki blagdan. Bilo je takvih koji su svratili u druge uze da čestitaju kome od svojih. Javljalo se nešto nalik na prijateljstvo. Spomenut ću uzgred: među kažnjenicima se gotovo i nije opazalo prijateljstva, ne mislim općega, toga pogotovo nema, nego ni pojedinačnog, da bi se jedan kažnjenik sprijateljio s drugim. Toga kod nas gotovo i nije bilo, i to je osobita crta; na slobodi nije tako. Kod nas su uopće svi bili u ophođenju kratki, suhi, s vrlo rijetkim izuzecima, i to je bio neki službeni, primljen već i utvrđen ton.

I ja iziđoh iz uza. Tek je stalo svitati, zvijezde se gase, studena, rijetka para suklja u vis. Iz dimnjaka na kuhinji kulja dim u stupovima. Neki kažnjenici, koji su mi naišli u susret, sami su mi veselo i prijazno čestitali blagdan. Zahvalio sam im i uzvratio isto. Među njima je bilo i takvih koji dosad nisu cijeli taj mjesec

progovorili sa mnom ni jednu riječ.

Kod same kuhinje dostigao me kažnjenik iz vojnih uza, zaogrnut kožuhom. Opazio me još s polovice dvorišta i dovikivao mi: »Aleksandre Petroviču! Aleksandre Petroviču!« Trčao je u kuhinju i žurio se. Stanem i počekam ga. Bio je mlad momak, okrugla lica, tihih izražajnih očiju, vrlo nerazgovorljiv sa svima, a sa mnom nije bio progovorio još ni riječi i nije dosad, otkad sam ušao u kaznionicu, obraćao na mene nikakvu pažnju — nisam znao ni kako se zove. On mi zaduhan pritrčao i stao baš pred mene, pa me gledao nekako se tupo, ali i blaženo smješkajući.

— Šta želite? — pitam ga ponešto začuđen kad sam vidio da stoji preda mnom, smješka se, gleda me razrogačenim očima, a razgovora ne započinje.

— Pa kako, blagdan... — promrmlja, pa se i sam dosjeti da nema ni o čemu više da govori, ostavi me i brzo se uputi u kuhinju.

Spomenut ću ovom prilikom da se ni poslije toga nismo nikad sastajali i gotovo ni riječi progovorili sve do moga izlaska iz kaznionice.

U kuhinji je oko ražarenih peći bila žurba i stiska, prava gužva. Svak pazi na svoje dobro; kuhari već priređuju erarsko jelo, jer je za taj dan objed predviđen ranije. Nitko uostalom ne započinje još jesti, premda bi neki htjeli, ali se pazi na pristojnost pred drugima. Čekaju svećenika, a nakon toga će se tek omrsiti. Međutim, dok se još nije bilo ni sasvim razdanilo, počelo se već pred ulazom u kaznionicu oriti dozivanje narednikovo: »Kuhari!« To se dozivanje orilo gotovo svaki čas i trajalo gotovo dva sata. Zovu kuhare iz kuhinje da primaju darove koje odasvud iz grada donose u kaznionicu. Donosili su vrlo mnogo darova, pecivo, kruh, sirnice, palačinke, kolačiće, uštipke i drugu finu tjesteninu. Mislim da u cijelom gradu nije bilo domaćice iz trgovačkih i mještanskih kuća koja nije poslala svoj kruh da čestita veliki blagdan »nesretnicima« i uznicima. Bilo je bogatih darova, finih hljebova od najčistijeg brašna, poslanih u velikoj količini. Bilo je i sasvim siromaških darova — kakvo jeftino pecivo i dva kakva bilo crna kolačića, tek malo premazana skorupom; to je bio dar siromaha siromahu, ostatak od ostataka. Sve se primalo jednako zahvalno, bez razlikovanja darova i darovatelja.

Uznici koji primaju darove skidaju kape, klanjaju se, čestitaju blagdan i nose darove u kuhinju. Kad su se nakupile već cijele gomile napoklonjenoga kruha, pozvali su starješine iz svakih uza, pa su oni sve podjednako porazdjeljivali na uze. Nije bilo ni svađe ni grdnje; dioba je obavljena pošteno, najednako. Što je dopalo našim uzama, razdijelili su već kod nas; dijelio je Akim Akimič i još jedan kažnjenik; dijelili su svojom rukom i svojom rukom davali svakome. Nije bilo ni najmanjeg prigovora, ni najmanje zavisti ni u koga; svi su bili zadovoljni; nije moglo biti ni sumnje da bi se darovi mogli zatajiti ili dijeliti nejednako. Kad je

Akim Akimič svršio svoje poslove u kuhinji, pošao se oblačiti, odjenuo se dolično pristojno i svečano, nije ostavio nijednu kopču nezakopčanu, a kad se odjenuo, dao se odmah na pravu molitvu. Molio se podugo. Molilo se već mnogo kažnjenika, ponajviše vremešnih. Mladež se nije mnogo molila: samo bi se tko prekrstio kad ustaje, pa i na blagdan. Kad se Akim Akimič pomolio, prišao mi je i nekako mi svečano čestitao blagdan. Pozvao sam ga odmah na čaj, a on mene na prasetinu. Uskoro je dotrčao i Petrov da mi čestita. Kao da se već bio napio, i premda je dotrčao zaduhan, nije mnogo kazao, samo je malo postajao preda mnom u nekom očekivanju i brzo otišao u kuhinju.

Međutim su se u vojnim uzama pripremali da dočekaju svećenika. Te su uze bile uređene drugačije nego ostale: u njima su se ljese pružale uz zidove, a nisu bile nasred sobe, tako da je to bila jedina soba u kaznionici koja nije bila zatrpana u sredini. Po svoj su je prilici i uredili tako da bi se u njoj, kad ustreba, mogli skupljati kažnjenici. Nasred sobe postavili stolić, pokrili ga čistim ručnikom, stavili na nj svetačku sliku i upalili kandilo. Najzad dođe svećenik, s križem i svetom vodom. Pošto se pomolio i otpjevao pred svetačkom slikom, stade pred kažnjenike i svi s istinskim strahopoštovanjem počnu prilaziti da cjelivaju križ. Onda svećenik obiđe sve uze i poškropi ih svetom vodom. U kuhinji je pohvalio naš kaznionički kruh, koji je po tečnosti bio na glasu u gradu, i kažnjenici odmah poželjeli da mu pošalju dva svježa, tek ispečena hljeba; odmah su ih poslali po jednom invalidu.

Križ su ispratili s istim strahopoštovanjem s kojim su ga i dočekali, a onda su gotovo odmah došli major i komandant. Komandanta su kod nas voljeli i čak cijenili. On je s majorom prošao sve uze, svima čestitao blagdan, svratio u kuhinju i okusio kaznioničku kiselu juhu. Juha je bila izvrsna; za takav su dan za svakog kažnjenika dali gotovo funtu govedine. Osim toga priređena je prosena kaša, a masla su dali po volji. Kad je major ispratio komandanta, naloži da počne objed. Kažnjenici su nastojali da mu ne izlaze pred oči. Kod nas nisu voljeli njegov zlobni pogled ispod naočala, kojim je i sada motrio desno i lijevo neće li biti nereda, neće li se naći kakav krivac.

Počeli su ručati. Prase Akima Akimiča bilo je ispečeno izvrsno. Ne mogu razjasniti kako se ovo dogodilo: čim se major odvezao, za kojih pet časaka, našlo se vrlo mnogo pijanih ljudi, a još su prije pet časaka svi bili trijezni. Pojavilo se mnogo rumenih i sjajnih lica, javile se balalajke. Poljak s guslama obilazi već s nekom bekrijom, najmljen na cijeli dan, i ciliče mu vesele plesove. Razgovor postaje sve pijaniji i sve bučniji. Ali odručali smo bez velikih nereda. Svi su bili siti. Mnogi starci i ozbiljni ljudi otišli su odmah spavati, a to je učinio i Akim Akimič, koji je vjerojatno mislio da na veliki blagdan poslije objeda mora svakako spavati.

Stari starodubovski starovjerac dremnuo je malo, pa se popeo na peć, rasklopio svoju knjigu i molio do kasne noći, gotovo ne prekidajući molitvu. Teško mu je bilo gledati »sramotu«, kako je nazivao sveopće bančenje kažnjenika. Svi Čerkezi posjedali na stubama, pa radoznalo i s nekim gađenjem gledaju pijane ljude. Sreo sam Nuru: »Ne valja, ne valja! — rekao mi je, s pobožnim zgražanjem mašući glavom — uh, ne valja! Alah će se srditi!« Isaj Fomič tvrdoglavo i bahato zapalio u svojem kutu svijeću i počeo raditi, očito pokazujući da mu nimalo nije stalo do blagdana. Pogdjegdje se po kutovima pojavilo kartanje. Invalida se nisu bojali, a ako bi naišao potčasnik, koji je i sam nastojao da ništa ne opazi, postavili su straže. Stražarski je časnik cijeli taj dan zavirio možda triput u kaznionicu. Ali pijani su se skrivali, kartanje je prestajalo kad se on pojavi, a i sam je, čini se, odlučio da se ne obazire na sitne nered. Pijana su čovjeka toga dana držali više za sitan nered. Malo-pomalo ljudi udarili da banče. Započinjale se i prepirke. Trijeznih je ipak ostalo mnogo više, pa je imao tko da pripazi na pijane. Zato su oni koji banče i pili bez mjere. Gazin je slavio slavlje. Zadovoljan je šetkao oko svoga mjesta na ljesama, pod koje je smiono donio rakiju što je dotad bila spremljena negdje u snijegu za uzama, na skrovitu mjestu, i lukavo se smijuckao gledajući mušterije koje mu dolaze. Bio je trijezan i nije popio ni kapi. Odlučio je bančiti na svršetku blagdana, dok najprije popljačka sve novce iz kažnjeničkih džepova.

Po uzama se razliježu pjesme. Ali pijanstvo već prelazi u bunilo i od pjesama nije daleko do suza. Mnogi obilaze sa svojim balalajkama, ogrnuli kožuhe i svojski udaraju u žice. U zasebnom su odjelu sastavili čak i zbor od nekih osam ljudi. Divno pjevaju uz pratnju balalajki i gitara. Pravih narodnih pjesama pjeva se malo. Sjećam se samo jedne, svojski otpjevane:

*Sinoć sam se ja
Mlada gostila.*

I tu sam čuo novu varijantu te pjesme, na koju prije nisam nailazio. Na kraju se pjesmi nadovezuje nekoliko stihova:

*Da ja sam mlađana
Kuću spremila:
Žlice oprala,
U sći ulila,
Sa saća zgrebla,
Kolač ispekla.*

Najviše su pjevali pjesme nazvane kod nas kažnjeničke, uostalom sve same poznate. Jedna od njih, Nekad, humoristička je i opisuje kako se prije čovjek veselio i gospodski živio na slobodi, a sada dospio u kaznionicu. Opisuje kako je prije zaslađivao »blancmanger^[14] šampanjcem«, a sada:

*Kad jedem kupus s vodom,
Za ušima mi puca...*

Uobičajena je bila i ova, dobro poznata, pjesma:

*Nekad sam se mlađan veselio,
Imao sam kapitala;
Kapital sam mlađan izgubio,
Robija me progutala ...*

I tako dalje. Samo kod nas nisu izgovarali »kapital«, nego »kopital«, izvodili su kapital iz riječi »kopit^[15]«. Pjevali su i žalostive pjesme. Jedna je bila prava kaznionička pjesma, i ona je, čini mi se, poznata:

*Sviće zora sa nebesa,
Iz sna budi bubnjev glas,
Stražar vrata otključava,
Pisar ide, zove nas.
Tko nas vidi iza zida
Kako nam se ovdje Živi!
Al Stvoritelj Bog je s nama,
Ni tu nama propast nije.*

Drugu su pjesmu pjevali još žalostivije, s lijepim napjevom, kako ju je ispjevao, po svoj prilici, neki zatočenik, sa sladunjavim i prilično nepismenim riječima. Sjećam se još iz nje nekoliko stihova:

*Dok živim, nikad više svoje
Ne ugledah domaje;*

*Osudiše me bez krivice
Da trpim dok me traje.
Zahuknula na krovu sova
Da ori šumom svom,
A meni srce tužno gine,
Ja nikad u svoj dom.*

Tu su pjesmu kod nas često pjevali, ali ne u zboru nego pojedinačno. Za slobodna bi vremena izišao tkogod na stepenice uza, sjeo, zaronio u misli, podnimio rukom obraz i otegnuo visokim falsetom. Slušaš, i sve ti dušu kida. Glasova je kod nas bilo dobrih.

Međutim se počelo već i mračiti. Tuga, čama i bunilo jedva izviruju iz pijančenja i bančenja. Tko se još prije jednog sata smijao, prepio se i već rida gdjegod. Drugi su već dospjeli da se dva-tri put potuku. Treći, blijedi i jedva se držeći na nogama, tumaraju po uzama i zameću kavge. A oni koji u pijanstvu nisu žestoke naravi uzalud traže prijatelja da pred njima istresu dušu i isplaču svoj pijani jad. Sav je taj jadni svijet htio da se proveseli, da veselo provede veliki blagdan, a, bože moj, kako je težak i tužan taj dan gotovo svakom! Svaki ga provodi kao da se prevario u nekoj nadi.

Petrov je još dvaput svraćao k meni. Vrlo je malo popio cijeloga dana i bio je gotovo sasvim trijezan. Ali sve do posljednjeg časa sve je nešto očekivao, što mora svakako da se dogodi, nešto neobično, blagdansko, osobito veselo. Nije, doduše, o tome govorio, ali mu se vidjelo po očima. Neumorno je trčkarao iz uza u uze. Ali ništa se osobito ne zbiva i ne događa, osim pijanstva, pijanih nesklapnih psovaka i usijanih pijanih glava. I Sirotkin, u novoj crvenoj košulji, lunja po svim uzama, ljepuškast, umiven, pa i on tiho i naivno kao da nešto očekuje. Malo pomalo postajalo je po uzama nesnosno i odurno. Bilo je, razumije se, mnogo i smiješnoga, ali ja sam se nekako žalostio i sve ih žalio, teško mi je i zagušljivo bilo među njima. Eno dva se kažnjenika prepiru tko će koga gostiti. Vidi se da su se već dugo prepirali i da su se prije toga čak i svađali. Jedan je osobito nazubljen na drugoga. Tuži se i nesigurno zaplećući jezikom nastoji dokazati da se onaj nepravedno ponio prema njemu: prodan je neki kožuh, zatajeni su nekad neki novci, lanjske godine u pokladnoj sedmici. Još je nešto osim toga bilo... Onaj što okrivljuje visok je i mišićav momak, razuman, miran, ali kad je pijan želi da se sprijatelji i da istrese svoj jad. On i psuje, i ističe svoj zahtjev kao sa željom da se onda još bolje pomiri sa suparnikom. Drugi je jedar, zbit, nevisoka rasta, okrugla lica, lukav i prepreden. Popio je možda više nego njegov drug, ali je tek pripit. Karakteran je čovjek i na

glasu kao bogat, ali mu je radi nečega stalo da sada ne žesti nasrtljivog prijatelja pa ga vodi rakijašu; prijatelj mu tvrdi da on mora i dužan mu je ponuditi, »ako si samo pošten čovjek«.

Rakijaš s nekim poštovanjem prema naručitelju i sa sjenkom prezira prema nasrtljivom prijatelju, jer ne pije za svoje novce nego ga drugi časti, dohvatio i nalio čašicu rakije.

— Zaista, Stjopka, ti si to dužan — govori nasrtljivi prijatelj kad je vidio da je pobijedio — jer to je tvoj dug.

— Pa ja s tobom i ne bih nepotrebno jezikom mlatio! — odgovara Stjopka.

— Ne, Stjopka, to ti lažeš — ponavlja prvi primajući od rakijaša čašicu — jer ti meni duguješ novaca, savjesti nemaš i oči u tebe nisu tvoje, nego uzajmljene! Nitkov si ti, Stjopka, eto ti; u jednu riječ, nitkov!

— De, šta cmiziš, rakiju si prolio! Kad ti se iskazuje čast pa ti se daje, onda pij — više rakijaš na nasrtljivog prijatelja — neću do sutra stajati uz tebe!

— Pa ispit ću, šta vičeš! Čestit ti Božić, Stepane Dorofejiču! — uljudno se i s malim poklonom obratio, držeći čašicu u rukama, Stjopki kojega je još čas prije nazvao nitkovom.

— Zdrav bio sto godina, a koliko si živio, ne odračunavam!

— Ispio, huknuo i otro se. — Prije sam, braćo, mnogo rakije ispijao — napomenuo je ozbiljno i dostojanstveno, a kao se obratio svima i nikom napose — ali sada su mi valjda već godine za vratom. Hvala ti, Stepane Dorofejiču.

— Nema na čemu.

— Uvijek ću ti dakle, Stjopka, spominjati ono, pa osim što si ti preda mnom veliki nitkov, kazat ću ti...

— A evo šta ću ti kazati, pijana nakazo — prekida ga Stjopka koji je postao nestrpljiv. — Slušaj i broji svaku moju riječ: evo da popolovimo svijet: tebi pola svijeta i meni pola svijeta. Idi i ne sastaji se više sa mnom. Dodijao si rni!

— Nećeš dakle da vratiš novce?

— Kakvih bi još novaca, pijani čovječe?

— Hej, na onom ćeš svijetu sam doći da vratiš, a ja neću primiti. Naš je novac zarađen znojem i žuljevima. Namučit ćeš se s mojim petakom na onom svijetu.

— Pa vrag te odnio.

— Šta tjeraš; nisam te upregao.

— Nosi se, nosi se!

— Nitkove!

— Zlikovče!

I zaredale opet psovke, još gore nego prije gošćenja.

Evo sjede na ljesama postrance dva prijatelja: jedan je visok, krupan, mesnat, pravi mesar, crvena lica. Gotovo plače, jer je neobično ganut. Drugi je slabačak, tanan, mršav, duga nosa s kojega kao da nešto kaplje, i sitnih svinjskih očica, oborenih zemlji. To je lukav i obrazovan čovjek, bio je nekad pisar i vlada se prema prijatelju ponešto bahato, što je ovome u duši vrlo žao. Cijeli dan su zajedno pili.

— On se usudio mene! — više mesnati prijatelj i snažno njiše pisarovu glavu lijevom rukom kojom ga je obuhvatio.

»Usuditi se« znači udariti. Mesnati prijatelj, bivši potčasnik, zavidi iscijedenom prijatelju, i zato se oni jedan pred drugim šepire kićenim slogom.

— A ja tebi kažem da ni ti nemaš pravo... — započinje dogmatični pisar, a tvrdokorno ne podiže prema njemu oči, nego važno gleda u zemlju.

— On se usudio mene, čuješ li ti! — upada mu u riječ prijatelj još jače izazivajući dragog prijatelja. — Ti si mi sada ostao jedini na ovom svijetu, čuješ li ti to? Jer tebi jedinomu kažem:

— A ja ti opet kažem: takvo kiselo opravdanje, dragi prijatelju, samo je sramota tvojoj glavi! — odvraća mu pisar tananim, uljudnim glasićem — nego bolje priznaj, dragi prijatelju, sve je to pijanstvo zbog tvoje nestalnosti.

Mesnati prijatelj uzmiče malo, tupo gleda pijanim očima samozadovoljna pisarčića i odjednom, sasvim iznenada, iz sve snage udara pisara golemom pesnicom po sitnom licu. Time se svršava prijateljstvo za cijeli dan. Dragi prijatelj leti onesviješten pod ljese...

Evo ulazi u naše uze jedan moj znanac iz zasebnog odjela, beskrajno dobrodušan i veseo momak, razborit, bezazleno podrugljiv i naoko neobično priprost. To je onaj isti što je prvi dan moga boravka u kaznionici pitao za objedom u kuhinji gdje živi bogati seljak, uvjeravao da ima »anbicije« i popio sa mnom čaj. Četrdesetak mu je godina, neobično mu je debela usna i velik, mesnat nos posut bubuljicama. U rukama mu je balalajka po kojoj nemarno prebire žice. Za njim ide, kao prirepak, neobično malen kažnjenik velike glave, kojega sam dotad vrlo malo znao. Na njega se, uostalom, nije nitko ni obazirao. Bio je nekako čudan, nepovjerljiv, uvijek šutljiv i ozbiljan; odlazio je na rad u krojačnicu i očito je nastojao da živi za sebe i da se ne plete ni s kim. A sada se pijan pridružio Varlamovu kao sjena. Ide za njim veoma uzbuđen, razmahuje se rukama, udara pesnicom po zidu, po ljesama, čak gotovo plače. Varlamov ga, čini se, i ne primjećuje, kao da ga i nema uza nj. Začudo, prije se ta dva čovjeka nisu gotovo uopće družila; ni po zanimanju, ni po karakteru nemaju ništa zajedničko. I iz različitih su društvenih razreda, i žive u različitim uzama. Mali se kažnjenik zvao Bulkin.

Kad me Varlamov ugledao, nacerio se. Sjedio sam na svojim ljesama kod peći. Stao je podalje, prema meni, nešto mu palo na um, zateturio, prišao mi nejednakim koracima, nekako se cijelim tijelom isprsiio te, lako dirkajući u žice i tek malo lupkajući čizmom, izgovorio recitativom:

*Okrugla je bijela lica,
A pjevucka ko sjenica
Moja milena;
U svilenoj, u atlasnoj
Haljini je ona krasnoj,
Vrlo lijepa sva.*

Ta je pjesma, čini se, ražestila Bulkina; on zamahao rukama i zaviknuo, obraćajući se svima:

— Sve on to laže, braćo, sve on to laže! Ni jedne istinske riječi ne govori, sve laže!

— Starcu Aleksandru Petroviču! — izgovorio Varlamov, s obješenjačkim mi smijehom zavirujući u oči, i gotovo poletio da se sa mnom ljubi. Bio je trešten pijan. Izraz: »starcu tom i tom ...« to jest tomu i tomu moje poštovanje, upotrebljava se u prostom puku i po cijeloj Sibiriji, čak ako se tiče i čovjeka od dvadeset godina. Riječ »starac« znači nešto poštovano, časno, štaviše laskavo.

— Onda, Varlamove, kako ste?

— Pa dan po dan. A tko voli blagi dan, od zore je pijan; oprostite mi! — Varlamov je govorio malko pjevuckajući.

— I sve on to laže, sve on to opet laže! — zaviknuo Bulkin, u nekom očaju udarajući rukom po ljesama. Ali onaj kao da se zarekao da se neće ni najmanje obazirati na njega, i u tome je bilo vrlo mnogo smiješnoga, jer se Bulkin bog te pita zašto prikrpio Varlamovu još od jutra, baš zbog toga što Varlamov »sve laže«, kako se njemu zbog nečega učinilo. Vuče se za njim kao sjena, hvata mu se za svaku riječ, krši ruke, gotovo ih do krvi izudarao o zidove i o ljese, i muči muku, očito muči muku zbog uvjerenja da Varlamov »sve laže«. Kad bi na glavi imao kose, valjda bi je počupao od jada. Kao da je preuzeo dužnost da odgovara za Varlamovljeva djela, kao da svi nedostaci Varlamovljevi terete njegovu savjest. Ali je baš zgodno to što ga Varlamov i ne gleda.

— Sve laže, sve laže, sve laže! Ni jedna mu jedina riječ ni kako ne valja! — viče Bulkin.

— A šta se to tebe tiče? — odgovaraju i smiju se kažnjenici.

— Kažem vam, Aleksandre Petroviču, da sam bio vrlo lijep i veoma su me voljele djevojke... — započeo iznebuha Varlamov.

— Laže! Opet laže! — prekida ga gotovo vriskom Bulkin.

Kažnjenici grohoću od smijeha.

— A ja se banim pred njima! Na meni je crvena košulja, kadifene šaljvare; leškarim kao kakav grof Butilkin, pijan kao Šved, jednom riječju — šta vas volja!

— Laže! — odrešito ponavlja Bulkin.

— U ono sam vrijeme imao od oca zidanu jednokatnicu. Ali za dvije sam godine spiskao i kat i prizemlje, ostala mi samo kućna vrata bez stupova. Šta ćeš, novci su kao golubovi: dolijeću i opet odlijeću!

— Laže! — još odlučnije ponavlja Bulkin.

— Onomadne dakle poslao ja odavde rođacima suznicu; možda će mi poslati novaca. Jer sam, kažu, išao protiv svojih roditelja. Bio sam nesmjern! Evo sedma je već godina kako sam poslao.

— I nema odgovora? — zapitam i nasmijem se.

— Tako je, nema — odgovori, naglo se nasmije i sam, pa sve bliže i bliže primiče svoj nos baš mojem licu. — A ja, Aleksandre Petroviču, imam ovdje ljubavnicu...

— Vi? Ljubavnicu?

— Onufrijev mi kaže nedavno: »Moja makar i bila kozičava, ružna, ali zato koliko ona ima odjeće; a tvoja je lijepa, ali je prosjakinja, s torbakom obilazi.«

— Pa zar je istina?

— Zbilja je prosjakinja! — odgovori on i tiho se nasmije; u uzama su također zahotali. Svi su zaista znali da se spleo s nekom prosjakinjom i za pola godine dao joj svega deset kopejaka.

— Šta onda? — zapitam da ga se najzad otresem.

On šuti, pa me umiljato pogleda i nježno izgovori:

— Ne bi li dakle izvoljeli da mi zbog toga date za osminu rakije? Ta ja sam, Aleksandre Petroviču, danas neprekidno pio čaj — dometnuo ganut kad je primio novce — i tako sam se toga čaja nalupao da me spopala sipnja, a u trbuhu mi se bućka kao u boci...

Dok je on primao novce, Bulkinov je, čini se, duševni poremećaj dopro do krajnjih granica. Maše rukama kao očajan, gotovo plače.

— Ljudi božji! — viče i posve izbezumljen obraća se svima uzama — gledajte ga! Sve laže! Što god kazao, sve, sve on to laže!

—A šta je tebi stalo? — dovikuju mu kažnjenici čudeći se njegovoj razjarenosti — smušeni čovječe!

— Ne dam da laže — viče Bulkin, a oči mu blistaju i on iz sve snage lupa pesnicom po ljesama — neću da laže!

Svi hohoću. Varlamov uzima novce, oprašta se poklonom i kreveljeći se hiti iz uza, naravno rakijašu. I sad on, čini mi se, prvi put opaža Bulkina.

— Pa hajdemo! — kaže mu zastajući na pragu, kao da mu je zaista potreban za nešto. — Bukvane! — domeće prezirno propuštajući pred sebe ozlojeđenog Bulkina i iznova počinje drndati na balalajci.

Ali čemu da opisujem to bunilo! Napokon se svršava i taj zagušljivi dan. Kažnjenici zapadaju na ljesama u težak san. U snu govore i buncaju još više nego za drugih noći. Kojegdje sjede i još kartaju se. Davno očekivani blagdan prošao. Sutra je opet radni dan, opet na rad.

XI PREDSTAVA

Treći dan Božića, naveče, bila je prva predstava u našem kazalištu. Prije toga bilo je za priredbu po svoj prilici mnogo okapanja, ali glumci su se primili svega sami, tako da mi drugi nismo znali kako pripreme napreduju i šta se zapravo radi. Nismo točno znali čak ni šta će prikazivati. Glumci su cijela ta tri dana, kad su god izlazili na rad, nastojali nabaviti što više kostima. Kad bih sreo Baklušina, od zadovoljstva je samo pucketao prstima. Kao da je i o majoru-upravitelju našao dobar stih. Uostalom, nismo uopće znali zna li on za kazalište. Ako zna, je li ga formalno dopustio, ili je samo odlučio da šuti i da ne mari za kažnjenički naum, pošto je sigurno upozorio da sve bude po mogućnosti u redu. Mislim da je znao za kazalište, nije mogao da ne zna; ali se nije htio miješati, jer je uviđao da je možda gore ako se zabrani; kažnjenici će početi da se nevaljale, da pijančuju, bolje je dakle da se čime zabave. Uostalom, majoru pripisujem takav sud zbog toga što je najprirodniji, najistinitiji i najzdraviji. Može se čak i kazati: da kažnjenici nemaju o blagdanima kazališta ili druge takve zabave, sama bi im vlast morala to izmisliti. Ali kako se naš major odlikovao sasvim suprotnim načinom mišljenja od ostalih ljudi, nije ni čudo da velik grijeh tovarim na sebe kad mislim da je znao za kazalište i da ga je dopustio. Takav čovjek, kao što je major, morao je uvijek da prignjavi koga, da što god oduzme, da komu otme pravo, jednom riječju, da pravi red. Po tome je bio poznat u cijelom gradu. Šta mu je stalo ako su baš od toga skućivanja mogle u kaznionici nastati nevaljalštine? Za nevaljalštine ima kazni (misle takvi kao naš major), a s lupežima kažnjenicima — strogost i neprekidno, doslovno izvršavanje zakona, to je sve što treba! Ti nepametni izvršitelji zakona nikako ne shvaćaju da puko doslovno izvršavanje zakona, bez poimanja, bez razumijevanja njegova duha, vodi ravno neredima, pa da nikad i nije dovodilo ni do čega drugog. »U zakonima piše, šta ćeš više?« govore oni i iskreno se čude što od njih, kao dodatak zakonima, iziskuju još zdrav razbor i trijeznu glavu. Osobito ovo posljednje čini se mnogima od njih nepotrebnim raskošem, koji smućuje, skućenjem, nesnošljivošću.

Ali, bilo kako mu drago, starješina potčasnik nije protuslovio kažnjenicima, a njima je samo to i trebalo. Siguran sam da su kazalište i zahvalnost što su ga dopustili bili razlog da za blagdane nije u kaznionici bilo nijednoga ozbiljnog nereda: nijedne teške svađe, nijedne krađe. Sam sam bio svjedok kako su oni sami mirili svoje koji bi počeli bančiti ili se kavžiti, samo pod izlikom da će biti zabranjena predstava. Potčasnik je od kažnjenika tražio časnu riječ da će sve biti

mirno i da će se dobro vladati. Pristadoše radosno i sveto su održali riječ; veoma im je laskalo što se njihovoj riječi vjeruje. Moram, uostalom, kazati da vlast nije stajalo baš ništa, nikakvih žrtava, što dopušta kazalište. Prije svega, nije se ograđivalo mjesto: kazalište su cijelo gradili i razgrađivali za svojih četvrt sata. Trajalo je sat i po, pa da je odjednom viša vlast naredila da se predstava prekine — sve bi se svršilo za trenutak. Kostimi su bili sakriveni u sanducima kod kažnjenika. Ali prije nego što ispričam kako je bilo uređeno kazalište i kakvi su zapravo bili kostimi, kazat ću nešto o kazališnoj objavi, to jest, šta su zapravo naumili igrati.

Napisane objave nije bilo. Tek za drugu i treću predstavu javila se jedna objava; napisao ju je Baklušin za gospodu časnike i uopće odlične posjetioce, koji su još za prve predstave počastili naše kazalište svojim posjetom. I to: od gospode je dolazio obično stražarski časnik, a jednom se svratio i sam dežurni stražarski časnik. Jedanput je također svratio inženjerski časnik; radi tih je, dakle, posjetilaca napravljena objava.

Mislili su da će kaznioničkom kazalištu puknuti slava daleko po tvrđavi i čak po gradu, pogotovo jer u gradu nije bilo kazališta. Čulo se da je za jednu predstavu bilo sastavljeno diletantsko društvo, i to je bilo sve. Kažnjenici su se kao djeca radovali i najmanjem uspjehu, šepirili se čak. »Ta tko bi znao — mislili su i govorili sami sebi i među sobom — možda će saznati i sama viša vlast; doći će i pogledati, i vidjet će onda kakvi su kažnjenici. To nije prosta vojnička predstava, s nekim strašilima, čamcima što plove i medvjedima i kozama što se pojavljuju. To su glumci, pravi glumci, gospodske komedije igraju, takva kazališta nema ni u gradu. Kod generala Abrosimova bila je, kažu, jednom predstava i još će biti, dobro, ali nadmašuju naše možda samo kostimima, a što se tiče dijaloga, tko bi još znao! Možda će se proćuti do gubernatora, i, ne lezi vraže, možda i on glavom zaželi da dođe i da pogleda. U gradu i nema kazališta...«

Jednom riječju, kažnjenicima se mašta, pogotovo nakon prvog uspjeha, razigrala o blagdanima do krajnosti, malne do nagrada ili do skraćanja roka robijanskog rada, premda su u isti čas i sami posve dobrodušno počinjali odmah da se sebi podsmijevaju. Jednom riječju, to su bila djeca, potpuna djeca, mada je nekima od te djece bilo četrdeset godina. Ali iako nije bilo objave, znao sam već u glavnim crtama od čega se sastoji naumljena predstava. Prvi je komad bio: »Filatka i Miroška suparnici«. ^[16] Baklušin mi se još tjedan dana prije predstave hvalio da će uloga samog Filatke, koju uzima on, biti odigrana tako kako je nisu vidjeli ni u petrogradskom kazalištu. Hodao je po uzama, hvalisao se nemilosrdno i bestidno, ali i sasvim dobrodušno, pa je gdjekad znao odjednom izbaciti štogod »po tijatralnom«, to jest iz svoje uloge — i svi hohoću, bilo ili ne bilo smiješno što je izbacio. Mora se, uostalom, priznati, i tu su kažnjenici znali ustrajati i očuvati dostojanstvo: Baklušinovima su se istupima i pripovijestima o budućem kazalištu

oduševljavali samo mladi, žutokljuni ljudi, nestrpljivi, ili samo najznačajniji između kažnjenika, kojima je ugled nepokolebljivo utvrđen, pa mogu bez straha, otvoreno izražavati svoje osjećaje, bili kakvi mu drago, makar i najnaivniji (to jest po kaznioničkim pojmovima najnepristojniji). Drugi su opet šuteći saslušavali glasove i razgovore, nisu doduše osuđivali, nisu protuslovili, ali pošto-poto nastojali da se prema glasovima o kazalištu vladaju ravnodušno, čak donekle i prezirno. Tek u posljednje vrijeme, gotovo na sam dan predstave, svi se počeli interesirati šta će se to zbiti. Kako naši? Šta major? Hoće li poći za rukom isto onako kao preklanjske godine? I tako dalje. Baklušin me uvjeravao da su svi glumci odlično probrani, svaki »za svoje mjesto«. Da će biti čak i zastor, da će Filatkinu mladu igrati Sirotkin — pa ćete sami vidjeti kakav je on u ženskim haljinama — govorio mi žmirkajući i pucketajući jezikom. U dobrotvorke vlasteoke bit će haljina s naborima, i pelerina, i suncobran u rukama, a dobrotvor vlastelin izići će u časničkom kaputu s naramenicama i s trskovcem.

Zatim dolazi drugi komad, dramski: »Kedril proždrljivac«. Naslov me je vrlo zainteresirao, ali koliko god se raspitivao o tom komadu, ništa nisam mogao saznati unaprijed. Doznao sam samo da nije uzet iz knjige, nego »po prijepisu«; da su komad dobili od nekoga bivšeg potčasnika, u predgrađu, koji je vjerojatno sam nekad sudjelovao u njegovu prikazivanju na kakvoj vojničkoj pozornici. Kod nas ima zaista u dalekim gradovima i gubernijama takvih kazališnih komada koje nitko, čini se, ne pozna, i nisu možda nigdje nikad naštampani, nego su se sami odnekud javili pa su prijeko potreban sastavni dio svakoga »pučkog kazališta«. Bilo bi vrlo, vrlo dobro kad bi se tko od naših istraživača zabavio novim — i pomnijim od dosadašnjeg — istraživanjem pučkoga kazališta, koje jest, postoji, a možda i nije sasvim neznatno.

Ne mogu vjerovati da su sve što sam zatim vidio kod nas, u našem kaznioničkom kazalištu, izmislili naši kažnjenici. Tu mora da ima baštinjene tradicije, utvrđenih načina i pojmova koji prelaze s koljena na koljeno i odavno se pamte. Valja ih tražiti u vojnika, u tvorničkih radnika, po tvorničkim naseljima, pa i po nekim nepoznatim, siromašnim gradićima kod mještana. Ušćuvali su se također po selima i po gubernijskim gradovima u služinčadi velikih vlasteoskih domova. Mislim čak da se mnoge starinske glume i nisu raširile u prijepisima po Rusiji drugačije nego preko vlasteoske služinčadi. Nekadanji starinski vlastelini i moskovski plemići imali su svoja kazališta, sastavljena od kmetova umjetnika. A upravo je u tim kazalištima začetak naše narodne dramske umjetnosti, jer o njenim znacima nema sumnje. A što se tiče »Kedrila proždrljivaca«, koliko sam god želio, ništa nisam mogao unaprijed o njemu doznati, osim da se na pozornici javljaju zli dusi i odnose Kedrila u pakao. Ali šta znači Kedril, i zašto je napokon Kedril, a nije Kiril? Je li to ruska ili tuđinska zgoda, nisam nikako mogao da izmamim. Na kraju

se javljalo da će se prikazivati »pantomima uz muziku«. Sve je to, razumije se, bilo vrlo zanimljivo. Glumaca je bilo petnaestak, sve sami okretni, ljudi od oka. Žagorili su za sebe, izvodili pokuse, gdjekad za uzama, pritajivali se, krili se. Jednom riječju, htjeli su nas sve zadiviti nečim neobičnim i nenadanim.

U radne se dane kaznionica zatvarala rano, čim se stane mračiti. O Božiću su napravili izuzetak i nisu zatvarali sve do kasne večeri. Za božićnih su praznika obično svaki dan predveče slali nekoga iz kaznionice stražarskom časniku s pokornom molbom »da bi dopustio predstavu i da nešto dulje ne bi zatvarao kaznionicu«, a nadovezivali bi da je i jučer bilo kazalište i dugo se nije zatvaralo, a nije bilo nikakvih nereda. Stražarski je časnik zaključivao ovako: »Nereda zaista jučer nije bilo; a kad sami zadaju riječ da ih neće biti ni danas, onda će sami paziti na sebe, a to je jače od svega. Uz to, ako ne dopustiš predstavu, možda će (tko bi ih znao, robijaše!) od pakosti počiniti namjerno kakvu nepodopštinu i straži navući odgovornost.« Najzad, i to: na straži je stajati dosadno, a to je kazalište, i nije naprosto seljačko, nego kažnjeničko, a kažnjenici su zanimljivi ljudi; veselje će biti da pogledaš. A stražarski časnik uvijek ima pravo da gleda.

Dolazi dežurni: »Gdje je stražarski časnik?« — »Otišao je u kaznionicu da broji kažnjenike, da zatvara uze« — odgovor je otvoren i opravdanje otvoreno. Tako su stražarski časnici za blagdana svake večeri dopuštali predstavu i nisu zatvarali uze sve do večernjeg bubnjanja. Kažnjenici su unaprijed znali da im straža neće praviti smetnje, i bili su mirni. Prije sedam sati došao je po mene Petrov, i mi se zajedno otputili na predstavu. Iz naših se uza otputili gotovo svi, osim černjigovskoga starovjerca i Poljaka. Poljaci su se tek na posljednju predstavu četvrtoga siječnja nakanili da odu u kazalište, i to nakon mnogoga uvjeravanja da je ondje i lijepo, i veselo, i neopasno. Zbog toga zaziranja nisu kažnjenici Poljacima ni najmanje zamjerali, nego ih četvrtoga siječnja dočekali vrlo uljudno. Čak su ih propustili na najbolja mjesta. Što se tiče Čerkeza i osobito Isaja Fomiča, njima je naše kazalište bilo prava slast. Isaj Fomič je svaki put davao po tri kopjejk, a posljednji put položio na tanjur deset kopejaka, i na licu mu sjalo blaženstvo. Glumci su bili odlučili da skupljaju od nazočnih, tko koliko dade, za kazališne troškove i za svoju okrepu. Petrov me uvjeravao da će mene pustiti na jedno od prvih mjesta, ma kako puno bilo kazalište, zbog toga što sam bogatiji od drugih pa ću valjda i više dati, a uz to i razumijem više od njih. Tako je i bilo. Ali najprije ću opisati kazališnu dvoranu i uređenje pozornice.

Naše vojne uze, u kojima je bilo uređeno kazalište, bile su petnaestak koraka duge. Izvana se dolazilo uza stepenice, sa stepenica u predvorje a iz predvorja u uze. Te su duge uze, kako već rekoh, bile osobito uređene: ljese su se u njima pružile uza zid, tako da je sredina u sobi ostala slobodna. Polovica sobe, bliža ulazu sa stepenica, dana je gledaocima; druga polovica, koja je bila u vezi s drugim

uzama, određena je za samu pozornicu. Prije svega me iznenadio zastor. Protezao se desetak koračaja poprijeko po cijelim uzama. Zastor je bio tako raskošan, da si i imao čemu da se diviš. Osim toga je bio i islikan uljenom bojom: prikazivao je drveće, sjenice, ribnjake i zvijezde. Bio je sastavljen od staroga i novog platna, koliko je tko dao i poklonio; od starih kažnjeničkih obojaka i košulja, kojekako sašivenih u jednu veliku ponjavu, a napokon je jedan dio, za koji nije dostajalo platna, naprosto sastavljen od papira, izmoljenog također list po list po različitim kancelarijama i uredima. A naši slikari, među kojima se odlikovao i »Brjulov« A-v, potrudili se da išaraju i islikaju zastor. Učinak je bio izvanredan. Takva je raskoš veselila i najmračnije i najčangrižljivije kažnjenike koji su mi se, kad je došlo do predstave, učinili svi bez izuzetka isto onakvom djecom kao i najvatreniji i najnestrpljiviji među njima. Svi su bili vrlo zadovoljni.

Rasvjeta se sastojala od nekoliko lojanica, izrezanih na komadiće. Pred zastorom su stajale dvije klupice iz kuhinje, a pred klupicama tri-četiri stolice koje su se našle u potčasničkoj sobi. Stolice su pripravljene ako dođu najviše ličnosti časničkog zvanja, a klupice za potčasnike i inženjerske pisare, rukovodioce radova i druge, doduše starješine, ali ne časničkog čina, za slučaj ako bi zavirili u kaznionicu. Tako je i bilo: za cijelog blagdana nisu nam prestajali dolaziti strani posjetoci; gdje koje ih je veće dolazilo više, gdje koje veće manje, a na posljednjoj predstavi nijedno mjesto na klupama nije ostalo prazno. Najzad, straga, već za klupama, smjestili se kažnjenici, stojeći, iz poštovanja prema posjetiocima, bez kapa, u kaputima ili polubundama, uza sav zagušljivi, zaparni zrak u sobi. Naravno, za kažnjenike je bilo premalo mjesta. Ali, osim toga što je zaista sjedio jedan na drugom, osobito u posljednjim redovima, zapremljene su bile još ljese, kulise, a napokon je bilo ljubitelja koji su neprestano dolazili u kazalište, u druge uze, pa odande, iza stražnje kulise, virili na predstavu.

Tjesnoća je u prvoj polovici uza bila izvanredna, i možda jednaka onoj tjesnoći i gužvi što sam je tek nedavno vidio u kupalištu. Vrata u predvorju bila su otvorena; u predvorju, gdje je bilo dvadeset stupnjeva ispod nule, tiskali se također ljudi. Nas, mene i Petrova, propustili su odmah naprijed, gotovo do samih klupa, gdje se mnogo bolje vidjelo nego u stražnjim redovima. U meni su nekako gledali poštovaoca, poznavaoa koji je bio i u drugačijim kazalištima; vidjeli su da se Baklušin cijelo vrijeme savjetovao sa mnom i vladao se prema meni s poštovanjem; pripada mi sada, dakle, čast i mjesto. Makar kažnjenici i bili nadasve tašti i lakoumni ljudi, sve je to ipak bilo samo prividno. Kažnjenici su mi se mogli podsmijevati kad su vidjeli da sam im loš pomoćnik u radu. Almazov je mogao s prezirom gledati nas plemiće i razmetati se pred nama svojom vještinom da pali alabaster. Ali u njihovo potcjenjivanje i poruge upućene nama miješalo se nešto drugo: mi smo nekad bili plemići; pripadali smo onome istom staležu kojemu i

njihovi bivši gospodari, a o njima oni nisu mogli nositi dobru uspomenu. Ipak sada, u kazalištu, uklonili su se ispred mene. Priznavali su da o tome mogu bolje prosuđivati nego oni, da sam vidio i znam više od njih. I najneraspoloženiji prema meni (ja to znam) željeli su sada da pohvalim njihovo kazalište i bez ikakva su me samoponiženja pustili na najbolje mjesto. Tako mislim sada, sjećajući se tadašnjega svoga dojma. Još onda mi se učinilo — sjećam se toga — da u njihovu pravednom sudu o sebi nije nipošto bilo poniženja, nego svijest o svojoj vrijednosti. Najbolja i najizrazitija crta karaktera našeg naroda osjećaj je pravednosti i žeda za njom. A pijetlovske navike da bude sprijeda i na svim mjestima, pošto—poto, zavrijedio to čovjek ili ne zavrijedio — toga u narodu nema. Treba samo zguliti vanjsku, umjetnu koru i pogledati jezgru nešto pomnije, bliže, bez predrasuda — i ponetko će u narodu otkriti takvih osobina o kojima nije ni slutio. Ne mogu naši mudraci naučiti narod. Tvrdim čak — naprotiv: sami oni treba još da uče od naroda.

Petrov mi je naivno kazao, kad smo se još spremali za kazalište, da će mene pustiti naprijed i zato što ću dati više novaca. Određene cijene nije bilo: svaki je davao koliko je mogao ili koliko je htio. Gotovo svi su štogod položili, makar i po groš, kad se stalo skupljati na tanjuru. Ali, ako su me i pustili naprijed donekle i radi novaca, jer su mislili da ću dati više od drugih, koliko je ipak u tome bilo osjećaja osobne vrijednosti! »Ti si bogatiji od mene, pa idi naprijed, i mada smo svi mi ovdje jednaki, ti ćeš položiti više; takav, dakle, posjetilac kakav si ti ugodniji je glumcima — tebe i ide prvo mjesto, jer svi mi ovdje nismo radi novaca nego radi poštovanja, pa se, dakle, moramo mi sami svrstati.« Koliko u tome ima prava, plemenita ponosa! To nije poštovanje prema novcu, nego poštovanje prema samom sebi. Uopće novac, bogatstvo nisu u kaznionici osobito poštovali, pogotovo kad se promatraju kažnjenici svi bez razlike, u masi, u družbi. Ne sjećam se čak ni jednoga od njih koji bi se ozbiljno ponizivao radi novaca, sve kad bi se razmatrali pojedinačno. Bilo je moljakala koji su moljakali i od mene. Ali u tom je moljakanju bilo više obijesti, obješenjaštva nego prava posla; bilo je više humora i naivnosti. Ne znam da li se razumljivo izražavam.... Ali sam zaboravio kazalište. Da se vratim na predmet.

Prije nego što se digao zastor, cijela je soba pružala čudnu, živu sliku. Prvo, gomila gledalaca, zgurana, spljoštena, stisnuta sa svih strana, koja strpljivo i blažena izraza lica očekuje početak predstave. U zadnjim redovima ljudi koji se gurkaju. Mnogi su od njih ponijeli iz kuhinje cjepanicu: čovjek namjesti nekako uza zid debelu cjepanicu, popne se nogama na nju, obadvjema se rukama podupre o rame onome ispred sebe, i ne mijenjajući položaj stoji tako neka dva sata, sasvim zadovoljan sobom i svojim mjestom. Drugi se utaborili nogama na peći, na najnižoj stepenici, i isto tako odstajali cijelo vrijeme podupirući se o one pred sobom. To je

bilo u zadnjim redovima, uza zid. Sa strane se ispela na ljese i stoji iznad muzikanata također zbijena svjetina. Tu su bila dobra mjesta. Nekih petoro ljudi popelo se na samu peć, leže na njoj i gledaju dolje. Baš su blaženi. Na prozorskim daskama, na drugom zidu, skupile se cijele hrpe onih koji su zakasnili ili nisu našli dobro mjesto.

Svi se vladaju mirno i dostojanstveno. Svi žele da se što bolje iskažu pred gospodom i posjetiocima. Na svim se licima izražava naivno očekivanje. Sva su lica crvena i okvašena znojem od vrućine i zapare. Kakav čudan odsjev djetinjske radosti, dobroga, čistog zadovoljstva sija na tim izbrazdanim, ožigosanim čelima i obrazima, u tim pogledima ljudi, inače mračnih i mrkih, u tim očima što gdjekad blistaju opasnim žarom! Svi su bez kapa i s desne mi se strane sve glave pokazuju obrijane.

Ali evo na pozornici komešanje, žurba. Odmah će se dići zastor. Evo zasvirao orkestar... Taj je orkestar zavrijedio da bude spomenut. Sa strane se po ljesama porazmještalo kojih osam muzikanata: dvoje gusle (jedne su bile u kaznionici, druge su uzajmili od nekoga u tvrđavi, a umjetnik se našao i kod kuće), tri balalajke, sve kućna rukotvorina, dvije gitare i tamburin mjesto kontrabasa. Gusle su samo cviljele i drndale, gitare su bile jadne, ali zato balalajke nečuvane. Vješto prebiranje prstiju po žicama bilo je ravno najumješnijoj majstoriji. Svirali su se samo plesovi. Taktove za ples udarali su balalajčici člancima svojih prstiju o dno na balalajci; ton, ukus, svirka, postupak s instrumentima, način kako izvode melodiju — sve je to bilo svoje, originalno, kažnjeničko. Jedan od gitarista znao je također odlično svoj instrument. To je bio onaj plemić koji je ubio oca. A što se tiče tamburina, on je naprosto stvarao čudesa: čas se zavrtio na prstu, čas mu po koži strugao palac; čas se čuju često, zvučni i jednolični udari, čas se odjednom taj jaki, jasni zvuk nekako rasipava u sitnež na nebrojene sitne glasove koji zveče i šuščaju. Na kraju se javile još dvije harmonike.

Časne mi riječi, dotad nisam ni sanjao šta se može učiniti iz prostih, pučkih instrumenata: sklad zvukova, skupna svirka, a što je glavno, duh, karakter shvaćanja i izvedbe same suštine melodije, bili su naprosto izvanredni. Prvi sam put onda potpuno shvatio koliko je upravo beskrajna razuzdanost i mahnitost u razuzdanim i mahnitim ruskim plesnim pjesmama. Najzad se digao zastor. Svi se počeli micati, postajkivati s jedne noge na drugu, zadnji se propeli na prste, netko pao s cjepanice, svi do jednoga zinuli i upiljili oči, i zavládala najpotpunija šutnja ...

Predstava je počela.

Uz mene je stajao Alej, u grupi svoje braće i svih drugih Čerkeza. Svi su oni strastveno zavoljeli kazalište i dolazili onda svako večé. Svi muslimani, Tatari i

drugi, kako sam često opazao, uvijek su strastveni ljubitelji svakog prizora. Uz mene se šćućurio i Isaj Fomič koji se, kad digoše zastor, sav pretvorio, činilo se, u sluh, u gledanje i u najnaivnije, najpomamnije iščekivanje čudesa i slasti. I žalost bi bila da se razočara u svojim nadama. Milo lice Alejevo sjalo je takvom djetinjom divnom radošću, da me je, priznajem, veoma veselilo gledati ga, i sjećam se, nehotice sam se svaki put, kod kojega smiješnog i vještog ispada glumčeva, kad se razliježe sveopći grohot, okretao odmah Aleju i zagledao mu u lice. On mene nije vidio — nije mu bilo do mene! Odmah do nas, s lijeve strane, stajao je kažnjenik, vremešan, uvijek namršten, uvijek nezadovoljan i gundalo. I on je bio opazio Aleja, a vidio sam, nekoliko se puta, napol nasmijan, okretao da ga pogleda; tako je bio drag! »Alej Semjonič«, zvao ga je on, ne znam zašto.

Počeli su sa »Filatkom i Miroškom«. Filatka (Baklušin) bio je zaista veličanstven. Odigrao je svoju ulogu začudno jasno. Vidjelo se da je razmišljao o svakoj rečenici, o svakoj svojoj kretnji. Svakoju pustoj riječi, svakoj svojoj gesti znao je dati smisao i značenje koje putpuno odgovara prirodi njegove uloge. Dometnite tom nastojanju, tom proučavanju izvanrednu živahnost, priprostim, neizvještačenost, i vi biste, da ste vidjeli Baklušina, potvrdili sigurno i sami da je to pravi, rođeni glumac velika talenta. Filatku sam vidio nekoliko puta u moskovskom i petrogradskom kazalištu, i kažem bez kolebanja da su prijestolnički glumci, koji su igrali Filatku, obojica glumili slabije od Baklušina. Kad se usporede s njim, oni su glumili seljake, a nisu bili pravi seljaci. Odviše su nastojali da prikažu seljaka. Baklušina je osim toga podbadalo suparništvo: svi su znali da će u drugom komadu Kedrilovu ulogu igrati kažnjenik Pocejkin, glumac kojega su svi, ne znam zašto, držali za darovitijeg od Baklušina, i Baklušina je to boljelo kao da je dijete. Koliko mi je puta tih posljednjih dana dolazio i izlijevao svoje osjećaje. Dva sata prije predstave tresla ga groznica. Kad su hohotali i dovikivali mu iz svjetine: »Valja ti, Baklušine! Naprijed, junače!« — cijelo mu je lice sjalo od sreće, istinsko mu se nadahnuće blistalo u očima. Prizor ljubljenja s Miroškom, kad mu Filatka dovikuje najprije: »Obriši se!« i sam se obriše, bio je smiješan da umreš. Svi su se valjali od smijeha. Ali meni su najzanimljiviji bili gledaoci; tu su se svi otkrili. Odavali su se slobodno svom zadovoljstvu. Uzvici odobravanja razlijevali se sve češće i češće. Evo jedan gurka druga i na brzinu mu kazuje svoje dojmove, a ne brine se i možda ne vidi tko stoji do njega; drugi se kod smiješna prizora oduševljen odjednom okreće drugima, brzo sve ogledava kao da ih poziva da se smiju, maše rukom i odmah se opet pomamno okreće pozornici. Treći naprosto pucketa jezikom i prstima i ne može mirno stajati na mjestu, a kako ne može nikamo ići, on samo prestajkuje s noge na nogu.

Prema kraju glume opće je veselo raspoloženje dostiglo najviši stupanj. Ne pretjerujem nimalo. Zamislite kaznionicu, okove, robijanje, još dalje tužne godine,

život jednoličan poput kapanja kiše za tmurna jesenskog dana — i odjednom svim tim potlačenima i zatvorenima dopustiše da se rasonode, da se povesele, da zaborave teški san, da naprave cijelo kazalište — na ponos i na divljenje cijelom gradu — kao da kažu: upoznajte nas kakvi smo mi kažnjenici! Zanimalo ih je dakako sve, na primjer kostimi. Silno im je zanimljivo bilo ugledati, na primjer, kakva Vanjku Otpetoga, ili Necvetajeva, ili Baklušina, u sasvim drugačijoj odjeći nego što su ih već tolike godine viđali svaki dan. »Ta kažnjenik je, isto takav kažnjenik, i na njemu zveckaju okovi, a sada eto izlazi u kaputu, s okruglim šeširom na glavi, s ogrtačem — kao da je građanin! Prilijepio brkove, kosu. Eno izvadio iz džepa crven rupčić, omahuje se, igra gospodina, kao da je baš pravi pravcati gospodin!« I svi su oduševljeni.

»Dobrotvorni vlastelin« izišao je u ađutantskom mundiru, doduše vrlo starom, s epoletama, na kapi mu kokarda, i izazvao neobičan efekt. Tu su ulogu htjela dvojica, i ne bi se vjerovalo, njih se dvojica kao mala djeca užasno svađala tko će je igrati: obojica su željela da se pokažu u časničkoj uniformi s naramenicama! Razvadili ih drugi glumci i većinom glasova dosudili ulogu Necvetajevu, ne zbog toga što bi on bio naočitiji i ljepši od drugoga, te bi tako bio više nalik na gospodina, nego zbog toga što ih je Necvetajev sve uvjerio da će izići s trskovcem i njime će tako mahati i po zemlji crtati kao da je pravi gospodin i najveći gizdelin, a to Vanjka ne može ni zamisliti, jer on nikad nije ni vidio prave gospode. I zaista, čim je Necvetajev sa svojom gospođom izišao pred publiku, neprestano je brzo i žustro crtao po zemlji tankim trskovcem koji je odnekud nabavio, držeći to, po svoj prilici, za znak najvišega gospodstva, krajnjega gizdelinstva i otmjenosti. Vjerojatno je nekad u djetinjstvu, kad je bio dvorsko služinče, bosonog dječak, vidio lijepo odjevena gospodina s trskovcem, pa se oduševio njegovom vještinom kako vrti trskovcem, i taj mu je dojam zauvijek ostao neizbrisiv u duši. Sada, kad mu je trideset godina, sjetio se svega kako je bilo, da bi potpuno oduševio i omamio cijelu kaznionicu. Necvetajev je toliko bio zaronio u svoj posao da nije gledao nikoga i ništa, čak nije dizao oči kad govori, nego je samo pazio na svoj trskovac i na njegov kraj.

»Dobrotvorna vlasteoka« bila je također na svoj način osobita: došla je u staroj iznošenoj muslinskoj haljini, koja se činila kao prava krpa, golih ruku i vrata, strašno nabijeljena i narumenjena lica, s katunskom spavaćom kapicom podvezanom ispod brade, sa suncobranom u jednoj ruci a u drugoj s lepezom od iscrtana papira, kojom se neprestano hladila. Grom grohota dočekao je gospođu; a i sama gospođa nije izdržala već je nekoliko puta prasnula u smijeh. Gospođu je igrao kažnjenik Ivanov. Sirotkin, preodjeven u djevojku, bio je vrlo mio. Kupleti su također prošli dobro. Jednom riječju, gluma se završila na najpotpunije i sveopće zadovoljstvo. Kritike nije bilo, a nije ni moglo biti.

Odsvirali još jednu uvertiru: »Sjene, moje sjene«, i opet se digao zastor. To je »Kedril«. »Kedril« je kao neki »don Juan«, bar pred kraj komada, i gospodara i slugu đavoli odnose u pakao. Prikazivao se cijeli čin, ali to je očito odlomak; početak i svršetak se izgubio. Smisla nema nikakva. Zbiva se u Rusiji, u nekoj gostionici. Gostioničar dovodi u sobu gospodina u kabanici i s okruglom zgužvanom kapom. Za njim ide njegov sluga Kedril s kovčegom i s kokoškom umotanom u modar papir. Kedril je u polubundi i s lakajskom kapom. On je taj proždrljivac. Igra ga kažnjenik Pocejkin, suparnik Baklušinov: gospodara igra onaj isti koji je u prvom komadu igrao dobrotvornu vlasteoku. Gostioničar, Necvetajev, upozorava da u sobu dolaze đavli, i nestaje. Gospodin, mrk i zabrinut, mrmlja u sebi da je to odavno znao, te nalaže Kedrilu da raspremi stvari i priredi večeru. Kedril je plašljivac i proždrljivac. Kad je čuo za đavole, blijedi i dršće kao list. Pobjegao bi, ali se boji gospodara. A osim toga bi i jeo. Požudan je, glup, lukav na svoj način, plašljivac, vara gospodara na svakom koraku a i boji ga se. To je osobit tip sluge, u kojem se nekako nejasno i daleko naslućuju crte Leporellove, i zaista je osobito prikazan.

Pocejkin je bio zbiljski talent i po mojem sudu još bolji glumac od Baklušina. Kad sam se sutradan sastao s Baklušinom, nisam mu dabome otvoreno iskazao svoje mišljenje: odviše bih ga ogorčio. Ni kažnjenik koji je igrao gospodara nije glumio loše. Mlatio je najužasnije besmislice bez glave i repa; ali dikcija mu je bila dobra, tečna, geste prikladne. Dok se Kedril muči s kovčezima, korača gospodar zamišljen po pozornici i izjavljuje, da ga svi čuju, kako je večeras kraj njegovu lutanju. Kedril radoznalo prisluškuje, krevelji se, govori a parte^[17] i svakom riječju nasmijava gledaoce. Nije mu žao gospodara; ali je čuo o đavolima; želio bi da sazna šta je to; zato zapodijeva razgovore i ispituje. Gospodar mu najzad kaže da se nekad u nekoj nevolji obratio paklu za pomoć i đavoli su mu pomogli, izbacili ga; ali danas je rok, i oni će po ugovoru doći možda još danas po njegovu dušu. Kedrila odmah hvata strah. Gospodar ipak ne gubi srčanosti i nalaže mu da priredi večeru. Kad je Kedril čuo za večeru, oživljuje, vadi kokošku, vadi vino — svaki čas čupne štogod od kokoške i založi. Publika hohoće.

Uto škripnula vrata; vjetar lupka kapcima; Kedril dršće i brže-bolje, gotovo nesvjesno, tura u usta golem komad kokoške koji ne može ni progutati. Opet grohot. »Je li gotovo?« viče gospodar šetajući po sobi. — »Odmah ću vam ... gospodaru... prirediti«, kaže Kedril, a sjeda za stol i sasvim mirno počinje da maže gospodarovo jelo. Publici je očito po volji okretnost i lukavština slugina, i to što je gospodar nasamaren. Mora se priznati da je Pocejkin zaista zaslužio pohvalu. Riječi: »Odmah ću vam, gospodaru, prirediti« izgovorio je izvrsno. Kad je sjeo za stol, počinje pomamno jesti, ali uzdrhtava od svakoga koraka gospodarova da mu on ne bi opazio lupeštine; čim se gospodar okrene na mjestu, sakriva se pod stol i

vuče sa sobom kokošku. Napokon je utažio prvu glad; vrijeme je da misli na gospodara. — »Kedril, hoćeš li skoro?« — više gospodar. — »Gotovo je!« — žustro odgovara Kedril kad je odjednom vidio da gospodaru ne ostaje gotovo ništa. Na tanjuru leži zaista samo kokošja noga.

Gospodar, mrk i zabrinut, ne opaža ništa i sjeda za stol, a Kedril s ubrusom staje iza njegove stolice. Svaku riječ, svaku gestu, svaku grimasu Kedrilovu, kad se on obraća publici i klima glavom na benastoga gospodara, dočekuju gledaoci s nesuzdrživim grohotom. Ali eto, čim gospodar počinje da jede, javljaju se đavoli. Tu se ništa više ne može razumjeti, a i đavoli se javljaju nekako odviše neljudski: na kulisi sa strane otvaraju se vrata pa se javlja nešto u bjelini, a mjesto glave mu je fenjer sa svijećom; druga je sablast također s fenjerom na glavi, a u rukama drži kosu. Zašto fenjeri, zašto kosa, zašto đavoli u bjelini? Nitko ne zna to objasniti. Ali nitko i ne razmišlja o tome. Tako valjda mora biti. Gospodar se prilično hrabro obraća đavolima i dovikuje im da je pripravan, neka ga uzmu. Ali Kedril se plaši kao zec; podvlači se pod stol, pa ipak usprkos strahu ne zaboravlja da sa stola zgrabi bocu. Đavoli nestaju načas; Kedril izlazi ispod stola; ali čim se gospodar opet prihvaća kokoške, tri đavola iznova provaljuju u sobu, grabe gospodina odostrag i nose ga u pakao. »Kedril! Spasi me!« više gospodar. Ali Kedrilu nije do toga. Sad je i bocu, i tanjur, pa čak i kruh odvukao pod stol. I evo, sada je sam, đavola nema, ni gospodara. Kedril izlazi, ogledava se i smiješak mu obasjava lice. Obješenjački zažmiruje, sjeda na gospodarovo mjesto i klimajući glavom publici govori polušaptom:

— Eto, sada sam sam... bez gospodara! ...

Svi se grohotom smiju tome što je on bez gospodara; a on još domeće polušaptom, povjerljivo se obraćajući publici i sve veseliije i veseliije namigujući okom:

— Gospodara odnijeli đavoli! ...

Gledaoci su beskrajno oduševljeni. Osim što su gospodina odnijeli đavoli, bilo je to tako izrečeno, tako obješenjački, s takvom porugljivo pobjedničkom grimasom, da zaista ne možeš da ne plješćeš. Ali Kedrilova sreća ne traje dugo. Tek se prihvatio boce, naličio sebi u čašu i htio da pije, vratili se odjednom đavoli, prikrali se odostrag na prstima i šćepali ga. Kedril više na sav glas; od straha ne smije da se okrene. Ne može ni da se brani — u rukama su mu boca i čaša s kojima nije kadar da se rastane. Zinuo od strave i možda pola minute sjedi, izbuljivši oči u publiku, s takvim smiješnim izražajem kukavičkog zaprepaštenja, da bi se zaista s njega mogla slikati slika. Najzad ga nose, odnose; boca je s njim, on mlati nogama i viče, viče. Krikovi mu se razliježu još za kulisama. Ali se zastor spušta i svi hohoću, svi su zaneseni... orkestar započinje kamarinsku.^{18}

Započinje tiho, tek da se čuje, ali melodija raste i raste, tempo se ubrzava, ori junačko kvrcanje po dnu balalajke ... To je kamarinska u cijelom svom razmahu, i zaista bi bilo dobro da ju je Glinka makar slučajno čuo kod nas u kaznionici. Počinje pantomima uz muziku. Kamarinska ne prestaje za cijele pantomime. Prikazana je unutrašnjost seljačke kuće. Na pozornici su mlinar i njegova žena. Mlinar u jednom kutu popravljja oruđe, u drugom kutu žena prede lan. Ženu igra Sirotkin, mlinara Necvetajev.

Spomenut ću da su naše dekoracije vrlo siromašne. I u ovom, i u predašnjem komadu, i u drugim komadima, više dopunjavate svojom maštom nego što vidite očima. Mjesto« stražnjeg zida razastrt je kakav sag ili pokrovac; sa strane je neki traljavi zaslon. A lijeva strana nije ničim zapremljena, tako da se vide ljese, ali gledaoci nisu izbirljivi i voljni su da maštom dopunjavaju zbilju, pogotovo jer su kažnjenici za to veoma sposobni: »Rekli su da je vrt, dakle drži da je vrt, ako je soba nek bude soba, ako je kuća neka bude kuća — svejedno je i ne treba se mnogo prenemagati.« Sirotkin je u kostimu mlade ženice vrlo mio. Među gledaocima se čuje u pol glasa nekoliko pohvala. Mlinar svršava posao, uzima kaput i bič, pristupa ženi i kazuje joj znacima da mora na put, ali ako žena koga pusti u kuću dok njega nema, onda ... i klima glavom. Po svoj prilici zna ona vrlo dobro taj bič: ženica zna mužu zastraniti. Muž odlazi. Tek što je izišao na vrata, žena za njim prijeti pesnicom. Ali evo netko kuca; vrata se otvaraju i javlja se susjed, također mlinar, seljak u kaftanu i s bradom. U rukama mu dar, crven rubac. Ženica se smije; ali tek što bi susjed da je zagrlj, opet netko kuca u vrata. Kamo bi se djeo? Ona ga brže sakriva pod stol, a sama se opet laća vretena. Dolazi drugi obožavatelj: to je pisar, u vojničkoj uniformi. Dosad je pantomima tekla bez prigovora, kretnje su bile lagane, bez pogrešaka. Mogao bi se čak i čuditi kad gledaš te improvizirane glumce, i nehotice pomisliti: *kolike sile i talenti ginu gdjekad uludo kod nas u Rusiji, u robijanju i teškoj nevolji!* Ali kažnjenik koji je igrao pisara bio je valjda nekad u provincijskom ili privatnom kazalištu, pa je mislio da naši glumci, svi do jednoga, ne znaju posao i ne hodaju onako kako treba hodati na pozornici. On istupa dakle onako kako su, vele, u staro doba istupali na pozornicama klasični junaci: korakne dug korak, i dok još nije premjestio drugu nogu, zastane odjednom, trgne natrag cijelo tijelo, glavu, ponosito pogleda uokolo i — korakne drugi korak. Ako je takav hod bio smiješan u klasičnih junaka, još je smješniji u vojnoga pisara, u šaljivu prizoru. Ali naša je publika mislila da tako valjda treba da bude, pa je duge korake dugonje pisara primila kao svršenu činjenicu, bez osobite kritike.

Tek što je pisar dospio da iziđe nasred pozornice, čuje se opet kucanje: domaćica se opet uplašila. Kamo bi djela pisara? U sanduk, na svu sreću je otvoren. Pisar ulazi u sanduk i ženica ga zaklapa zaklopcem. Sad se javlja osobit gost, također zaljubljen, ali posebne vrste. To je braman, i čak u kostimu. Nesuzdržljiv

grohot ori među gledaocima. Bramana igra kažnjenik Koškin, i igra ga odlično. U njega je bramanska figura. Gestama objašnjava kolika je njegova ljubav. Diže ruke prema nebu, onda ih polaže na prsa, na srce; ali tek što je dospio do nježnosti, zaorio jak udarac u vrata. Po udaru se čuje da je domaćin. Uplašena žena sva je izvan sebe; braman se ustrčao kao lud i zaklinje je neka ga sakrije. Ona ga na brzu ruku stavlja za ormar, pa zaboravlja otključati, već leti svojem predivu i prede, prede, a ne čuje muževu lupu na vratima, od prepasti suće konac koji joj nije u rukama, i vrti vreteno koje je zaboravila da digne sa zemlje. Sirotkin je vrlo dobro i uspješno prikazao tu prepast. Ali domaćin provaljuje nogom vrata i s bičem u ruci prilazi ženi. Sve je spazio i uvrebao i otvoreno joj prstima pokazuje da su kod nje trojica sakrivena. Onda traži sakrivene. Prvoga nalazi susjeda te ga bubocima tjera iz sobe. Pisar se uplašio i htio da pobjegne, glavom odignuo zaklopac i tim se sam odao. Domaćin ga plete bičem, pa sada zaljubljeni pisar ne poskakuje nimalo klasički. Preostaje braman; domaćin ga dugo traži, naposljetku ga nalazi u kutu za ormarom, uljudno mu se klanja i za bradu ga izvlači nasred pozornice. Braman pokušava da se brani; viče: »Prokleti, prokleti« (jedine riječi izrečene u pantomimi), ali muž ne sluša i razračunava se na svoj način. Kad je žena vidjela da je sada red na njoj, baca predivo i vreteno pa bježi iz sobe; klupica joj se ruši na zemlju, kažnjenici hohoću. Alej, ne gledajući me, ćupka me za ruku i dovikuje mi: »Gledaj! Braman, braman!« a ne može da stoji od smijeha.

Zastor pada. Započinje drugi prizor.

Ali ne treba opisivati sve prizore. Bila su još dva ili tri. Svi su smiješni i istinski veseli. Ako ih i nisu sastavili sami kažnjenici, bar su u svaki od njih unijeli nešto svoje. Gotovo svaki je glumac i sam improvizirao, tako da je narednih večeri isti glumac istu ulogu igrao ponešto drugačije. Posljednja pantomima, fantastična, završila se baletom. Sahranjivali su mrtvaca. Braman s mnogim slugama svakojako baja nad lijesom ali ništa ne pomaže. Naposljetku zaori: »Sunce je na zapadu«, mrtvac oživljuje i svi od radosti počinju plesati. Braman pleše zajedno s mrtvacem i pleše posve osobito, bramanski. Time se svršavaju predstave, do sutrašnje večeri.

Naši se razilaze svi veseli, zadovoljni, hvale glumce, zahvaljuju potpisniku. Ne čuju se svađe. Svi su nekako neobično zadovoljni, čak i kao da su sretni i ne zapadaju u san kao inače, nego gotovo smirene duše — a zašto, pomislili biste. Pa ipak to ne sanja moja uobrazilja. To je zgoljna istina. Samo malko dopustiše tim jadnim ljudima da požive na svoj način, da se povesele ljudski, da bar sat prožive drugačije nego kaznionički — i čovjek se moralno mijenja, makar samo na nekoliko časaka ...

Ali, eto, već je kasna noć. Trgam se i budim se slučajno: starac se na peći sve još moli i molit će se do zore; Alej tiho spava do mene. Sjećam se, smijao se još i

pred san, kad je s braćom raspredao o kazalištu, i ja mu se nehotice zagledavam u mirno djetinje lice. Malo pomalo sjećam se svega: posljednjeg dana, blagdana, cijeloga tog mjeseca ... uplašen dižem glavu i promatram drugove što spavaju uz drhtavo, tmurno svjetlo erarske svijeće od šestine funte. Gledam im blijeda lica, jadne postelje, svu tu beskrajnu golotinju i sirotinju — zagledavam se — i kao da bih se želio uvjeriti da sve to nije nastavak nesklapnoga sna nego zbiljska istina. Ali to je istina: evo se čuje nečije stenjanje: netko je teško odbacio ruku i zveknuo lancima. Drugi se trgnuo u snu i stao govoriti, a djedak se na peći moli za sve »pravoslavne hristijane« i čuje se njegovo odmjereno, tiho, otegnuto: »Gospodi Isuse Hriste, pomiluj nas!« ... »Ta nisam ja zauvijek ovdje, nego samo na nekoliko godina!« mislim i opet obaram glavu na uzglavlje.

DRUGI DIO

I BOLNICA

Ubrzo poslije blagdana razbolio sam se i oputio u našu vojnu bolnicu. Stajala je za sebe, pol vrste^[19] od tvrđave. Bila je dugačka prizemna zgrada, obojena žutom bojom. Ljeti, kad su se izvodili popravci, trošila se na nju velika količina žute boje. U golemom bolničkom dvorištu gospodarske su zgrade, kuće za liječničke starješine i druge potrebne zgrade. U glavnoj su zgradi same bolničke sobe. Soba ima mnogo, ali kažnjeničke su samo dvije, uvijek popunjene, a osobito ljeti, tako da su se često morali sastavljati kreveti. Naše su se sobe popunjavale svakakvim »nesretnicima«. Dolazili su tamo naši, dolazili su različiti vojni okrivljenici, pozatvarani po različitim stražarnicama, osuđeni, neosuđeni i transportirci; dolazili su iz popravne čete, neobične institucije u koju su slali vojnike iz bataljona, koji bi što skrivili ili su nedovoljno pouzdani, da im se popravi vladanje, a za koje dvije godine i kasnije izlazili su odande obično takvi nevaljalci kakvi se malokad susreću. Kažnjenici koji bi se razboljeli kod nas obično su izjutra javljali potcasniku o svojoj bolesti. Odmah bi ih zapisivali u knjigu i s tom bi knjigom slali bolesnika sa stražarom u bataljonski lazaret. Tamo je najprije pregledavao doktor sve bolesnike iz svih vojnih odjela smještenih u tvrđavi, pa koga bi pronašao da je zaista bolestan, upisao bi ga u bolnicu.

Mene su zabilježili u knjigu, i prije dva sata, kad su se svi naši bili već oputili iz kaznionice na popodnevni rad, odem u bolnicu. Bolesni bi kažnjenik ponio obično, koliko može, novaca, kruha, jer tog se dana u bolnici nije mogao nadati obroku, i majušnu lulicu i duhankesu s duhanom, kremenom i ognjilom. Te su se posljednje stvari pomno sakrivale u čizme. Stupio sam u bolničku zgradu radoznao na tu novu, još nepoznatu varijaciju našega kažnjeničkog živovanja.

Dan je bio vruć, tmuran i tužan — jedan od onih dana kad takve ustanove kao što je bolnica dobivaju osobito poslovno, nujno i kiselo lice. Ja i stražar uđosmo u sobu za primanje gdje su bile dvije mjedene kade i već su čekala dva bolesnika, okrivljenici, također sa stražarima. Ušao je vidar, lijeno nas i službeno omjerio, pa se još ljenije oputio da javi dežurnom liječniku. Taj je stigao brzo; pregledao nas, ponio se vrlo prijazno i izdao nam »bolesničke listove« u kojima su nam bila zabilježena imena. Daljnja oznaka bolesti, propisivanje lijekarija, obroka i tako dalje prepuštali su se onom liječniku ordinarijusu koji upravlja kažnjeničkim bolničkim sobama.

Već sam i prije bio čuo da kažnjenici ne mogu da se nahvale svojih liječnika.

»Bolji su od rođenih otaca!« — odgovarali su mi na moja pitanja kad sam polazio u bolnicu. Međutim su me presvukli. Odjeću i rublje u kojem smo došli oduzeli su nam i obukli nas u bolničko rublje, a osim toga nam dali duge čarape, papuče, kape i debele suknene haljetke cimetaste boje, postavljene nečim, platnom ili uljepkom. Jednom riječju haljetak je bio do krajnosti prljav; ali potpuno sam ga ocijenio tek na mjestu. Onda su nas odveli u kažnjeničke bolničke sobe, na kraju vrlo dugačkog hodnika, visokog i čistog. Vanjska je čistoća svuda bila primjerna; sve se blistalo, što na prvi pogled pada u oči. Uostalom, to mi se možda tako učinilo nakon naše kaznionice. Dva okrivljenika otišla su u bolesničku sobu nalijevo, ja nadesno. Pred vratima, zatvorenim željeznim zasunom, stajao je stražar s puškom, do njega pomoćni stražar. Niži potčasnik (od bolničke straže) naložio im da me propuste, i ja se nađoh u dugoj, uskoj sobi u kojoj uz oba uzdužna zida stoje kreveti, možda dvadeset i dva, a među njima tri-četiri nisu još popunjena. Kreveti su bili drveni, obojeni zelenom bojom, predobro poznati svima i svakom kod nas u Rusiji — oni kreveti što po nekoj sudbini nikako ne mogu biti bez stjenica. Smjestio sam se u kutu, na onoj strani gdje su prozori.

Kako sam već kazao, tu su bili i naši kažnjenici, iz kaznionice. Neki su me od njih već poznavali, ili su me bar vidjeli prije. Mnogo je više bilo okrivljenika iz popravne čete. Teških bolesnika, onih koji ne ustaju s postelje, nije bilo baš mnogo. Drugi, laki bolesnici ili koji ozdravljaju, sjede na ležajima ili šetaju gore dolje po sobi, gdje je između dva reda kreveta ostao još prostor dovoljan za šetnju. U sobi je bio veoma zagušljiv, bolnički zadah. Zrak je bio okužen različitim neugodnim isparivanjem i zadahom ljekarija, mada su gotovo cio dan ložili peć u kutu. Moj je ležaj bio presvučen prugastom prevlakom. Skidoh je. Pod prevlakom se pojavio suknen pokrivač, postavljen platnom, i debela posteljina sumnjive čistoće. Do ležaja stoji stolić, a na njemu vrč i kositrena čaša. Sve to zbog pristojnosti pokriva mali ručnik. Ispod stola ima još polica: tamo oni, koji piju čaj, spremaju čajnike, drvene vrčeve s kvasom i drugo; ali među bolesnicima bilo ih je vrlo malo koji su pili čaj. A lule i duhankese, koje su imali gotovo svi, ne izuzimajući ni sušičave, sakrivali su pod ležaje. Doktor i drugi starješine nisu ih gotovo nikad pregledavali, a ako bi i zatekli koga s lulom, pretvarali bi se da ne opažaju. Ali i bolesnici su bili gotovo uvijek oprezni i odlazili su peći da puše. Jedino su po noći pušili baš na krevetima; ali po noći nije nitko obilazio bolničke sobe, osim gdjekada časnik, starješina bolničke straže.

Dosad nisam nikad ležao ni u kakvoj bolnici; zato mi je sasvim novo bilo sve što me okružuje. Opazio sam da pobuđujem neku radoznalost. Bili su već čuli za mene pa su me ogledavali bez ikakva sustezanja, čak i s trunkom neke nadmoćnosti kao što u školama ogledavaju novajliju ili u uredima molitelja. S desne strane uz mene ležao je neki okrivljenik, pisar, nezakoniti sin bivšega kapetana. Bio je pod

sudskom istragom zbog krivotvorenih novaca i ležao već oko godinu dana, a čini se da i nije bolestan, nego uvjerava liječnika da ima aneurizam. Postigao je svrhu: minula ga robija i tjelesna kazna i nakon godine dana poslali ga u T-k da bude držan negdje u bolnici. Bio je to krupan, temeljan momak od svojih dvadeset i osam godina, velik obješenjak i pravdaš, vrlo bistar, izvanredno prirodan čovo, pun pouzdanja u sebe, bolesno samoljubiv a samoga je sebe posve ozbiljno uvjerio da je najpošteniji i najnedužniji čovjek na svijetu, da čak i nije ništa skrivio, pa je do vijeka ostao u tom uvjerenju. On je prvi zapodjenuo sa mnom razgovor, radoznalo me stao ispitivati i prilično mi potanko ispričivijedao vanjski red u bolnici. Razumije se, prije svega mi je rekao, da je kapetanski sin. Neobično je želio da ostavlja dojam kao da je plemić ili bar »odlična roda«.

Odmah za njim pristupio mi je jedan bolesnik iz popravne čete i počeo me uvjeravati da je znao mnoge od predašnjih zatočenika plemića, nazivao ih po imenu i očinskom imenu. To je bio već sijed vojnik; na licu mu je pisalo da sve laže. Zvao se Čekunov. Očito mi se ulagivao, naslućujući po svoj prilici da imam novaca. Kad je kod mene opazio svitak s čajem i šećerom, odmah mi ponudio svoje usluge: da nabavi čajnik i da mi skuha čaj. M-ckij mi je bio obećao da će mi iz kaznionice poslati sutra čajnik po kojem od kažnjenika što u bolnicu odlaze na rad. Ali Čekunov je sve obavio. Dobavio je neki željezni lonac, pa i čašu, zagrijao vodu, skuhao čaj, jednom riječju, služio mi neobično usrdno i tim odmah izazvao u jednog bolesnika nekoliko pakosnih poruga. Taj je bolesnik bio sušičav, ležao je sučelice meni, zvao se Ustjancev, vojnik pod istragom, onaj što se uplašio kazne pa ispio čašu rakije u kojoj je namočio duhan i tako navukao na sebe sušicu; njega sam već spominjao. Dosad je ležao šuteći i teško dišući, uporno me i ozbiljno promatrao i s negodovanjem gledao Čekunova. Neobična, žučljiva ozbiljnost davala je njegovu negodovanju neku osobitu komičnu boju. Najzad nije izdržao:

— Gle roba! Našao gospodara! — izgovorio je na mahove, a glas mu se gušio od uzrujanosti. Bio je već u posljednjim danima života.

Čekunov mu se okrenuo negodujući

— Tko je rob? — izgovori gledajući prezirno Ustjanceva.

— Ti si rob! — odgovori onaj tako samouvjerenim glasom kao da ima potpuno pravo da na pasja kola grdi Čekunova i kao da je baš za tu svrhu smješten do njega.

— Ja sam rob?

— Jesi. Čujete li, dobri ljudi, ne vjeruje! Čudi se!

— A šta se tebe tiče! Vidiš, oni su sami, kao bez ruku. Bez sluge nisu naučeni, zna se! Zašto ne bih poslužio, ti šašavče, ti čupava njuško!

— Tko je to čupava njuška?

— Ti si čupava njuška.

— Ja sam čupava njuška?

— Jesi!

— A ti si krasnik? Tebi je lice kao vranino jaje... ako sam ja čupava njuška.

— I jesi čupava njuška! Eto već te je Bog ubio, pa lezi i umiri! Neće, nego se još razmeće! Pa što se razmećeš?

— Što! Ta ja se volim pokloniti čizmi nego liku. Otac mu se moj nije klanjao i meni je zabranio. Ja... ja ...

Htio je nastaviti, ali se na nekoliko časaka strašno zakašljao i pljuvao krv. Ubrzo mu na usku čelu iskočio hladan, iscrpljujući znoj. Kašalj mu je smetao, inače bi i dalje govorio; po očima mu se vidjelo da bi htio još da grdi; ali je samo nemoćno odmahivao rukom... tako da ga je Čekunov nakraju i zaboravio.

Osjetio sam da je pakost sušičavca uperena prije na mene nego na Čekunova. Zbog Čekunovljeve želje da posluži i time zaradi koju kopjeku nitko se ne bi srdio na njega ili ga gledao osobito prezirno. Svatko je shvatio da to čini naprosto radi novaca. U tome prosti puk nije nimalo sitničav i zna dobro razlikovati. Ustjancevu se zapravo nisam svidio, nije mu se svidio moj čaj, i to što sam i u okovima kao gospodin, kao da ne mogu biti bez posluge, premda zapravo i nisam tražio i nisam želio nikakvu poslugu. Htio sam zaista uvijek da sve radim sim, čak sam naročito želio da ne budem besposličar, mlitavac, da se ne branim gospodstvom. U tome je donekle bilo i samoljublja, kad je baš prilika da kažem. Ali eto — nikako ne razumijem zašto se uvijek zbilo tako — nikad nisam mogao da se otresem različitih uslužitelja i poslužitelja koji su mi se sami nametali i napokon sasvim zavladali mnome, tako da su oni zapravo bili moji gospodari a ja njihov sluga, iako se naoko činilo samo po sebi da sam zaista gospodin, ne mogu biti bez posluge i branim se. To mi je, razumije se, bilo vrlo neugodno.

Ali Ustjancev je bio sušičav, razdražljiv. A drugi su bolesnici zadržali ravnodušan izraz, čak s nekom primjesom bahatosti. Sjećam se, svi su bili zabavljeni jednom osobitom zgodom: iz kažnjeničkih sam razgovora doznao da će te večeri dovesti istraženika kojega taj čas šibaju. Kažnjenici su nekako radoznalo očekivali novajliju. Govorili su, uostalom, da će kazna biti laka — svega pet stotina.

Pomalo se ogledah unaokolo. Koliko sam mogao opaziti, pravi bolesnici boluju ovdje od skorbuta i na očima — od tamošnjih mjesnih bolesti. Takvih ima u sobi nekoliko. Drugi pravi bolesnici boluju od groznice, različitih rana, od grudobolje. Ovdje nije onako kao po drugim bolesničkim sobama, ovdje su zgomilane sve bolesti, čak i venerične. Rekoh: *pravi* bolesnici, jer je bilo nekoliko

koji su došli onako, bez ikakve bolesti, »da se odmore«. Liječnici su takve rado puštali, iz milosrđa, pogotovo kad je bilo mnogo praznih kreveta. Opskrba u stražarnicama i u kaznionicama bila je, kad se uspoređi s bolničkom, tako loša da su mnogi kažnjenici voljeli dolaziti da leže, unatoč zagušljivoj zraku i zaključanoj sobi. Bilo je čak i osobitih ljubitelja ležanja i uopće bolničkog živovanja, najviše, uostalom, iz popravne čete.

Radoznalo sam promatrao nove drugove, ali osobito mi je zanimanje, sjećam se, još onda pobudio jedan iz naše kaznonice, koji je već umirao, također sušičav i također u posljednjim danima, a ležao je krevet dalje od Ustjanceva, dakle također gotovo sučelice meni. Zvao se Mihajlov; još prije dvije sedmice bio sam ga vidio u kaznionici. Odavno je već bolovao i odavno je trebalo da se liječi; ali on se nekako tvrdokorno i sasvim nepotrebno strpljivo svladavao, junačio se i tek o blagdanima otišao u bolnicu, da za tri sedmice umre od strašne sušice; kao da je izgorio. Sada me zaprepastilo njegovo lice, strašno promijenjeno — lice koje sam među prvima spazio kad sam ušao u kaznionicu; nekako mi je onda palo u oči. Do njega je ležao neki vojnik iz popravne čete, već star čovjek, strašan i oduran prljavac...

Uostalom, ne mogu se prebrojiti svi bolesnici..., Sjetio sam se sada i toga starčića samo zbog toga što me se tada također nekako dojmio i za jedan tren uspio da mi pruži prilično potpunu sliku nekih osobitosti kažnjeničke bolničke sobe. Taj je starkelja imao onda, sjećam se, vrlo jaku kihavicu. Neprekidno je kihao i cijelu je sedmicu nakon toga kihao čak i u snu, nekako u salvama, po pet i po šest puta odjednom, i svaki put bi neizostavno priklapao: »Gospode, baš naspjela takva kazna!« Onaj je čas sjedio na postelji i pomamno trpao u nos burmut iz papirna svitka, da bi se jače i bolje iskihao. Kihao je u pamučni rubac, svoj, kockast, valjda stoput pran i do krajnosti olinjao, a pri tom mu se nekako osobito mrštio maleni nos, skupljao se u sitne, nebrojene boriće, i iskakivali okrnjci starih, pocrnjelih zuba, zajedno s crvenim slinavim desnim. Kad bi se iskihao, odmah bi razmotao rubac, pomno razmotrio slinu što se obilno na njemu nakupila, i odmah je brisao o svoj erarski haljetak cimetove boje, tako da je sva slina ostajala na haljetku a rubac ostajao tek vlažan. Tako je radio cijele sedmice. To tromo, škrtro čuvanje svog rupca na štetu erarskog haljetka nije u bolesnika izazivalo nikakav protest, premda će koji od njih morati poslije njega obući taj isti haljetak. Ali naš prosti puk tako je malo zazorljiv i tako malo gadljiv da je to upravo neobično. A mene neobično upeklo onoga časa te odmah s gađenjem i radoznalo počeh preko volje promatrati haljetak koji sam tek bio obukao. Primijetio sam sada da mi on već odavno jakim zadahom pobuđuje pažnju; bio se već ugrijao na meni pa je sve jače i jače zaudarao ljekarijama, melemima i nekim, činilo mi se, gnojem, što i nije bilo čudo, jer od pamtivijeka nije silazio s ramena bolesnika. Možda su mu platnenu podstavu na leđima i prali kada, ali nisam siguran. Sada je podstava bila prožeta svakojakim

neugodnim sokovima, vodicama, sukrvicom iz prosječenih vesikatorija, i tako dalje. Uz to su u bolničke sobe vrlo često dolazili tek išibani kažnjenici izranjenih leđa; liječili su ih oblozima, i zato je bilo nemoguće da se ne bi kvario haljetak koji se navlačio odmah na mokru košulju i tako ostajao na njemu. I za cijelo moje vrijeme u kaznionici, za svih tih nekoliko godina, kad bi mi se god dešavalo da budem u bolnici (a bivao sam počesto), svaki sam put bojažljivo i nepovjerljivo navlačio haljetak. A osobito mi se nisu milile uši, krupne i začudo debele, kojih je kadšto bilo u tim haljetcima. Kažnjenici su ih slasno ubijali, pa kad bi pod debelim, nespretnim kažnjeničkim noktom pucketnula pogubljena životinja, moglo se čak i po licu lovčevu vidjeti koliko mu to pričinja zadovoljstva.

Nikako nisu kod nas voljeli ni stjenice, pa bi se za neke duge, dosadne zimske večeri znala gdjekada dići cijela bolnička soba da ih tamani. I premda je na haljetku osim teška zadaha, izvana sve bilo po mogućnosti čisto, unutarjom se, podstavkom, da tako kažem, čistoćom nipošto nisu kod nas dičili. Bolesnici su se na to navikli i čak su mislili da tako mora biti, a ni same uredbe nisu navodile na osobitu čistoću. Ali o uredbama ću govoriti kasnije ...

Tek što mi je Čekunov dao čaj (uz put spominjem, skuhan s bolničkom vodom, koju su donosili jedanput za dan i noć i nekako se prebrzo kvarila u našem zraku), otvorila se prilično bučno vrata i pojačana straža dopratila upravo išibanog vojnika. To mi je bilo prvi put da vidim išibana čovjeka. Kasnije su ih dovodili često, neke čak i donosili (preteško išibane), i svaki put je to bolesnicima bila velika zabava. Takvoga su kod nas dočekivali obično usiljeno stroga izraza lica i ne kako čak ponešto namješteno ozbiljni. Uostalom, doček je donekle ovisio i o važnosti prestupka, a prema tome i o količini tjelesne kazne. Vrlo ljuto išiban i na glasu velik zločinac uživao je i veće poštovanje i veću pažnju nego kakav bjegunac regrutić, kao na primjer ovaj kojega su upravo doveli. Ali ni u toj ni u drugoj zgodi nije se iskazivalo ni osobito sažaljenje ni kakve osobito ogorčene napomene. Šuteći su pomagali nesretniku i dvorili ga, pogotovo ako nije mogao biti bez pomoći. Vidari su već i sami znali da išibanoga predaju u iskusne i vješte ruke. Pomoć se obično sastojala u čestom i potrebnom mijenjaju ponjave ili košulje, koja se močila u hladnu vodu i polagala na izmrcvarena leđa, osobito ako išibani nije više bio kadar da pazi na sebe, i u vještom trganju trunja iz rana, što često zaostaje u leđima od batina iskrhanih na njima. Ta je operacija bolesniku obično vrlo neugodna. Ali sam se uopće uvijek čudio neobičnoj čvrstoći kojom išibani trpe boli. Mnogo sam ih se nagledao, pokadšto i prejako izbijenih, i gotovo nijedan od njih nije jecao! Samo lice kao da se cijelo mijenja, blijedi; oči bukte; pogled je zbunjen, nemiran, usne se tresu, tako da ih jadnik zna namjerno izgristi zubima sve do krvi.

Vojnik koji je ušao bio je momak od svoje dvadeset i tri godine, snažna, mišićava rasta, lijepa lica, visok, stasit, crnomanjast. Ali leđa su mu bila čestito

izmlaćena. Odozgo sve do krsta tijelo mu je bilo ogoljeno; oko ramena mu zagrnuli mokru ponjavu, od koje je svim udovima drhtao kao u groznici, te je možda sat i pol hodao gore dolje po bolničkoj sobi. Zagledao sam mu u lice: činilo se da u taj čas ništa ne misli, gledao je čudno i divlje, letimičnim pogledom kojemu je očito bilo teško pažljivo zastati na ičem. Učinilo mi se da je uporno pogledao moj čaj. Čaj je bio vruć, para suklja iz čaše, a jadnik prozebao i dršće, cvokoće zubima. Pozovem ga da se napije. Šuteći i naglo zaokrenuo on prema meni, uzeo čašu, ispio stojeći i bez šećera, pri tom se veoma žurio i nekako osobito nastojao da me ne gleda. Kad je sve ispio, šuteći je postavio čašu, nije mi ni glavom kimnuo i opet se ushodao gore dolje po bolničkoj sobi. Ali njemu nije bilo do riječi i do kimanja glavom!

Što se tiče kažnjenika, svi su oni isprva, ne znam zašto, izbjegavali svaki razgovor s kažnjenim rekrutićem; naprotiv, pošto su mu u početku pomogli, kao da su i sami nastojali da dalje nikako ne obraćaju pažnju na njega, želeći možda da ga što dulje ostave na miru i da mu ne dodijavaju nikakvim daljim ispitivanjem i »saučešćem«, a on je time, čini se, bio posve zadovoljan.

Međutim se smrklo, upalili su noćnu svjetiljku. Kod nekih su se kažnjenika našli čak i njihovi svijećnjaci, ali ne kod mnogih. Najzad je već nakon večernjeg posjeta liječnika ušao stražarski potčasnik, prebrojio sve bolesnike, i soba je zaključana pošto je unesen noćni čabar... Na čudo sam svoje doznao da će taj čabar ostati ovdje cijelu noć, iako je pravi zahod bio tu odmah u hodniku, svega dva koraka od vrata. Ali takav je već bio ustanovljeni red. Po danu su kažnjenika još puštali iz bolničke sobe, uostalom, samo na jedan časak; ali po noći ni za što. Kažnjeničke sobe nisu bile nalik na obične, i bolesni je kažnjenik čak i u bolesti trpio svoju kaznu. Tko je prvi uveo taj red, ne znam; znam samo da u tome nije bilo nikakva pravog reda i da se nikad nije jače iskazivala sva nekorisna suština formalizma nego, na primjer, u tom slučaju. Taj red, razumije se, nije potjecao od liječnika. Ponavljam: kažnjenici nisu mogli da se nahvale liječnika, smatrali su ih za očeve, poštovali ih. Svaki je od njih vidio samo prijaznost, slušao dobru riječ, a kažnjenik, odbačen od svih, cijenio je to, jer je vidio nepatvorenost i iskrenost te dobre riječi i te prijaznosti. Moglo bi i da je ne bude; liječnike ne bi nitko zvao na odgovornost da s nama postupaju drugačije, to jest surovije i nečovječnije: oni su, dakle, bili dobri zbog pravoga čovjekoljublja. A oni su, razumije se, i shvaćali da bolesniku, bio on tko mu drago, bio kažnjenik ili ne bio, treba isto takav svjež zrak kao i svakomu drugom čovjeku, pa i najvišega čina. Bolesnici po drugim sobama, koji ozdravljaju na primjer, smjeli su slobodno hodati po hodnicima, više se kretati, disati zrak koji nije tako otrovan kao zrak u bolesničkoj sobi, jer taj je sparan i mora biti uvijek pun zagušljiva isparivanja. I strašno mi je i gadno sjetiti se sada koliko se taj ionako zatrovan zrak morao kvariti kod nas po noći kad se unese taj

čabar, uz visoku temperaturu u sobi i kod nekih bolesti kod kojih moraš izlaziti!

Ako sam kazao da je kažnjenik i u bolesti trpio svoju kaznu, nisam, razumije se, mislio i ne mislim da je takav red uveden upravo samo radi kazne. Naravno, to bi od mene bila besmislena kleveta. Što bi bolesnike još kažnjavali! A ako je tako, onda se samo po sebi razumije da je valjda neka stroga, kruta prijeka potreba primoravala vlast na takvu uredbu, Škodljivu po svojim posljedicama. Pa kakva? Ali to baš i jest zlo što se ničim drugim ne može bar kako tako objasniti prijeka potreba te uredbe, i osim toga mnogih drugih uredaba koje su toliko nerazumljive da ih ne samo ne mogu objasniti, nego im ne mogu ni naslutiti objašnjenje. Čime bi se objasnila takva nekorisna okrutnost? Zar time da će se kažnjenik pričiniti bolesnim, prevariti liječnike, doći u bolnicu, izići po noći u zahod, okoristiti se pomrčinom i uteći? Takvo nesklapno mišljenje gotovo se i ne može ozbiljno dokazivati. Kamo će uteći? Kako će uteći? U čemu će uteći? Po danu puštaju po jednoga; isto bi tako moglo biti i po noći. Pred vratima stoji straža s nabijenom puškom. Zahod je zaista dva koraka od straže, ali unatoč tome prati bolesnika onamo pomoćni stražar i cijelo vrijeme ne skida s njega očiju. Ondje ima samo jedan prozor, zimski, dvostruk i sa željeznom rešetkom. A pod prozorom u dvorištu, baš ispred prozora kažnjeničkih soba, hoda također cijelu noć straža. Da tko izađe kroz prozor, mora provaliti i prozor i rešetku. A tko će se to usuditi? Ali, recimo, da on prvo ubije stražara, tako da taj i ne pisne i nitko ne čuje. Ali ako dopustimo i tu nesklapnost, ta treba ipak provaljivati prozor i rešetku. Sjetite se da odmah uz vojnika stražara spavaju bolnički čuvari, a desetak koraka odatle, kod druge kažnjeničke bolničke sobe, stoji druga straža s puškom, do nje drugi pomoćni stražar i drugi čuvari. I kamo bi bježao zimi u čarapama, u papučama, u bolničkom haljetku i s noćnom kapom? A ako je tako, ako ima tako malo opasnosti (zapravo i nema nikakve), zašto se takva velika teškoća svaljuje na bolesnike, možda u posljednje dane i sate njihova života, na bolesnike kojima je svjež zrak još potrebniji nego zdravima? Zašto? Nikad nisam mogao to razumjeti.

Ali kad smo već upitali: »zašto?« i kad smo već o tome zapodjeli riječ, ne mogu da ne spomenem još jednu nedoumicu koja me toliko godina zaokupljala zbog zagonetne činjenice na koju također nisam nikako mogao naći odgovor. Ne mogu da ne kažem o tome bar nekoliko riječi prije nego što nastavim opisivanje. Govorim o okovima, od kojih nikakva bolest ne izbavlja osuđenog kažnjenika. Čak su i sušičavci pred mojim očima umirali u okovima. A, međutim, svi su se navikli na to, svi to drže za nešto dovršeno, neotklonivo. Teško da se itko o tome zamislio, kad ni liječnicima nije palo na pamet, za svih tih nekoliko godina, da bar jedan jedini put zamole vlast da se raskuje teško bolesni kažnjenik, osobito u sušici. Netko će reći, okovi nisu sami po sebi bogzna koliki teret. Znaju biti teški osam do dvanaest funti. Kazivali su mi. uostalom, da od okova nakon nekoliko godina

počinju sahnuti noge. Ne znam je li to istina, premda može biti vjerojatno. Teret, makar i malen, makar i od deset funti, ako se zauvijek pričvrsti uz nogu, ipak neprirodno povećava udu težinu i za dugo vrijeme može ponešto štetno djelovati. Ali recimo da je to zdravu čovjeku svejedno. A je li tako bolesnomu? Recimo da je i običnu bolesniku svejedno. Ali je li tako teškim bolesnicima, je li tako sušičavima, kojima ionako već sahnu ruke i noge, pa im svaka slamčica postaje teška? I zaista, kad bi medicinska oblast bar samo sušičavima isposlovala olakšicu, i to bi bilo već pravo i veliko dobročinstvo. Netko će kazati da je kažnjenik zločinac i nije vrijedan dobročinstva. Ali zar da se udvostrucava kazna onome koga je ionako već dirnuo prst božji? A i nije vjerojatno da se to radi samo zbog kazne. Sušičavca i sud oslobađa tjelesne kazne. Tu je, dakle, i opet posrijedi neka tajnovita, važna mjera spasonosne opreznosti. Ali kakva — ne može se dokučiti. Ta ne može zaista biti bojazni da će sušičavac pobjeći. Kome će to pasti na pamet, pogotovo kad se uoči određeni stupanj u razvitku bolesti? A pričiniti se sušičavim, zavarati liječnike da bi pobjegao, to ne može nitko. Nije ni bolest takva; na prvi se pogled vidi. Da kažem uz put: zar se čovjek okiva nožnim okovima samo zato da ne bježi ili da bi mu to spriječilo bježanje? Nipošto. Okovi su puko beščašćenje, sramota i teret, fizički i moralni. Tako se bar misli. Nikoga oni ne mogu spriječiti da pobjegne. Najnevještij, najnespretniji kažnjenik uspjat će i bez velike muke vrlo brzo prepiliti ili kamenom izbiti klinčić. Nožni okovi ne odvrćaju upravo ni od čega; a ako je tako, ako se osuđenom robijašu određuju jedino radi kazne, onda pitam opet: zar treba kažnjavati onoga koji umire?

I sada, dok to pišem, jasno se sjećam jednoga sušičavca na samrti, onoga Mihajlova što je ležao gotovo nasuprot meni, nedaleko od Ustjanceva, a umro je, sjećam se, četvrti dan nakon moga dolaska u bolničku sobu. Možda sam sada i počeo govoriti o sušičavima zato što mi se nehotice ponavljaju oni dojmovi i one misli koje su mi pale na pamet baš onda prigodom te smrti. Samoga sam Mihajlova, uostalom, slabo znao. To je bio još vrlo mlad čovjek, od svojih dvadeset i pet godina, ne više, visok, vitak i izvanredno naočit. Živio je u zasebnom odjelu i bio čudački šutljiv, uvijek nekako tiho, nekako mirno tužan. Baš kao da »sahne« u kaznionici. Tako su bar govorili o njemu kažnjenici, među kojima je ostavio lijepu uspomenu. Sjećam se samo da je imao lijepe oči, a ne znam zaista zašto ih se tako dobro sjećam.

Umro je oko tri sata popodne, za studena, vedrog dana. Sjećam se, sunce je baš jakim, kosim zrakama probijalo kroz malo primrznuta stakla na prozorima naše bolničke sobe. Cijelim su se potokom lile zrake na nesretnika. Umro je u nesvjestici i teško je, dugo umirao, punih nekoliko sati. Još od jutra mu oči prestale prepoznavati one koji mu prilaze. Htjeli su mu kakogod olakšati, vidjeli su da mu je vrlo teško; disao je teško, duboko, hripajući; prsa mu se visoko dizala, kao da nema

dovoljno zraka. Zbacio je sa sebe pokrivač, svu odjeću i najzad počeo sa sebe trgati košulju: čak mu se i ona činila teškom. Pomogli su mu te mu skinuli i košulju. Strašno bješe gledati to dugo tijelo, s nogama i rukama isušenima do kostiju, s upalim trbuhom, s uzdignutim prsima, s rebrima što se jasno razabiru kao na kosturu. Na cijelom su mu tijelu preostali samo drven križ s amajlijom i okovi kroz koje bi sada mogao, činilo se, provući isušenu nogu.

Pola sata prije njegove smrti kao da su se svi kod nas stišali, počeli razgovarati gotovo šaptom. Tko je hodao, koračao je nekako nečujno. Razgovarali su malo, o bilo čemu sporednom, samo pokadšto pogledali umirućega koji sve jače hriplje. Najzad je on, lutajući nesigurnom rukom, napipao na prsima svoju amajliju i počeo je trgati sa sebe, kao da mu i ona otežava, uznemiruje ga, guši. Skinuli mu i amajliju. Za desetak je časaka umro.

Zakucali na vrata straži, javili. Ušao stražar, tupo pogledao mrtvaca i otputio se vidaru. Vidar, odviše zabavljen svojom vanjštinom, uostalom prilično zgodnom, došao je brzo; naglim koracima, stupajući gromko po sobi koja se stišala, prišao je pokojniku i nekako osobito neusiljeno, kao naročito za tu zgodu, uhvatio mu bilo, opipao ga, mahnulo rukom i izišao. Odmah su otišli i javili na stražarnici: zločinac je bio težak, sa zasebnoga odjela; i mrtvim mora se proglasiti s posebnim ceremonijama. Dok su čekali stražare, netko od kažnjenika tihim glasom nabaci misao da bi pokojniku valjalo zaklopiti oči. Drugi ga pažljivo sasluša, šuteći priđe mrtvacu i zaklopi mu oči. Kad je opazio krst, što leži tu na uzglavlju, uzeo ga, ogledao i šutke objesio opet Mihajlovu o vrat; objesio mu i prekrstio se. Međutim se mrtvacu kočilo lice; zraka svjetlosti titrala je po njemu; usta su bila napola otvorena; dva niza bijelih, mladih zuba blistala se ispod tankih usana, prilijepljenih uz desni.

Napokon je ušao stražarski potčasnik s bajunetom i šljemom, i za njim dva stražara. Prilazio je, sve više usporavajući korake, u nedoumici pogledavajući na kažnjenike koji su se stišali i sa svih ga strana mrko gledaju. Kad je prišao na korak mrtvacu, zaustavio se kao ukopan, kao da se uplašio. Goli golcati, isušeni trup u samim okovima zaprepastio ga, pa on otkopča oklop, skine šljem, što nikako nije trebalo, i široko se prekrsti. To je bilo kruto, sijedo, službeničko lice. Sjećam se, u taj je isti tren stajao tu i Čekunov, također sijed starac. Cijelo je vrijeme šuteći i pravo gledao potčasniku u lice, upravo uporno, i s nekom mu se čudnom pažnjom zagledao u svaku kretnju. Ali, pogledi im se sukobili, i Čekunovu odjednom, bogzna zašto, zadrhtala donja usna. Nekako ju je čudno iskrivio, iskesio zube, brzo, kao nenadano, potčasniku mahnulo glavom na mrtvaca i izgovorio:

— Pa i on je imao majku! — i otišao.

Sjećam se, te riječi kao da su me probale... Zašto ih je izrekao, i kako su mu

pale na pamet? Ali eto, počeli su dizati trup; digli ga zajedno s ležajem; slama zašuštala, okovi zvučno, u sveopćoj tišini, zveknuli o pod... Digli ih. Tijelo su ponijeli. Odjednom svi progovore na glas. Čulo se kako potčasnik, već u hodniku, šalje nekoga po kovača. Treba raskovati mrtvaca ...

Ali, zastranio sam ...

II

NASTAVAK

Liječnici su obilazili bolničke sobe izjutra; prije jedanaest sati dolazili su nam svi zajedno, prateći glavnog liječnika, a sat i po prije njih posjećivao je sobu naš ordinarijus. U to je vrijeme bio kod nas ordinarijus mlađahan liječnik, vješt struci, ljubazan, prijazan, kojega su kažnjenici vrlo voljeli i nalazili mu samo jednu manu: »Odviše je miran«. I zaista, bio je nekako nerazgovorljiv, kao da je bio u neprilici pred nama, gotovo se crvenio, mijenjao obroke čim ga bolesnici zamole, čak se činilo da im je pripravan određivati i lijekarije po njihovoj molbi. Uostalom, bio je divan mlad čovjek.

Mora se priznati, mnogi liječnici u Rusiji uživaju ljubav i poštovanje prostoga puka, i to je, koliko sam vidio, prava istina. Znam da će se moje riječi učiniti paradoksom, pogotovo kad se uoči sveopće nepovjerenje cijelog ruskoga prostog puka prema medicini i lijekovima iz tuđine. I zaista, prost čovjek više voli po nekoliko godina bolovati od najteže bolesti, liječiti se kod vračare ili svojim domaćim, prostonarodnim lijekarijama (koje se nipošto ne smiju prezirati), nego otići liječniku ili ležati u bolnici. Osim što to uvjetuje jedna veoma važna okolnost, koja se uopće ne tiče medicine, to jest: sveopće nepovjerenje prostog naroda prema svemu što na sebi nosi administrativni, službeni žig; osim toga, narod je zaplašen i uzbunjen svakakvim strahotama, brbljarijama koje su često nezgrapne, ali gdjekad i osnovane. Ali više od svega plaše ga njemačke bolničke uredbe, tuđi ljudi oko njega za cijele bolesti, strogost u jelu, pripovijesti o velikoj surovosti vidara i liječnika, o paranju i vađenju droba iz trupova i tako dalje. Uz to će, misli narod, liječiti gospoda, jer liječnici su ipak gospoda. Ali kad se bliže upoznaju s liječnicima (iako ne bez izuzetaka, ipak većinom), svega toga straha nestaje vrlo brzo, ko, po mom mišljenju, služi upravo na čast našim liječnicima, najviše mlađima. Većina ih zna zaslužiti štovanje i čak ljubav prostoga puka. Pišem bar o onom što sam sam vidio i iskusio više puta i na mnogim mjestima, i nemam razloga misliti da bi se na drugim mjestima odviše često postupalo drukčije. Istina, u nekim zakucima liječnici primaju mito, iskorišćuju svoje bolnice što više mogu, gotovo i ne mare za bolesnike, pa i sasvim zaboravljaju medicinu. Ima i toga; ali govorim o većini, ili bolje, o onom duhu, o onom pravcu koji se sada, u naše dane, ostvaruje u medicini.

A oni odmetnici, vuci u ovčjem stadu, ma šta govorili da se opravdaju, ma kako sebe opravdavali, makar, na primjer, i sredinom koja ih je upropastila, uvijek

će biti krivi, pogotovo ako su pri tom izgubili i čovjekoljublje. A čovjekoljublje, prijaznost, bratska samilost spram bolesnika gdjekad su mu potrebni od svih ljekarija. Vrijeme bi bilo da se prestanemo apatično tužiti na sredinu, tvrditi da nas je ona upropastila. Istina je, možda, da ona mnogo u nama upropašćuje, ali ne upropašćuje sve, i često gdje koji lukav i poslu vješt lupež vrlo spretno prikriva i opravdava utjecajem sredine ne samo svoju slabost nego počesto naprosto i podlost, osobito ako umije lijepo govoriti ili pisati. Ali sam opet zastranio s teme; htjedoh samo reći da je prosti puk nepovjerljiv i neprijatelj više medicinskoj administraciji, a ne liječnicima. Kad dozna kakvi su u zbilji, brzo gubi mnoge od svojih predrasuda. A, inače, uređenje naših lječilišta sve dosad umnogome ne odgovara narodnom duhu, sve dosad je, po svojim uredbama, neprijateljsko navikama našega prostog svijeta i nije kadro da stekne potpuno povjerenje i štovanje naroda. Tako mi se bar čini, takvi su neki moji dojmovi.

Naš se ordinarijus obično zaustavljao kod svakog bolesnika, ozbiljno i izvanredno pažljivo pregledavao i ispitivao, određivao lijekove, obroke. Gdjekad je i sam opazao da bolesnik uopće ne boluje; ali, budući da je kažnjenik došao da se odmori od rada ili da poleži na strunjači mjesto na golim daskama, i, napokon, ipak u toploj sobi a ne u vlažnoj stražarnici, gdje se u tijesnom prostoru drže zbijene gomile blijedih i ispijenih istraženika (istraženici su kod nas gotovo uvijek, po cijeloj Rusiji, blijedi i ispijeni — znak da su im opskrba i duševno stanje gotovo uvijek lošiji nego osuđenima), naš im je ordinarijus mirno zapisivao kakvu febris catarrhalis¹ i ostavljao ih da leže i po tjedan dana. Toj febris catarrhalis svi su se kod nas podsmijevali. Znali su vrlo dobro da je to po nekoj obostranoj suglasnosti između liječnika i bolesnika uobičajena formula za oznaku hinjene bolesti: »Protisci u zalihi«, kako su sami kažnjenici prevodili febris catarrhalis.

Gdjekad je bolesnik zloupotrebljavao liječnikovu blagost i ležao dalje, sve dok ga silom ne istjeraju. Onda da vidite našega ordinarijusa: kao da se plaši, kao da se stidi kazati otvoreno bolesniku neka ozdravlja i što prije moli za ispis, premda je imao potpuno pravo da ga naprosto bez ikakvih razgovora i udvoravanja ispiše, napisavši mu na bolesničkom listu: *sanus est*. Isprva bi mu natučao, a onda molio: »Nije li vrijeme?« kaže. »Ta već si gotovo zdrav, u sobi je tijesno« i tako dalje i tako dalje, sve dok se i sam bolesnik ne zastidi te najzad i sam ne zamoli ispis. Glavni liječnik, premda je bio čovjekoljubiv i pošten čovjek (i njega su bolesnici veoma voljeli), bio je mnogo krući, odrješitiji nego ordinarijus: u nekim je prilikama pokazivao čak i krutu strogost, i zato su ga kod nas nekako osobito cijenili. Dolazio je u pratnji svih bolničkih liječnika, poslije ordinarijusa, pregledavao također pojedinačno svakoga, osobito se zaustavljao kod teških bolesnika, uvijek znao da im kaže dobru riječ koja hrabri, često i duševnu riječ, i uopće ostavljao dobar dojam. One koje bi dolazili »s protiscima u zalihi« nikad nije

odbijao ni vraćao; ali ako bi se sam bolesnik tvrdoglavio, naprosto bi ga ispisao: »Šta je, dakle, brate, naležao si se dosta, odmorio se, odlazi, treba znati za poštenje.«

Tvrđoglavili su se obično ili oni koji su lijeni za rad, osobito u radno ljetno vrijeme, ili optuženici koji su očekivali tjelesnu kaznu. Sjećam se, prema jednome od takvih upotrijebili su osobitu strogost, čak i okrutnost, da bi ga sklonili na ispis. Došao je bio s očnom bolešću; oči mu se crvene, tuži se da ga silno bode u očima. Počeli ga liječiti vesikatorijima, pijavicama, brizgali mu u oči neku tekućinu što izjeda, i tako dalje, ali mu bolest ipak nije prolazila, oči se nisu bistrile. Malo pomalo dosjetili se liječnici da je to hinjena bolest: upala je neprekidno mala, ne pogoršava se a i ne prolazi, već je u istom stanju. Sumnjiv slučaj. Svi su kažnjenici znali već odavno da on hini i zavarava ljude, premda sam to nije priznavao.

Bio je mlad momak, pa i lijep, ali je na sve nas ostavljao nekakav neugodan dojam: skrovit, sumnjičav, namršten, ni s kim ne govori, gleda ispod oka, od svih se krije, kao da na sve sumnja. Sjećam se, gdje kojima je čak padalo na pamet ne bi li on mogao štogod učiniti. Bio je vojnik, veoma se pronevaljao, uhvatili ga pa ga dopala tisuća batina i kažnjenička četa. Kako sam već spominjao, optuženik se daje gdje kad na strašne istupe da bi odgodili rok tjelesne kazne: zna on uoči kazne zviznuti nožem kojega starješinu, ili svoga druga kažnjenika, bude suđen zbog novoga, kazna mu se odgađa još na koja dva mjeseca, i on je postigao cilj. Šta on mari što će ga za neka dva mjeseca kazniti dva—triput ljuće; samo da mu je sada odgoditi strašni čas makar za nekoliko dana, a onda neka bude što mu drago — toliko zna gdje kad tim nesretnicima klonuti duh. U nas su neki šaputali među sobom da bi ga se trebalo čuvati; može koga po noći zaklati. Ali tako su samo govorili, a osobito baš nisu pazili, pa ni oni kojima su kreveti bili uz njega. Vidjeli su, uostalom, kako on po noći protire oči vapnom sa štukature i još nečim drugim da mu se ujutro opet crvene.

Napokon mu glavni liječnik poprijetio naočnjakom. Kod uporne očne bolesti, koja traje dugo, i kad su pokušali već sva medicinska sredstva, liječnici se, da spase vid, odlučuju na jako i bolno sredstvo: među bolesniku naočnjak, kao konju. Ali jadnik nije ni sad htio ozdraviti. Bio je tvrde ćudi, ili upravo odviše plašljiv: naočnjak, ako i nije bio takav kakve su batine, ipak je također strašno bolio. Bolesniku skupljaju straga na vratu rukom kožu koliko se može zahvatiti, probadaju cijeli taj zahvaćeni dio nožem, tako da na zatiljku nastaje široka i duga rana, i prodijevaju kroz tu ranu platnen trak, po širok, gotovo od prsta; onda svaki dan u određeno vrijeme trzaju taj trak u rani, kao da je iznova režu, da bi se uvijek gnojila i da ne bi zacijeljela. Jadnik je nekoliko dana tvrdokorno trpio i to mučenje, makar i uz strahovite boli, i tek na kraju krajeva pristao da se ispiše. Oči su mu za jedan dan sasvim ozdravile, i čim mu je zacijelio vrat, otišao je na glavnu stražu da

odmah sutradan iziđe pod tisuću batina.

Dakako, težak je trenutak prije kazne, toliko težak da možda griješim što taj strah nazivam malodušnošću i plašljivošću. Teško je, sigurno, kad se izvrgavaju dvostrukoj i trostrukoj kazni samo da se ne bi izvršila odmah. Spominjao sam, uostalom, i takve koji su sami, dok im još nisu zacijeljela leđa od prvih batina, molili da budu što prije ispisani, da prođu i druge batine i da se napokon oslobode suda; a držanje pod sudom, na glavnoj straži, svima je, razumije se, mnogo gore od robije. Ali, osim razlike među temperamentima, kod odlučnosti i neustrašivosti igra u nekih veliku ulogu ukorijenjena navika na batine i na kaznu. Često bijenomu nekako jačaju duh i leđa, pa on najzad gleda kaznu skeptički, kao malu nepriliku, i ne boji je se više. Jedan naš kažnjenik, iz zasebnog odjela, kršteni Kalmik, Aleksandar, ili kako su ga kod nas zvali: Aleksandra, čudan momak, obješenjak, neustrašiv, a ujedno vrlo dobrodušan, pripovijedao mi je kako je prošao svoje četiri tisuće, pripovijedao mi smijući se i šaleći se, ali pri tom se zaklinjao vrlo ozbiljno: da on nije od djetinjstva, od najnježnijega, prvog djetinjstva odrastao pod bičem, od kojega mu zaista nisu, dokle god je živio u svojoj hordi, zacjeljivale na leđima brazgotine, ne bi uopće izdržao te četiri tisuće. Pripovijedajući kao da je blagosivao taj odgoj pod bičem.

»Za sve su me tukli, Aleksandre Petroviču! — pričao mi je jednom predveče, prije nego što će se upaliti svjetlo, sjedeći na mom krevetu — za sve, zbog svega, ma šta se dogodilo, bili me punih pecnaestak godina, od onoga dana otkad znam za sebe, svaki dan po nekoliko puta; nije me tukao tko nije htio; tako da sam se napokon već sasvim privikao.«

Kako je dopao u vojnike, ne znam; ne sjećam se, možda je i pripovijedao; to je bio vječiti bjegunac i skitnica. Sjećam se samo njegove pripovijesti o tome kako se strašno uplašio kad su ga zbog ubojstva starješine osudili na četiri tisuće. »Znao sam da će me kazniti strogo i da me možda neće ispustiti ispod batina, i premda sam se bio navikao na bičevanje, ipak četiri tisuće batina nije šala! I još se svi poglavari rasrdili! Znao sam, znao sam zasigurno da neću proći tek onako, neću izmaći; neće me ispustiti ispod batina. Najprije sam pokušao da se pokrstim, mislio sam, možda će mi oprostiti, i premda su mi moji onda govorili da od toga neće ništa biti, neće mi oprostiti, mislio sam: ipak ću pokušati, ipak će više žaliti pokrštenika. Krstili me zaista i na svetom mi krstu nadjenuli ime Aleksandar; eh, a batine ostale ipak batine; da su mi bar jednu oprostili! To me čak i uvrijedilo. Pa mislim u sebi: ded počekaj, sve ću vas zaista prevariti. I, šta mislite, Aleksandre Petroviču, prevario sam ih! Vrlo sam dobro znao hiniti da sam mrtav, to jest ne sasvim mrtav, nego kao da će mi evo ovog trena duša izletjeti iz tijela. Odveli su me; opalili mi jednu tisuću: peče, vičem; opalili drugu, eto, mislim, dolazi mi kraj. Pamet mi utukli, noge mi klecaju; ja tres o zemlju; oči mi se umrtvile, lice

pomodriilo, nemam daha, na ustima mi pjena. Prišao liječnik: ‘Odmah će, kaže, umrijeti’. Odnijeli su me u bolnicu, a ja odmah oživio. Tako su me nakon toga izvodili još dvaput, i već su se srdili, strašno su se srdili na mene, a ja ih još dvaput prevario; treću sam tisuću prošao, pa obamro, a kad je potekla četvrta, svaki udarac kao da mi je nožem probadao srce, svaki je udarac bio za tri, tako su ljuto tukli! Razbješnjeli se na mene. I ta odurna posljednja tisuća (ne bilo je!...) vrijedila je za sve tri prve, pa da nisam umro baš pred kraj (preostajalo je svega oko dvjesto batina), bili bi me ondje dotukli, ali ni ja se nisam dao vrijeđati: opet sam ih prevario i opet obamro; opet oni povjerovali, a kako i ne bi povjerovali kad liječnik vjeruje, i premda su posljednje dvije stotine udarali nakon toga iz sve snage, tako da bi dvije tisuće drugih bile lakše, ipak, brus njima, nisu me dotukli. A zašto me nisu dotukli? Pa također zato što sam od djetinjstva rastao pod bičem. Zato sam i živ do današnjega dana. Ah, tukli su, tukli me za moga vijeka!;; dometnuo je na kraju pripovijesti, kao da se tužno zamislio, ka.o da se nastoji sjetiti i prebrojiti koliko su ga puta tukli. »Ta ne — priklopi prekidajući časovitu šutnju — ne može se ni prebrojiti koliko su me tukli; i kako bi se prebrojilo! Nema tolikoga broja.«

Pogledao me i nasmijao se, ali tako dobrodušno da nisam mogao da mu se za odgovor ne nasmiješim. »Znate, Aleksandre Petroviču, i sada, kad po noći sanjam, sigurno sanjam da me tuku; drugih snova i nemam.« Zaista je često vikao po noći i znao vikati na sav glas, tako da su ga kažnjenici i i odmah bubocima budili: »Ta šta vičeš, vraže!« Bio je krepak čovo, nevisoka rasta, žustar i veseo, od svojih četrdeset i pet godina, sa svima se slagao, premda je volio da krade i zato su ga kod nas vrlo često tukli — ta tko se kod nas nije upuštao u krađu i koga kod nas nisu zbog toga tukli!

Dometnut ću nešto: uvijek sam se čudio kako su neobično dobrodušni i bez zlobe svi ti bijeni pripovijedali o tome kako su ih bili i o onima koji su ih bili. Često se ni najmanja sjenka zlobe ili mržnje nije osjetila u takvoj pripovijesti, od koje mi se gdjekad srce burkalo i počinjalo snažno i naglo kucati. A oni ti pripovijedaju i smiju se kao djeca. Eno, na primjer, M-ckij mi je pripovijedao o svom batinanju; nije bio plemić i dobio je pet stotina. Doznao sam to od drugih i pitao sam ga je li istina i kako je to bilo. Odgovorio mi je nekako kratko, kao s nekim unutarnjim bolom, baš kao da nastoji da me ne gleda, i lice mu pocrvenjelo; za trenutak me pogledao i u očima mu zablistao plamen mržnje, a usne mu se zatresle od mrzovolje. Osjetio sam da nikad nije mogao zaboraviti tu stranu iz svoje prošlosti. Ali naši su gotovo svi (ne jamčim da nije bilo izuzetaka) mislili o tome posve drugačije. Nemoguće je, mislio sam gdjekad, da oni smatraju sebe za posve krive i za takve da zaslužuju tjelesnu kaznu, pogotovo kad se nisu ogriješili o svoje, nego o starješine. Većina ih nije uopće sebe krivila. Rekao sam već da nisam opažao grižnje savjesti, pa ni u onim slučajevima kad je zločin bio počinjen protiv

svoga društva. O zločinima protiv starješina ne treba ni govoriti. Činilo mi se gdje kada da je u tom posljednjem slučaju vladalo posebno, rekao bih, neko praktično, ili još bolje, faktično mišljenje o tome. Uočili su sudbinu, neotklonivu činjenicu, i nije to baš bilo nekako smišljeno, nego nesvjesno, kao neka vjera. Kažnjenik, na primjer, ako i jest uvijek gotov da sebe smatra za prava u zločinima protiv starješina, tako da za njega o tome uopće nema sumnje, ipak je bio svjestan da vlast gleda njegovo zlodjelo sasvim drugačijim očima, pa, dakle, on mora da bude kažnjen, i gotovo. Tu je međusobna borba. Zločinac pri tom zna i ne sumnja da je njega sud lišio njegove sredine, njegova puka koji ga neće nikad, i to on opet zna, osuditi neopozivo, nego će ga ponajviše sasvim osloboditi, samo ako se nije ogriješio o svoje, o braću, o svoj rođeni puk. Savjest mu je mirna, a po savjesti on i jest jak i ne uznemiruje se moralno, a to je glavno. Kao da osjeća da se ima o šta poduprijeti, i zato ne mrzi, nego ono što mu se dogodilo drži za neminovnu činjenicu koja nije započela s njim, neće se s njim ni završiti i dugo će se još, dugo još nastavljati, u već zapodjenutoj, pasivnoj ali tvrdokornoj borbi. Koji vojnik mrzi lično Turčina kad s njim vojuje? A Turčin reže, kolje, puca na njega.

Ali nisu sve pripovijesti bile baš sasvim hladnokrvne i ravnodušne. O poručniku Žerebhatnikovu, na primjer, pripovijedali su čak s nekim negodovanjem, iako ne baš velikim. Toga sam poručnika Žerebhatnikova upoznao još u prvo vrijeme, kad sam ležao u bolnici, razumije se, po kažnjeničkim pripovijestima. Zatim sam ga vidio i živa kad je kod nas bio na straži. To je bio čovjek od blizu trideset godina, visoka rasta, debeo, ugojen, rumenih obraza u salu, bijelih zubi i nozdrjovska^[20] gromka smijeha. Po licu mu se vidjelo da je najbezobzirniji čovjek na svijetu. Neobično je volio da šiba i da batina kad bi ga odredili za izvršitelja. Domećem odmah da sam poručnika Žerebhatnikova već i onda držao za izrod među njegovima, a to su isto držali o njemu i kažnjenici. U staro doba, naravno u ono nedavno staro doba o kojemu je »svježja predaja, ali se teško vjeruje«, bilo je osim njega još izvršitelja koji su voljeli da obavljaju svoj posao revno i usrdno. Ali to je, ponajviše, bilo naivno i bez osobita zanosa. A poručnik je bio u izvršavanju kao najprofinjeniji gastronom. Volio je, strastveno volio izvršiteljsku umjetnost, put istrošenoga u nasladama, istrčanog patricija rimskoga car stva pronalazio sebi različite profinjenosti, različite protuprirodnosti da bi što više uzbibao i ugodno poskakljao svoju dušu obraslu salom.

Evo izvode kažnjenika da ga kazne; Žerebhatnikov je izvršitelj; sam pogled na dugi postavljeni red ljudi s debelim batinama oduševljava ga. Zadovoljan samim so bom obilazi redove i utuvljuje uporno neka svaki obavlja svoj posao revno, savjesno, jer inače... I vojnici su već znali šta to inače znači. Ali evo dovode i zločinca, pa ako on dosad još nije upoznao Žerebhatnikova, ako nije još čuo svaku sitnicu o njem, evo kakvu će Žerebhatnikov, na primjer, zbiti s njim šalu. (Razumije

se, to je jedna od stotine šala; poručnik je bio neiscrpiv u pronalascima.) Svaki kažnjenik, u onaj čas kad ga ogoljuju, a ruke privezuju za kundake na puškama, kojim ga onda tako potčasnici vuku kroz cijelu »zelenu ulicu« — svaki kažnjenik, po običaju, redovno započinje u taj čas plačnim, tužnim glasom moliti izvršitelja da bi kažnjavao slabije i da ne bi izlišnom strogošću udvostručavao kaznu: »Vaše blagorođe — više nesretnik — smilujte se, budite otac rođeni, primorajte me da se dovijeka za vas Bogu molim, ne upropašćujte me, sažalite se!« Žerebhatnikov samo to čeka; odmah obustavlja posao, pa i on čuvstveno zapodijeva razgovor s kažnjenikom:

— Prijatelju moj — kaže — ta šta bih radio s tobom? Ne kažnjavam ja, nego zakon!

— Vaše blagorođe, sve je u vašim rukama, smilujte se!

— A zar ti misliš da meni nije tebe žao? Misliš li da ja uživam gledati kako će tebe tući? Ta i ja sam čovjek! Jesam li ja čovjek ili nisam, po tvom mišljenju?

— Dabome, vaše blagorođe, zna se, vi ste oci, mi djeca. Budite otac rođeni! — više kažnjenik koji se već počinje nadati.

— Jest, prijatelju moj, razmisli sam; ta imaš pameti da promisliš; ta i sam znam, zbog čovječnosti moram i prema tebi, grešniku, biti obziran i milostiv.

— Živu istinu izvoljavate govoriti, vaše blagorođe!

— Jest, milostiv, ma kako ti bio grešan. Ta nisam tu ja, nego zakon! Razmisli! Ta ja služim Bogu i domovini; težak ću grijeh primiti na se ako ublažim zakon, misli na to!

— Vaše blagorođe!

— Eh, pa šta! Neka dakle bude, tebi za volju! Znam da griješim, ali tako već mora biti... Smilovat ću ti se ovaj put, kaznit ću te lako. Dobro, a što ako baš time tebi naneseš štetu? Ja ću se tebi evo sada smilovati, kaznit ću te lako, a ti ćeš se ponadati da će i drugi put biti isto tako, pa ćeš i opet izvršiti zločin, i šta onda? Ta na mojoj je duši...

— Vaše blagorođe! Neću dopustiti ni prijatelju ni neprijatelju! Kao da sam pred prijestoljem Nebeskog Stvoritelja...

— De, pa dobro, dobro! A hoćeš li mi se zakleti da ćeš se odsad dobro vladati?

— Bog me ubio, i da mi na drugom svijetu...

— Ne kuni se, grijeh je. Povjerovat ću i tvojoj riječi, zadaješ li riječ?

— Vaše blagorođe !!!

— Dobro, slušaj dakle: smilovat ću ti se jedino zbog tvojih sirotanskih suza; ti si sirotan?

— Sirotan sam, vaše blagorođe, sam samcat kao prst, ni oca ni majke ...

— Dobro dakle, zbog tvojih sirotanskih suza; ali pazi, posljednji put... Vodite ga — domeće takvim blagim glasom da kažnjenik već i ne zna kakvim bi molitvama molio Boga za takva dobrotvora.

Ali je već krenula grozna procesija, povelili ga; zatutnjio bubanj, zamahnule prve batine ...

— Udri ga! — viče na sav glas Žerebjatnikov. — Pali ga! Mlati, mlati! Žeži! Još, još! Jače sirotana, jače nitkova! Vitlaj ga, vitlaj!

I vojnici mlate iz sve snage, iskre jadniku vrcaju iz očiju, on viče, a Žerebjatnikov trči uz frontu za njim i hohoće, hohoće, puca od smijeha, podbočio se rukama, ne može se uspraviti, tako da ga dobrija najzad žališ. I raduje se, i smiješno mu je, i tek mu se porijetko prekida zvonki, zdravi glasan smijeh, i opet se čuje:

— Mlati ga, mlati! Žeži nitkova, žeži sirotana!.. ..

Evo kakve je još pronalazio varijacije: izvode kažnjenika na kaznu, i on opet počinje da moli. Žerebjatnikov se ovaj put ne krivi, ne krevelji, nego se odlučuje za iskrenost.

— Znaš šta, dragi — govori — kaznit ću te kako treba, jer ti si to i zaslužio. Ali eto šta ću ti učiniti: neću te svezati za kundake. Sam ćeš ići, samo na nov način. Trči kroza svu frontu što te noge nose! Pri tom će te doduše udariti svaka batina, ali će biti kraće, šta misliš? Hoćeš li pokušati?

Kažnjenik sluša neodlučan, s nepovjerenjem, i razmišlja: »Pa šta — misli on — možda će zaista biti lakše; protrčat ću štogod brže mogu, muka će mi dakle biti pet puta kraća, a možda me i neće svaka batina udariti.«

— Dobro, vaše blagorođe, pristajem.

— Eto, i ja pristajem, hajde! Pazite, ne zjajte! — dovikuje on vojnicima, znajući, uostalom, unaprijed da nijedna batina neće promašiti leđa krivca: vojnik koji bi promašio zna također vrlo dobro čemu se izvrgava.

Kažnjenik počne da trči »zelenom ulicom« što ga noge nose, ali ne protruje, razumije se, ni petnaest redova: u jedan mah naglo padaju batine po njegovim leđima, kao maljice po bubnju, kao grom, i jadnik pada kao pokošen, kao oboren tanetom.

— Eh, vaše blagorođe, ta bolje je po zakonu — kaže on ustajući polagano sa zemlje, blijed i zaplašen.

A Žerebjatnikov, koji je unaprijed znao cijelu tu majstoriju i šta će se iz nje izleći, hohoće, puca od smijeha. Ali ne mogu se ni opisati sve njegove zabave i sve što su o njemu pripovijedali u nas!

Nešto drugačije, u drugačijem tonu i duhu, pripovijedali su u nas o nekom poručniku Smekalovu koji je u našoj kaznionici obavljao komandantsku službu prije nego što je za tu službu imenovan naš major-upravitelj. O Žerebhatnikovu su, doduše, pripovijedali prilično ravnodušno, bez osobite zlobe, ali ipak nisu uživali u njegovim majstorijama, nisu ga hvalili, nego im se očito gadio. Čak su ga i nekako bahato prezirali. Ali, poručnika Smekalova sjećali su se kod nas radosno i uživajući. On nije nipošto bio osobit ljubitelj batinanja; u njega nije uopće bilo žerebhatnikovskog elementa. Ali nije nipošto bio ni protiv batinanja; upravo su njegove šibe spominjali kod nas s nekim slatkim smiješkom — tako je taj čovjek umio da ugoditi kažnjenicima! A čime? Čime je zaslužio takvu popularnost? Istina, naši su ljudi, kao možda i cijeli ruski narod, pripravi da sve muke pozaboravaju za jednu jedinu prijaznu riječ; govorim o tome kao o činjenici koju sada ne istražujem ni s ove ni s one strane. Nije bilo teško ugoditi tim ljudima i steći kod njih popularnost. Ali, poručnik Smekalov stekao je *osobitu* popularnost, tako da su čak i to kako je šibao spominjali gotovo ganuto. »Bolji nam je od oca«, znali su govoriti kažnjenici, pa i uzdisati, uspoređujući, po sjećanju predašnjega privremenog poglavara Smekalova sa sadašnjim majorom upraviteljem. »Duša od čovjeka!« — Bio je priprost čovjek, možda i dobar na svoj način. Ali događa se da poglavar bude ne samo dobar, nego i velikodušan čovjek, pa šta? Svi ga vole, a kad bolje pogledaš, gdje kojemu se naprosto i podsmijevaju. Smekalov je umio nekako postići da ga svi kod nas priznaju za svoga čovjeka, a to je velika vještina, ili, da se točnije kaže, prirođena sposobnost o kojoj i ne razmišljaju oni koji je imaju. Začudo, među njima ima i ljudi koji uopće nisu dobri, a ipak stječu gdjekada veliku popularnost. Nisu zazorljivi, nisu gadljivi na ljude koji su pod njima — to je, čini mi se, razlog! Ne vidiš u njima gospodičića besposličara, ne osjećaš gospodski duh, nego je u njima neki osobiti pučki zadah, prirođen njima, a, bože moj, kako je narod osjetljiv za taj zadah! Šta on ne bi dao za nj! Pripravan je da najmilosrdnijeg čovjeka zamijeni i za najstrožega ako taj miri njihovim, *konopljanim mirisom*. Šta tek onda ako je taj čovjek koji miri, osim toga zaista i dobrodušan, makar i na svoj način? Onda i nema više cijene za njega! Poručnik Smekalov, kako sam već rekao, gdje kad je i ljuto kažnjavao, ali je umio učiniti da se ne samo nisu na njega pakostili, nego su, naprotiv, čak i sada, u moje vrijeme, kad je sve već odavno prošlo, spominjali sa smijehom i uživanjem njegove šale kod batinanja. Ali u njega nije bilo mnogo šala: nedostajalo mu je umjetničke fantazije. Zapravo je bila samo jedna šala, jedna jedina, s kojom se prometao kod nas gotovo godinu dana; i možda je ona baš zato i bila omiljena što je bila jedina. U tome je bilo mnogo naivnosti. Dovedu, na primjer, krivca kažnjenika. Smekalov iziđe sam na kaznu, iziđe osmijehujući se, šaleći se, krivca tom prilikom upita štogod, šta bilo sporedno, o njegovim osobnim, domaćim kažnjeničkim poslovima, i to nipošto s pošalicom,

nego naprosto tako — *jer zaista želi da to zna*. Donesu šibe, a Smekalovu stolicu; on sjedne i zapali lulu. Imao je veoma dugu lulu. Kažnjenik počinje moliti... »Ta nemoj, brate, lezi, šta bi tu ...« reći će Smekalov, a kažnjenik uzdahne i legne. »Ded, dragoviću, znaš li ti napamet kakvu pjesmu?« — »Kako ne bih znao, vaše blagorođe, kršten smo svijet, od djetinjstva smo učili.« — »De, kazuj onda.« I kažnjenik već zna šta bi kazivao, unaprijed zna, šta će biti pri tom kazivanju, jer se ta šala već i prije tridesetak puta ponavljala s drugim. A i sam Smekalov zna da kažnjenik to zna; zna da su se i vojnici, što s uzdignutim šibama stoje uz žrtvu koja leži, odavno već naslušali te iste šale, pa ipak je opet ponavlja — tako mu se zauvijek svidjela, možda baš zbog toga što ju je sam načinio, iz literarnog samoljublja. Kažnjenik počinje kazivati, ljudi sa šibama čekaju, a Smekalov se čak malo nagne na mjestu, digne ruke, prestane pušiti lulu, očekuje određenu riječcu. Poslije prve kitice stihova dolazi kažnjenik napokon do riječi: »Na nebesih«. To jedino i treba. »Stoj!« viče raspaljeni poručnik, istog se časa s raspaljenom kretnjom okreće čovjeku koji je digao šibu, i dovikuje: »A ti njemu stres!«

I puca od smijeha. Smješčaju se i vojnici koji stoje unaokolo; smješka se i onaj koji šiba, zamalo da se ne smješka i onaj koga šibaju, premda na komandu: »Stresi« šiba već zviždi po zraku, da za trenutak sjekne kao britvom po njegovu grešnom tijelu. I raduje se Smekalov, raduje se baš tome kako je to eto lijepo smislio — i sam sastavio: »Na nebesih« i »Stresi« — i za zgodnu priliku, i sriče se. Smekalov odlazi s kazne sasvim zadovoljan sobom, pa i išibani odlazi također gotovo zadovoljan sobom i Smekalovom, i da vidiš — za pol sata pripovijeda se već u kaznionici kako se i sada, trideset i prvi put, ponovila šala ponovljena već trideset puta prije toga. »Jednom riječju, duša od čovjeka! Šaljivdžija!«

Uspomene o dobrom poručniku prelazile su gdjekada čak i u manjilovštinu.^{[\[21\]](#)}

— Znalo se dogoditi, braćo, ideš tako — pripovijeda kakav kažnjenik i cijelo mu se lice smješka pri sjećanju — ideš, a on sjedi kod kuće pod prozorom, u haljetku, pije čaj, puši lulicu. Skineš kapu. — Kamo ćeš, Aksjonove?

— Pa na posao, Mihaile Vasiljiču, najprije moram u radionicu. — On se nasmije ... Zaista je duša od čovjeka! Jednom riječju, duša!

— Nikad više takvoga! — domeće netko od slušatelja.

III NASTAVAK

Počeo sam baš sada govoriti o kaznama, pa i o različitim izvršiteljima tih zanimljivih dužnosti, zapravo zbog toga što sam tek sada, kad sam se preselio u bolnicu, dobio pravu zornu predodžbu o svemu tome. Dotad sam o tome znao samo po čuvenju. U naše dvije bolničke sobe dovodili su sve išibane istraženike iz svih bataljuna, kažnjeničkih odjela i drugih vojnih komanda porazmještenih u našem gradu i po cijeloj okolici grada. U to prvo vrijeme, dok sam se još žedno zagledao u sve što se oko mene zbiva, veoma me se snažno doimao sav taj meni neobičan poredak, svi ti išibani i oni koji treba da budu išibani. Bio sam uzbuđen, zbunjen i zaplašen.

Sjećam se da sam još onda nestrpljivo počeo prodirati u sve potankosti tih novih pojava, slušati razgovore i pripovijesti drugih kažnjenika o toj temi, sam im postavljati pitanja, požudno slušajući odgovore. Želio sam, između ostalog, da svakako saznam za sve stupnjeve osuda i izvršenja, sve načine tih izvršenja, mišljenje samih kažnjenika o tom; nastojao sam zamisliti psihološko stanje onih koji idu na tjelesnu kaznu. Rekao sam već da je prije kazne malo tko hladnokrvan, ne izuzimajući ni one koje su već prije mnogo i često tukli. Osuđenika pri tom redovno obuzima neki snažan, posve fizički strah, preko volje i neodoljiv, koji guši cijelo njegovo moralno biće. Kasnije sam, i za tih nekoliko godina kaznioničkoga života, i nehotice promatrao one istraženike koji bi nakon prve polovice kazne odležali u bolnici, a kad izliječe leđa, ispisivali se iz bolnice da odmah sutradan prođu drugu polovicu batina koje su im određene. Kaznu dijele na dvije polovice uvijek po odluci liječnika koji je nazočan kod kazne. Ako je za zlodjelo određen velik broj batina, tako da ih kažnjenik ne može sve odjednom izdržati, onda mu taj broj dijele na dva, pa i na tri dijela, prema tome što kaže liječnik već za same kazne, to jest, može li kažnjavani dalje prolaziti kroz šibe ili će mu to biti opasno po život. Obično se pet stotina, tisuća i čak tisuća i pol prolazi odjednom; ali ako su dosuđene dvije, tri tisuće, onda se izvršenje dijeli na dva i čak na tri dijela. Oni koji poslije prve polovice izliječe leđa i iziđu iz bolnice da odu pod drugu polovicu, obično su na dan ispisa i uoči toga dana bili mrki, tmurni, nerazgovorljivi. U njih se opažala neka zatupljenost, neka neprirodna rastresenost. U razgovor se takav čovjek ne upušta nego više šuti; najzanimljivije je da s njim ni sami kažnjenici nikad ne govore i ne nastoje da zapodjenu razgovor o onom što ga očekuje. Ni izlišne riječi, ni utjehe; čak nastoje da uopće na njega obrate što manje pažnje. To je razumije se, bolje za okrivljenika.

Bilo je izuzetaka, kao na primjer Orlov, o kojem sam već pripovijedao. Poslije prve polovice kazne on je samo žalio što mu leđa dugo ne zacjeljuju pa se ne može što prije ispisati i što prije proći druge batine, otputiti se s grupom na mjesto zatočenja, koje su mu odredili, i putem pobjeći. Ali njega je zaokupljao cilj, tko zna šta mu je na pameti. To je bila strastvena i žilava narav. Bio je veoma zadovoljan i silno uzbuđen, premda je prigušivao osjećaje. On je, naime, još prije prve polovice kazne mislio da ga neće pustiti ispod batina i da mora umrijeti. Do njega su dolazili različiti glasovi o odredbama vlasti još dok je bio u sudskom zatvoru; i onda se već spremio na smrt. Ali kad je izdržao prvu polovicu, ohrabrio se. Došao je u bolnicu izmlaćen na mrtvo ime; još nikad nisam vidio tako gnojnih rana; ali je došao s radošću u srcu, s nadom da će ostati živ, da su glasovi bili lažni, da su ga evo sada pustili ispod batina, tako da je sada, poslije dugoga sudskog zatvora, počeo već sanjati o putu, bijegu, slobodi, poljima i šumama. Dva dana nakon ispisa iz bolnice umro je u toj istoj bolnici, na predašnjem ležaju, nije izdržao drugu polovicu. Ali to sam već spominjao.

A ipak ti isti kažnjenici, koji su prije tjelesne kazne provodili takve teške dane i noći, podnosili su samu kaznu junački, ne izuzimajući ni najmalodušnije. Malokad sam čuo stenjanje, čak i prve noći kad bi došli, a nisam ga čuo ni od onih koji su počesto bili teško izmlačeni; uopće narod zna da trpi bol. O boli sam se mnogo raspitivao. Želio sam da točno doznam kolika je ta bol; s čime bi se najzad mogla usporediti. Ne znam zaista zašto sam za tim težio. Sjećam se jedino da to nije bilo iz puke radoznalosti. Ponavljam, bio sam uzbuđen i potresen. Ali pitao koga mu drago, nikako nisam mogao dobiti odgovor koji bi me zadovoljavao. Žeže, kao vatra pali — to je sve što sam mogao doznati, i to je u sviju bio jedini odgovor. Žeže — i ništa više. U to isto prvo vrijeme, kad sam se bliže združio s M-m, ispitivao sam i njega. »Boli«, odgovarao je, »jako boli, osjećaš, žeže kao vatra; kao da se leđa peku na najjačoj vatri.« Jednom riječju, svi su iskazivali doslovce isto. Sjećam se, uostalom, da sam još onda učinio jednu čudnu napomenu, za čiju istinitost ne jamčim osobito; ali je neobično potkrepljuje opće mišljenje samih kažnjenika: da su šibe, kad se određuju u veliku broju, najljuća kazna od svih koje se kod nas primjenjuju. Činilo bi se na prvi pogled da je to nesklapno i da tako ne može biti. Ali s pet stotina, pa i sa četiri stotine šiba može se čovjek umlatiti na smrt; a s više od pet stotina gotovo sigurno. Tisuću šiba odjednom neće izdržati ni čovjek najjače građe. Međutim, pet stotina batina možeš izdržati bez ikakve opasnosti po život. Tisuću batina može izdržati, bez opasnosti po život, i čovjek koji nije jake građe. Čak i dvije tisuće batina ne mogu utuči čovjeka srednje snage i zdrave građe. Svi su kažnjenici govorili da su šibe gore od batina. »Šibe su bolnije«, govorili su, »zadaju više muke.« Svakako, šibe su mučnije od batina. One jače razdražuju, jače djeluju na živce, uzbuđuju ih preko svake mjere, potresaju ih

više nego što se može podnijeti.

Ne znam kako je sada, ali za nedavnih starih vremena bilo je gentlemena koji su uživali poput markiza de Sade^[22] i markize de Brinvilliers^[23] kad su mogli išibati svoju žrtvu. Mislim da u tom osjećaju ima nešto od čega tim gentlemanima zamire srce, slatko i bolno u isti mah. Ima ljudi koji žedaju kao tigrovi da lažnu krvi. Tko je jednom okusio tu vlast, to beskrajno gospodstvo nad tijelom, krvlju i duhom isto takva čovjeka kakav je i sam, isto tako stvorenoga, brata, po zakonu Kristovu; tko je okusio vlast i potpunu mogućnost da najvećim poniženjem ponizi drugo biće koje na sebi nosi lik božji, taj već nekako nehotice gubi vlast nad svojim osjećajima. Tiranstvo je navika; svojstven mu je daljni razvitak i razvija se na kraju u bolest. Tvrdim da i najbolji čovjek može od navike postati surov i tup kao zvijer. Krv i vlast opijaju: razvijaju se krutost, pokvarenost; umu i osjećaju postaju pristupačne i najzad slatke najnemoralnije pojave. Čovjek i građanin ginu u tiraninu zauvijek, a povratak ljudskom dostojanstvu, pokajanju, preporodu postaje mu gotovo nemoguć. Uz to primjer: mogućnost takve samovolje djeluje zarazno i na cijelo društvo: takva je vlast napast. Društvo koje ravnodušno gleda takvu pojavu već je i samo zaraženo u svojoj osnovi. Jednom riječju, pravo tjelesne kazne, dano jednomu nad drugim, jedno je od najjačih sredstava da se u njemu uništi svaki zametak, svaki pokušaj uljuđenosti i čvrst temelj njegove sigurne i neminovne propasti.

Krvnika se gade u društvu, ali krvnika gentlemena nipošto. Tek nedavno je izrečeno protivno mišljenje, ali je izrečeno još samo u knjigama apstraktno. Ni oni koji ga izražavaju nisu još mogli ugušiti u sebi tu potrebu samovolje. Čak i svakoga tvorničara, svakog poduzetnika mora da draška neko zadovoljstvo što njegov radnik, sa svojom porodicom, ovisi gdjekad sasvim o njemu. Zaista je tako; ne trga se naraštaj tako lako od onoga što mu je po nasljedstvu uvriježeno ne odriče se čovjek tako lako onoga što mu je prešlo u krv; što mu je predano, da tako kažem, s majčinim mlijekom. Nema takvih naglih preokreta. Priznati krivicu i svoj grijeh još je malo, vrlo malo; treba se sasvim odviknuti od njega. to se ne može tako brzo.

Počeo sam govoriti o krvniku. Krvnička su svojstva u zametku gotovo u svakom današnjem čovjeku. Ali ne razvijaju se jednako zvjerska svojstva čovjekova. A ako ona u nekome prevladavaju u razvitku sva druga svojstva, takav čovjek postaje, naravno, strašan i nezgrapan. Dvije su vrste krvnika: jedni dobrovoljni drugi primorani, obvezani. Dobrovoljni je krvnik dakako u svakom pogledu niži od primoranog, kojega se ipak narod tako gadi, gadi se do užasavanja, do gnušanja, do nesvjesnoga, gotovo mističkog straha. Pa odakle taj gotovo praznovjerni strah od jednoga krvnika, i takva ravnodušnost, gotovo povlađivanje drugome? Ima do krajnosti čudnih primjera: znao sam ljudi koji su čak dobri, čak čestiti, čak štovani u društvu, a međutim nisu mogli, na primjer, hladnokrvno

otrpjeti ako kažnjavani nije vikao pod šibama, molio i zaklinjao za milost. Kažnjavani treba svakako da viču i da mole za milost. Tako se uobičajilo: to se smatra za pristojno i prijeko potrebno; kad jednom žrtva nije htjela da viče, izvršitelj, kojega sam poznavao i koji se inače mogao smatrati možda i za dobra čovjeka, čak se osobno uvrijedio u toj prilici. Htio je isprva da kazni lako; ali kad nije čuo obično »vaše blagorođe, oče rođeni, smilujte se, primorajte me da se dovijeka Bogu molim za vas«, i tako dalje — razbjesnio se i dometnuo još pedesetak šiba želeći da postigne krik i molbe — i postigao. »Ne smije toga biti, prostaštvo je«, odgovorio mi je vrlo ozbiljno.

A što se tiče pravoga krvnika, primoranog, obvezanoga, zna se: to je presuđeni kažnjenik, osuđen na zatočenje, ali je postavljen za krvnika, stupio najprije na nauk drugom krvniku, izučio kod njega, pa su ga zauvijek ostavili u kaznionici gdje je zatvoren u zasebnoj sobi, ima čak svoje kućanstvo, ali je gotovo uvijek pod pratnjom. Dakako, živ čovjek nije stroj: krvnik tuče, doduše, po dužnosti, ali gdjekad također pada u bijes; ali ako i ne tuče bez užitka, ipak gotovo nikad ne mrzi žrtvu. Vještina u udaru, poznavanje svoga zanata, želja da se iskaže pred drugovima i pred publikom, podbadaju mu samoljublje. On se trudi radi umjetnosti. Osim toga, vrlo dobro zna da je on opći izopćenik, da ga svuda susreće i prati praznovjerni strah, i nemoguće je da to ne bi na njega utjecalo, da ne bi u njemu jačalo razjarenost njegove zvjerske sklonosti. Čak i djeca znaju da se on »odrekao oca i majke«. Začudo, koliko sam god vidio krvnika, svi su bili uljuđeni, razboriti, razumni i neobično samoljubivi, čak ponosni. Je li se taj ponos razvijao u njima kao otpor općemu preziru spram njih; je li jačao od svijesti o strahu koji oni udahnuju žrtvi, i od svijesti o gospodstvu nad njom — ne znam. Možda sama paradnost i teatralnost one ceremonije, s kojom se javljaju pred publikom na stratištu, pripomažu da se u njima razvija neka bahatost.

Sjećam se, bilo je jednom da sam neko vrijeme često sretao i izbliza promatrao jednog krvnika. Bio je čovo srednjega rasta, mišićav, suhonjav, od četrdesetak godina, prilično ugodna i pametnog lica i kuštrave glave. Bio je uvijek neobično ozbiljan, staložen; po vanjštini se držao džetlmenski, odgovarao uvijek kratko, razborito i čak prijazno, ali nekako bahatoprijazno, kao da se nečim razmeće preda mnom. Stražarski su časnici često preda mnom zapodijevali s njim razgovor i, zaista, čak kao s nekim poštovanjem prema njemu. Bio je toga svjestan pa je pred starješinama namjerno udvostručavao uljudnost, suhoparnost i osjećaj svoje vrijednosti. Što je starješina prijaznije s njim razgovarao, to se on činio nepopustljivijim, i premda nije nimalo odstupao od najprofinjenije uljudnosti, ipak sam uvjeren da je u taj čas sebe smatrao za neizmjereno višeg od starješine koji s njim razgovara. Na licu mu je to pisalo. Gdjekada su ga za vrlo vruća ljetnog dana slali pod pratnjom, s dugom, tankom motkom, da ubija gradske pse. U tom je

gradiću bilo neobično mnogo pasa koji nisu bili ničiji, a rasplodivali su se užasno brzo. Za pasjih su dana postajali opasni, pa je po odredbi vlasti slan krvnik da ih tamani. Ali ni taj ponižavajući posao nije, čini se, njega nimalo ponižavao. Da samo vidite kako je dostojanstveno obilazio gradskim ulicama, u pratnji sumornog stražara, samom svojom pojavom plašeći žene i djecu koje susreće, i kako je mirno i čak bahato gledao svakog prolaznika.

Krvnici, uostalom, žive lagodno. Imaju novaca, vrlo dobro jedu, piju vino. Novce stječu mitom. Civilni okrivljenik, kojemu bude određena tjelesna kazna, prije kazne će makar čime, makar od posljednjega što ima. obdariti krvnika. Ali od nekih, od bogatih okrivljenika, uzimaju oni i sami, određuju im svotu koja je, vjerojatno, u skladu s kažnjenikovim sredstvima, uzimaju po trideset rubalja, a gdjekada čak i više. S vrlo bogatima oni se, štaviše, i cjenkaju. Sasvim površno kazniti krvnik dakako ne može; za to on odgovara svojim leđima. Ali zato, za neko mito, obećavs žrtvi da neće tući odviše jako. Gotovo uvijek pristaju n: njegovu ponudu, a ako ne pristanu, bije on zaista barbarski, i to je gotovo sasvim u njegovoj vlasti. Događa se da nameće veliku svotu čak i vrlo siromašnu okrivljeniku; rođaci dolaze, cjenkaju se, klanjaju se, pa zlo i naopako ako mu ne udovolje. U takvim mu prilikama mnogo pomaže strah koji zadaje. Kakvih grozomornih priča pričaju o krvnicima! Sami su me kažnjenici uvjeravali da krvnik može ubiti jednim udarcem. Ali, prije svega, kad su to iskusili? Uostalom, može biti. O tome su govorili veoma uvjerljivo. A sam mi je krvnik jamčio da to može učiniti. Govorili su također da on može iza sve snage udariti prestupnika baš po leđima, ali tako da mu nakon udarca ne iskoči ni najmanja masnica i da prestupnik ne osjeti ni najmanje boli. O svim tim majstorijama i finesama ima već previše pripovijesti. Ali ako krvnik i uzme mito da površno kazni, on ipak prvi udarac zadaje punim zamahom i svom snagom. To se među njima pretvorilo u običaj. Naredne udarce ublažuje, pogotovo ako su mu unaprijed platili. Ali prvi je udarac, platili mu ili ne platili, njegov. Ne znam zaista zašto tako rade. Možda zato da u jedan mah priviknu žrtvu na iduće udarce, jer misle da se poslije vrlo teška udarca neće više tako bolni činiti laki udarci, ili ih naprosto vodi želja da se razmetnu pred žrtvom, da joj zadaju strah, da je zbune od prvog časa, da zna s kim ima posla, jednom riječju da se pokažu. U svakom slučaju, krvnik je prije kazne u uzbuđenu duševnom raspoloženju, osjeća svoju snagu, svjestan je da je gospodar; u taj čas je glumac: publika mu se divi i žaca se od njega, a on, dakako, s užitkom dovikuje svojoj žrtvi prije prvog udarca: »Drž'se, ožeći ću!« — obične i kobne riječi u tom slučaju. Teško je zamisliti koliko se može unakaziti ljudska priroda!

Za to prvo vrijeme, u bolnici, nisam se mogao naslušati svih tih kažnjeničkih pripovijesti. Ležati je svima bilo strahovito dosadno. Svaki je dan tako nalik na drugi! Prije podne nas je još zabavljao liječnički posjet i brzo zatim objed. Jelo je,

razumije se, u takvu jednoličnom životu prava zabava. Obroci su bili različiti, određeni prema bolestima. Neki su dobivali samo juhu s nekakvom prekrupom; drugi samo kašicu, treći samo kašu od krupice, koju su mnogi veoma voljeli. Kažnjenici su se od duga ležanja mekušili i bili oblaporni. Onima koji ozdravljaju i koji su gotovo zdravi davali su komad kuhane govedine, »bika« kako su kod nas govorili. Najbolji je bio skorbutni obrok, govedina s lukom, hrenom, i drugim, a gdje i sa staklenkom rakije. Kruh je bio, također prema bolestima, crn ili polubijel, dobro ispečen. Toj službenosti i sitničavosti u određivanju obroka bolesnici su se samo podsmijevali. Dabome, u gdje kojoj bolesti čovjek i sam nije ništa jeo. Ali su zato oni bolesnici koji su imali apetit, jeli što su htjeli. Neki su zamjenjivali obroke, tako da je obrok koji pristaje jednoj bolesti prelazio posve drugoj. Drugi, koji su ležali uz slab obrok, kupovali su govedinu ili skorbutni obrok, pili kvas, bolničko pivo, kupujući ga od onih kojima se određivalo. Neki su jeli čak i po dva obroka. Ti su se obroci prodavali i preprodavali za novce. Govedi su obrok prilično visoko cijenili; stajao je pet kopjejaka u asignacijama. Ako u našoj bolničkoj sobi nije bilo ni od koga da se kupi, slali su čuvara u drugu kažnjeničku bolničku sobu, a ako ondje nema, onda i u vojničke sobe, u »slobodne« kako su kod nas govorili. Svagdje je bilo onih koji su htjeli prodavati. Oni bi ostajali na suhu hljebu, ali su zato zarađivali novaca. Siromaštvo je bilo dakako sveopće, ali oni koji su imali novaca slali su i na trg po pecivo, pa i po slastice i po drugo. Naši su čuvari izvršavali sve te naredbe sasvim nesebično.

Poslije objeda je nastajalo najdosadnije vrijeme; netko od besposlice spava, netko brblja, netko se svađa, netko pripovijeda što god naglas. Ako ne budu dovedeni novi bolesnici, još je dosadnije. Dolazak novajlije ostavljao je uvijek neki dojam, osobito ako ga nitko nije poznao. Ogledali bi ga, nastojali da doznaju šta je i kako je, otkud i zbog čega. Napose su se pri tom zanimali za transportirce; oni su uvijek što god pripovijedali, ali ne o svojim intimnim doživljajima; ako čovjek ne bi sam o tome progovorio, nisu ga ispitivali, nego samo: otkud su išli? s kim? kakav je put? kamo će ići? i tako dalje. Neki su se tom prilikom, slušajući novo pripovijedanje, prisjećali kao uzgred čega svoga: govorili o različitim transportima, grupama, izvršiteljima, starješinama u grupama. Išibani su također dolazili u to doba, predveče. Oni su uvijek ostavljali prilično snažan dojam, kao što sam, uostalom, već spomenuo; ali ih nisu dovodili svaki dan, a onoga dana kad ih nije bilo, kod nas je bivalo nekako sumorno; kao da su sva ta lica dodijala jedno drugomu, zapodijevale se čak i svađe. U nas su se radovali čak i ludcima koje su dovodili na motrenje. Okrivljenici su se malokad služili lukavstinom da hine ludilo i tako se izbavljaju od tjelesne kazne. Jedne bi brzo raskrinkali, ili, da se točnije kaže, oni bi se sami odlučili da promijene svoje vladanje, pa kad se kažnjenik dvatri dana naluduje, odjednom se, ni pet ni šest, opameti, stišava se i mrko počinje

moliti za ispis. Ni kažnjenici ni liječnici nisu takvoga korili i nisu ga postidjivali spominjući mu nedavno pretvaranje: šuteći su ga ispisivali, šuteći otpravljali, i za dva—tri dana došao bi išiban. Takvih je slučajeva, uostalom, bilo općenito malo. Ali pravi luđaci, koje su dovodili na motrenje, bili su prava kazna božja za cijelu sobu. Neke luđake, vesele, okretne, vikače, plesače i pjevače, dočekivali su kažnjenici isprva gotovo oduševljeno. »Evo zabave!« govorili bi gledajući gdje kojeg tek dovedenog kesonju. Ali meni je bilo strašno tegobno i mučno gledati te nesretnike. Nikad nisam mogao hladnokrvno gledati luđake.

Ali neprestano cerenje i nemirni istupi dovedenoga i sa smijehom dočekanoga luđaka dodijali bi ipak svima, i za neka dva dana svi bi napokon postali nestrpljivi. Jednoga su od njih držali kod nas neke tri sedmice, pa nam je došlo da bježimo iz sobe. Kao namjerno doveli su u to vrijeme još jednog luđaka. Taj me se osobito dojmio. To se dogodilo već u trećoj godini moje robije.

Prve godine, ili točnije, već prvih mjeseci mogega kažnjeničkog života, u proljeće, pošao sam s jednom grupom na rad, dvije vrste daleko, na ciglanu, s pećarima kao težak. Trebalo je da se poprave peći za buduće ljetne ciglarske radove. Toga su me jutro na ciglani M-ckij i B. upoznali s nadglednikom, koji je ondje živio, potčasnikom Ostroškim. To je bio Poljak, starac od šezdesetak godina, visok, suhonjav, neobično naočite i čak dostojanstvene vanjštine. U Sibiriji je odavno bio u službi, i premda je bio pućanin — došao je kao vojnik iz bivše vojske sa tridesetogodišnjim rokom — M-ckij i B. su ga voljeli i cijenili. Neprekidno je čitao katoličku bibliju. Razgovarao sam s njim, i on je govorio veoma prijazno, razumno, veoma je zanimljivo pripovijedao, dobrodušno i pošteno gledao. Nisam ga otad vidio oko dvije godine, čuo sam samo da je zbog nečega pod istragom, i odjednom ga doveli u našu sobu kao luđaka. Ušao je s vriskom, i uz najneprirodnije kretnje, kao iz kamarinske, počeo plesati po bolničkoj sobi. Kažnjenici se oduševili, ali ja sam se veoma rastužio...

Za tri dana nismo više znali kamo bismo ga djeli. Svađao se, tukao se, vriskao, pjevao pjesme, čak i po noći, svaki čas izvodio takve odvratne istupe da je sve stala naprosto hvatati muka. Nikoga se nije bojao. Oblačili mu luđačku košulju, ali od toga nam je bilo još gore, premda je bez košulje zapodijevao svađe i zametao tučnjavu gotovo sa svakim. Za te tri sedmice cijela se bolnička soba gdje kada dizala u jedan glas i molila prvoga liječnika da našega jadnika premjesti u drugu kažnjeničku sobu. Ondje su opet oni za neka dva dana izmolili da bude premješten nama. A kako su se u isti mah našla dva luđaka, nemirnjaka i razbijača, jedna se soba redala za drugom i izmjenjivala luđake. Ali jedan je bio gori od drugog. Svi odahnuše slobodnije kad su ih najzad od nas odveli nekamo ...

Sjećam se još jednoga neobičnog luđaka. Dovedi jednom ljeti nekoga

okrivljenika, krepka i naoko vrlo nespretnog čovu od svojih četrdeset i pet godina, lica unakažena ospicama, crvenih, sitnih očica u salu i izvanredno mrka i mračna lika. Smjestio se uz mene. Bio je miran čovjek, ni s kim nije zapodijevao razgovora, samo je sjedio kao da nešto premišlja. Spuštao se mrak kad mi se on odjednom obrati. Ravno, bez uvoda, ali tako kao da mi povjerava neobičnu tajnu, počeo mi pripovijedati da ga ovih dana zapadaju dvije tisuće, ¹²⁴¹ ali toga sad neće biti jer se za njega zauzima kći pukovnika G. U nedoumici sam ga pogledao i odgovorio mu da u takvu slučaju, čini mi se, pukovnikova kći ne može ništa učiniti. Nisam još ništa slutio; nisu ga uopće doveli kao luđaka nego kao obična bolesnika. Zapitam ga od čega boluje. On mi odgovori da ne zna i da su ga zbog nečega poslali ovamo, ali je on sasvim zdrav, a pukovnikova je kći zaljubljena u njega; prije dvije sedmice provezla se jednom kraj glavne straže, a on je u taj mah izvirio na rešetkasti prozorak. Kad ga je ugledala, odmah se u njega zaljubila. I otad je, pod različitim izlikama, bila već triput na glavnoj straži; prvi put je zašla zajedno s ocem bratu, časniku, koji je u to vrijeme bio kod njih na straži; drugi put je došla s majkom da dijeli milostinju, a kad je prolazila, šapnula mu da ga voli i da će ga izbaviti.

Bilo je čudno s kakvim je sitnim potankostima pripovijedao cijelu tu budalaštinu koja se, razumije se, od početka do kraja bila rodila u njegovoj rastrojenoj, jadnoj glavi. U svoje izbavljenje od tjelesne kazne vjerovao je sveto. O strastvenoj ljubavi te gospođice prema njemu govorio je mirno i neprekidno, pa je, i bez obzira na opću budalaštinu pripovijesti, vrlo glupo bilo slušati takvu romantičnu priču o zaljubljenoj djevojci od čovjeka blizu pedeset godina, s takvom tužnom, ogorčenom i nakaznom fizionomijom. Nevjerojatno šta je strah pred kaznom mogao učiniti od te plašljive duše. Možda je zaista koga opazio kroz prozorak, pa je naglo, u jedan tren, našlo svoj izlaz, svoj oblik ludilo koje se u njemu pripremalo od straha, iz sata u sat sve većega. Taj nesretni vojnik, koji možda za cijelog života nije ni jedan jedini put pomislio o gospođicama, izmislio je odjednom cijeli roman, hvatajući se instinktivno makar i za tu slamčicu.

Saslušao sam šuteći i ispričao o njemu drugim kažnjenicima. Ali kad su drugi postali radoznali, on stidljivo zašutio. Sutradan ga je liječnik dugo ispitivao i, kako je on rekao liječniku da nije uopće bolestan, a pregled je zaista to i pokazao, ispisali ga. Da mu je u listu napisano »sanus«, doznali smo tek kad su liječnici bili izišli iz sobe, tako da im nismo više mogli kazati šta je. A ni sami nismo još tada znali šta je posrijedi. Međutim, bila je to pogreška oblasti koja nam ga je poslala ne objasnivši zbog čega ga šalje. To je bila posljedica neke nemarnosti. A možda su i oni koji su ga poslali tek nagađali i nisu bili baš uvjereni o njegovu ludilu, već su postupali po nejasnim glasinama i poslali ga na ispitivanje. Bilo kako mu drago, nesretnika su preksutradan izveli na kaznu. To ga je, čini se, zaprepastilo

nenadanošću; sve do posljednjeg časa nije vjerovao da će ga kazniti, pa kad su ga povelili između redova, počeo je vikati: »U pomoć!« U bolnici ga sada nisu više doveli u našu sobu, jer u njoj nije bilo slobodna kreveta, nego u drugu sobu. Raspitivao sam se o njemu i doznao da za svih osam dana nije ni s kim govorio ni riječi, da je bio zbunjen i veoma tužan ... Poslije toga su ga, kad su mu zacijeljela leđa, nekamo otpremili. Ja bar nisam ništa više čuo o njemu.

Što se tiče liječenja i lijekova uopće, laki bolesnici, koliko sam mogao opaziti, gotovo se nisu pridržavali propisa i nisu uzimali lijekarije, ali teški bolesnici, i uopće pravi bolesnici, voljeli su da se liječe, uzimali su točno svoje miksture i praškove; najviše su kod nas voljeli izvanjska sredstva. Kupice, pijavice, kataplazme i puštanje krvi, što tako voli i u što tako vjeruje naš pučanin, primani su kod nas rado i čak sa zadovoljstvom. Bila me zainteresirala jedna neobična okolnost. Ti isti ljudi, koji su tako strpljivo podnosili najljuće bolove od batina i šiba, počesto su jadikovali, kreveljili se i čak stenjali od kakvih god kupica. Da li su se baš toliko mekušili, ili su se prenemagali — ne znam kako bih to objasnio. Istina, naše su kupice bile osobite vrste. Spravicu kojom se začas prosijeca koža vidar je još nekad, davno, izgubio ili pokvario, ili se možda sama pokvarila, tako da je morao lancetom urezivati na tijelu potrebne ureze. Za svaku kupicu urezuju dvanaestak ureza. Od sprave to ne boli. Dvanaest nožića udari brzo, u trenu, i bol se ne osjeća. Ali urezivanje lancetom je nešto drugo. Lanceta reže prilično polagano, bol se osjeća, a kako se, na primjer, za deset kupica mora urezati sto i dvadeset takvih ureza, to je sve zajedno bilo dakako bolno. Iskusio sam to, ali ako i jest bilo bolno i neugodno, ipak nije tako da se čovjek ne bi mogao uzdržati te ne bi stenjao. Bilo je smiješno gledati gdjekad kojega klipana, zdravoga kao dren, kako se previja i kmezi. To bi se uopće moglo usporediti s čovjekom, odlučnim i mirnim u nekom ozbiljnom poslu, koji kod kuće, kad nema posla, zapada u čamu i hirove, ne jede što mu daju, psuje i grdi; ništa mu nije po volji, svi ga ljute, svi su s njim grubi, svi ga muče — jednom riječju, peče ga salo, kako se gdjekad govori o takvoj gospodi, koju, uostalom, možeš naći i u prostom puku, a u našoj kaznionici, uz opći zajednički život, čak i vrlo često. Već u bolničkoj sobi znali su drugovi da počnu bockati takva mlitavca, a gdjekoji ga upravo i izgrdi; on zašuti kao da je i očekivao da će ga izgrditi i da će zašutjeti. Osobito Ustjancev nije to volio, i nikad nije propuštao prilike da izgrdi mlitavca. On uopće nije propuštao prilike da se zakači s kim bilo. To mu je bio užitak, potreba, razumije se, zbog bolesti, a donekle i zbog tuposti. Znao je isprva gledati ozbiljno i uporno, a zatim nekim mirnim, uvjerenim glasom dijeliti pouke. Do svega mu je bilo stalo; kao da su ga nama i postavili da pazi na red ili na opći moral.

— U sve se plete — govorili bi kažnjenici smijući se.

Uostalom, štedjeli su ga i izbjegavali da se s njim svađaju, i samo su mu se

tako gdjekada podsmijevali.

— Gle, koliko je napričao! Ne bi izvezao na trojim kolima.

— Šta napričao? Glupanu ne skidaju kapu, zna se. Zašto on više zbog lancete? Tko voli da se sladi, neka voli i da se hladi, trpi dakle.

— A šta se tebe tiče?

— Nije, braćo — prekinuo je jedan od naših kažnjenika — kupice nisu ništa; iskusio sam to; ali nema ljuće boli nego kad te dugo vuku za uho.

Svi se nasmijali.

— A zar su tebe vukli?

— Pa zar si ti mislio da nisu? Dabome da su me vukli.

— Zato tebi i strše uši.

U toga su kažnjenika, Šapkina, zaista bile vrlo duge uši koje su stršale na obje strane. Bio je skitnica, još mlad, spretan i tih čovo koji je uvijek govorio s nekim ozbiljnim, pritajenim humorom, pa su neke njegove pripovijesti bile veoma smiješne.

— Pa otkud bih ja znao da su tebe vukli za uho? Kako bih na to pomislio, ti tvrdo glavi čovječe? — upleo se iznova Ustjancev, mrzovoljno se obraćajući Šapkinu, premda on uopće nije govorio njemu nego svima; ali Šapkin ga nije ni pogledao.

— A tko te je vukao? — zapitat će netko.

— Tko? Zna se tko, upravitelj policije. To je, braćo, bilo zbog skitnje. Došli mi onda u K., a bila smo dvojica, ja i još jedan, također skitnica, Jefim bez prezimena. Putem smo se pomogli malko kod nekoga seljaka u selu Tolmini. Ima takvo selo, Tolmina. Ušli mi, dakle, i gleduckamo: da se pomognemo ovdje, pa da podbrusimo pete. U polju su četiri slobode, a u gradu tjeskoba — zna se. I eto, najprije smo svratili u krčmu. Razgledali. Prilazi nam neki, takva propalica, laktovi mu poderani, u njemačkoj odjeći. I ovo i ono.

— A kako ste vi — kaže — dopustite da zapitam, s dokumentom?

— Nismo — kažemo — bez dokumenta smo.

— Tako. I mi također. Tu imam još dva dobra prijatelja — kaže — i oni služe kod generala Kukuškina.^{25} Slobodan sam, dakle, da zamolim, malko smo se nakresali, a novcima se za sad nismo pomogli. Počastite nas s pol štofa rakije.

— Drage volje — kažemo. — Napili se dakle. I uputili nas tada na jedan posao, iz kradljivске struke, to jest iz naše. Bila je tu kuća, na kraju grada, i tu je živio jedan bogati mještаниn, sva sila blaga; odlučimo da ga po noći pohodimo. Ali tu smo kod bogatoga mještаниna, te iste noći, sva petorica i dopala šaka. Odveli nas

na policiju, a zatim samom upravitelju policije. Ja ću ih, kaže, sam ispitati. Izlazi s lulom, čašu čaja nose za njim, onakav jedar, sa zaliscima. Sjeo. A tamo osim nas doveli još trojicu, također skitnice. Smiješan vam je čovjek, braćo, skitnica: eto, ničega se ne sjeća, sve da mu kožu dereš, sve je zaboravio, ništa ne zna. Upravitelj policije ravno meni. Tko si ti? Zariknuo kao iz bureta. Pa, zna se, govorim isto što i svi: ničega se, kažem, ne sjećam, vaše visokoblago-rođe, sve sam zaboravio.

— Čekaj — kaže on — porazgovorit ću se još s tobom, njuška mi je poznata. Izbuljio oči u mene. A ja ga dosad nisam nikad ni vidio. Drugome će:

— Tko si ti?

— Podbrusipete, vaše visokoblago-rođe.

— Ti se dakle zoveš Podbrusipete?

— Tako se zovem, vaše visokoblago-rođe.

— Dobro dakle, ti si Podbrusipete, a ti? — to jest trećemu.

— A ja za njim, vaše visokoblago-rođe.

— Ali kako se zoveš ti?

— Tako se i zovem: »A ja za njim«, vaše visokoblago-rođe.

— Pa tko je tebe, nitkova, tako prozvao?

— Dobri su me ljudi prozvali, vaše visokoblago-rođe. Ne može svijet da bude bez dobrih ljudi, vaše visokoblago-rođe, zna se.

— A tko su ti dobri ljudi?

— Pa zaboravio sam malko, vaše visokoblago-rođe; izvolite velikodušno oprostiti.

— Sve si ih pozaboravljao?

— Sve sam ih pozaboravljao, vaše visokoblago-rođe.

— Ta imao si valjda i ti oca i majku?... Sjećaš li se bar njih?

— Sva je prilika da sam ih imao, vaše visokoblago-rođe, to sam malko zaboravio; možda sam i imao, vaše visokoblago-rođe.

— A gdje si dosad živio?

— U šumi, vaše visokoblago-rođe.

— Uvijek u šumi?

— Uvijek u šumi.

— Dobro, a zimi?

— Zime nisam vidio, vaše visokoblago-rođe

— A ti, kako se ti zoveš?

— Sjekira, vaše visokoblago-rođe.

— A ti?

— Brusi, ne zjaj, vaše visokoblagorođe.

— A ti?

— Bruskaj samo, vaše visokoblagorođe.

— Svi se vi ničega ne sjećate?

— Ničega se ne sjećamo, vaše visokoblagorođe.

Stoji, smije se, i oni gledaju njega, smješkaju se. Da, ali zna on koji put i u zube da jurne kad mu dodijaš. A sve je to sam jedar svijet, tako su gojni.

— Odvedite ih u kaznionicu — kaže — ja ću s njima kasnije; a ti ostani — to on meni kaže. — Hajde ovamo, sjedni! Gledam: stol, papir, pero. Mislim: šta on to smišlja da radi?— Sjedni — kaže — na stolicu, uzmi pero, piši! — a uhvatio me za uho i vuče. Gledam ga kao vrag popa.

— Ne znam — kažem — vaše visokoblagorođe.

— Piši!

— Smilujte se, vaše visokoblagorođe!

— Piši, kako umiješ, tako piši!

A sve vuče za uho, sve vuče, a kad zavrne! Eh, braćo, kažem vam, lakše bi bilo da mi je opalio trista šiba, čak su i iskre zavrcale — svejednako: piši!

— Pa je li poludio?

— Ne, nije poludio. Nego je nedavno u T-ku pisarč:ć izveo majstoriju: zdipio državne novce i pobjegao s njima, a i njemu strše uši. Objavili dakle svakuda. A ja sam po znacima nekako bio nalik na onoga, pa me zbog toga i udario na muke; znam li pisati i kako pišem?

— Gle tvoga posla, momče! A boli?

— Kažem vam, boli.

Zaorio opći smijeh.

— Pa jesi li napisao?

— A šta bih napisao? — Stadoh perom vući, vučem te vučem po papiru, pa me se okanio. I tako, odvalio mi desetak pljusaka, razumije se, i s tim me pustio, dakako u kaznionicu.

— A zar ti znaš pisati?

— Prije sam znao, ali kad stadoše da pišu perima, odućio sam se...

Eto u takvim je pripovijestima, ili bolje, u takvoj brbljariji prolazilo pokadšto naše dosadno vrijeme. Bože mili, kakva je to bila dosada! Dani dugi, zagušljivi, jedan kao i drugi. Bar da je kakve knjige! A ja sam, osobito isprva, često odlazio u

bolnicu, gdjekada bolestan, gdjekada naprosto da ležim, bježao sam od kaznionice. Teško je bilo ondje, još teže nego ovdje, moralno teže. Pakost, mržnja, svađa, zavist, neprestano zabadanje u nas plemiće, zlobna prijeteća lica. A tu u bolnici svi su bili izjednačeniji, živjeli prijateljski. Najtužnije je vrijeme za cijeloga dana nastajalo naveče, za svijeće, i za prvo doba noći. Liježu rano. Tmurni žižak svijetli jarkom točkom daleko kod vrata, a na našem je kraju sumrak. Postaje smradno i zagušljivo. Gdjekoji ne može da zaspi, ustaje i sjedi po sat i pol na postelji, oborene glave s kapom, kao da o nečemu misli. Gledaš ga cijeli sat i nastojiš pogoditi o čemu misli, da i ti kakogod utučeš vrijeme. Ili sanjariš, sjećaš se prošlosti, prikazuju ti se u uobrazilji prostrane, sjajne siike; sjećaš se takvih potankosti kojih se u drugo vrijeme ne bi sjetio, i ne bi ih proosjećao ovako kao sada. Ili gataš o budućnosti: kako li ćeš izići iz kaznionice? Kamo? Kad će to biti? Hoćeš li se kad bilo vratiti u zavičaj? Misliš, misliš i u duši ti se gane nada... Ili gdjekad naprosto brojiš jedan, dva, tri i tako dalje, da bi kakogod u tom brojenju zaspao. Gdjekad bih nabrojio do tri tisuće i ne bih zaspao. Eto se netko prevrće. Ustjancev zakašljao svojim gnjilim, sušičavim kašljem, onda slabo zastenja, a svaki put priklapa: »Gospode, zgriješio sam!« Čudno je slušati taj bolni, razbijeni, tjeskobni glas usred sveopće tišine. A eno negdje u kutu također ne spavaju i razgovaraju sa svojih ležaja. Jedan počinje pripovijedati štogod o svojoj dogodovštini, o dalekom, o prošlom, o skitnji, o djeci, o ženi, o predašnjim prilikama. Osjećaš već po samom dalekom šaptu da mu se sve to o čemu pripovijeda nikad više neće vratiti, a on, pripovjedač, odsječen je komad; drugi sluša. Čuje se samo tih, jednak šapat, kao da negdje daleko žubori voda...

Sjećam se, jednom sam za duge zimske noći saslušao jednu pripovijest. Na prvi mi se pogled učinila nekim snom u vrućici, kao da ležim u groznici i sve mi se to prisnilo u vatri, u bunilu...

IV AKULJKIN MUŽ

Bila je već kasna noć, dvanaest sati. Bio sam zaspao, ali se odjednom probudih. Tmurno, slabo svjetlo dalekoga žiška jedva obasjava sobu... Gotovo svi već spavaju. Spava čak i Ustjancev i u tišini se čuje kako teško diše i kako mu uz svaki disaj hripa u grlu sluz. U daljini, u trijemu, odjeknuli odjednom teški koraci, približava se stražarska smjena. Puška zveknula kundakom o pod. Otvorila se soba i razvodnik, oprezno koračajući, broji bolesnike. Začas su sobu zaključali, postavili novoga stražara, straža je otišla i opet je predašnja tišina. Sada tek opazih da nedaleko od mene, lijevo, dvojica ne spavaju i kao da šapuću. To se događalo u bolničkim sobama: gdjekada dane i mjesece leže jedan uz drugoga i ne govore ni riječi, a odjednom se nekako razgovore u noćno doba koje izaziva povjerenje, i jedan započne da razlaže drugome cijelu svoju prošlost.

Čini se da već odavno govore. Početak nisam čuo, a i sad nisam sve mogao razabrati; ali malopomalo sam se pri vikao i počeo sve da razumijevam. Ne spava mi se; šta bih, dakle, radio nego da slušam?

Jedan prilegao na postelju, pridignuo glavu, ispružio prema drugu vrat i pripovijeda vatreno. Očito se ražario, uzбудio; želi da pripovijeda. Slušatelj, mrk i posve ravnodušan, sjedi na svom ležaju, ispružio po ležaju noge, pokadsto mumlja štogod pripovjedaču za odgovor ili za znak sudjelovanja, ali kao da je to više iz pristojnosti nego zbiljski, i svaki čas iz rožane burmutice nabija nos burmutom. To je popravni vojnik Čerevin, čovjek od pedesetak godina, mrki sitničar, hladan raspravljač i samoljubivi glupan. Pripovjedač Šiškov mlad još je momak, nema mu trideset godina, naš građanski uznik koji radi u krojačnici. Dosad sam se malo obazirao na njega; a i kasnije, za cijelog moga kaznioničkog života, nekako me nije vuklo srce da se njime pozabavim. Bio je prazan, šumast čovjek. Gdjekad šuti, mrk životari, vlada se grubo, po cijele sedmice ne govori. A gdjekad se uplete odjednom u kakvu zgodu, počne spletkariti, žestiti se zbog tričarija, švrlja iz uza u uze, raznosi vijesti, ogovara, sav je izbezumljen. Kad ga istuku, opet šuti. Prilična je kukavica i mlitavac. Svi se prema njemu vladaju nekako prezirno. — Nevisoka je rasta, suhonjav; oči su mu nemirne, a gdjekad nekako tupo zamišljene. Događalo se da pripovijeda štogod i započne žestoko, vatreno, čak se i rukama razmahuje — i odjednom zašuti, ili skrene na štogod drugo, zanese se za novim potankostima i zaboravio o čemu je počeo govoriti. Često je psovao, a kad bi psovao, svakako je za nešto prekoravao čovjeka, za kakvu krivicu koja je njemu nanesena, govorio strastveno, gotovo plakao... Na balalajci nije loše svirao i volio je svirati, a o

blagdanima je čak i plesao, i dobro plesao, kad bi ga natjerali... Vrlo se brzo dao natjerati da štogod učini... Nije baš bio tako poslušan, ali se volio nametati u prijateljstvu i ugađati iz prijateljstva.

Dugo nisam mogao dokučiti šta pripovijeda. Isprva mi se također činilo da neprestano skreće s teme na nešto sporedno. Možda je i opazio da Čerevinu gotovo i nije stalo do njegove pripovijesti, ali je, čini se, svakako htio sebe uvjeriti kako je njegov slušatelj puka pažljivost, i možda bi ga veoma žalostilo kad bi se uvjerio o protivnom.

— ... Izlazi ti on na trg — nastavi on — svi mu se klanjaju, odaju čast, jednom riječju, bogatašu.

— Trgovao je, kažeš?

— Pa da, trgovao. Mještani su ti kod nas siromasi. Puka golotinja. Žene vuku s rijeke vodu još kako na strmu obalu da zaliju vrt; kinje se i kinje, a s jeseni ne skupe ni za kiselu juhu. Propast. Da, imao je velik posjed, zemlju je orao sa slugama, trojicu je držao, uz to još i svoj pčelinjak, medom su trgovali i stokom također, u našem je mjestu bio dakle veoma poštovan. Bio je star, sedamdeset godina, kosti mu otežale, sijed, takav velik. Kad tako u lisičjoj bundi iziđe na trg, svi mu iskazuju čast. Poštuju dakle.

— »Zdravo, djede Ankudime Trofimiču!«

— Zdravo, kaže, i ti. Ni od koga, to jest, ne zazire.

— »Dabogda poživjeli, Ankudime Trofimiču!«

— A kako tvoji poslovi? zapitat će on.

— »Pa poslovi su otpočeli, kao što se čađa bijeli; kako vi, djede?«

— Živimo i mi, kaže, po grijesima našim, i mi krademo bogu dane.

— »Dabogda poživjeli, Ankudime Trofimiču!«

Ni od koga, to jest, ne zazire, a kad govori, svaka mu riječ rubalj vrijedi. Štioc je bio, pismenjак, sve čita božanstveno. Posadi babu pred sebe: »Slušaj dakle, ženo, razbiraj« i počne joj tumačiti. A baba mu i nije bila stara, uzeo je za drugu ženu, dakle radi djece, od prve žene nije ih imao. Jest, a od druge, od Marje Stepanovne, imao je sina, još nedorasla, mlađi mu se, Vasja, rodio kad mu je bilo šezdeset godina, a Akuljki, kćeri, najstarijoj od svih, bilo je osamnaest godina.

— To je tvoja žena?

— Počekaј, najprije je tu naklevetao Filjka Morozov. Ti se, kaže Filjka Ankudimu, dijeli; vraćaj sve četiri stotine rubalja srebra, a zar sam ja tebi sluga? Neću da trgujem s tobom, a tvoju Akuljku, kaže, neću da uzmem. Sada sam, kaže, udario da pijem. Meni su, kaže, sada roditelji pomrli, pa ću u najamnike, otići ću, dakle, u voјnike, i za deset godina doći ću vam ovamo kao maršal. Ankudim mu

vratio novce, razračunao se s njim sasvim, kako treba — jer još je otac njegov sa starcem trgovao jednim kapitalom.

— »Ti si, kaže, propalica.« A on će njemu: — Pa, bio ja propalica ili ne bio, ali s tobom, sijedonjo, naučit će čovjek kako se šilom mlijeklo kusa. Ti bi, kaže, da izbiješ zaradu iz dva groša, svaku tričariju skupljaš — ne pristaje li u kašu. Htio sam, kaže, da pljunem na to. Zgrćeš te zgrćeš, a vraga ćeš kupiti. Ja, kaže, imam karaktera. A Akuljku tvoju ipak neću uzeti: ja sam, kaže, ionako s njom spavao.

— Ta kako se — govori mu Ankudim — usuđuješ sramotiti poštena oca poštenu kćer? Kada si ti s njom spavao, ti zmijsko salo, ti štučja krvi! — A sav se zatresao. Tako je Filjka pripovijedao.

— A ja ću isposlovati — kaže — da ne samo za mene, nego ni za koga vaša Akuljka sada ne pođe, nitko je neće uzeti, ni Mikita Grigorič neće je sad uzeti, jer je obeščašćena. Još od jeseni sam živio s njom. A sada ne bih pristao ni za sto rakova. Evo, pokušaj mi odmah dati sto rakova — neću pristati..

I počeo on da banči, momak! I to tako da sve zemlja ječi, cijeli grad odjekuje. Pokupio drugova, ima gomilu novaca, tri mjeseca je bančio, sve spiskao. »Dok, kaže, sve novce utučeni, spiskat ću kuću, sve ću spiskati, a onda ću ili u najamnike ili ću se dati u skitnju.« Od jutra do večeri znao je biti pijan, vozao se na dva konja s praporcima. A djevojke su ga voljele da je strahota. Na trubu je dobro svirao.

— On je, dakle, s Akuljkom još prije toga imao posla?

— Stani, počekaj. I ja sam onda sahranio roditelja, pa je moja majka pekla paprenjake, radili smo za Ankudima, time smo se i prehranjivali. Živjeli smo loše. I mi smo imali kolibu za šumom, sijali smo žito, ali poslije oca smo sve utukli, jer i ja sam počeo bančiti, braco moj. Od majke sam batinama otimao novce ...

— To ne valja, ako je batinama. Velik je grijeh.

— Znao sam, braco moj, od jutra do noći biti pijan. Kuća nam je bila još prilična, od trulog soja ali svoja, samo što bi po izbi mogao zeca vitlati. Sjedimo i gladujemo, po tjedan dana zube čačkamo. Majka me grdi te grdi; ali šta ja marim!..

.

Nisam se onda, brate, rastajao od Filjke Morozova. Od jutra do noći bio sam s njim. »Sviraj mi, kaže on, na gitari i pleši, a ja ću ležati i dobacivati ti novce, jer sam najbogatiji čovjek.« I šta on nije radio! Jedino nije uzimao pokradu: »Nisam ja, kaže, tat nego pošten čovjek.« »A hajdemo, kaže, da Akuljki zamažemo smolom kućna vrata¹²⁶¹, jer neću da se Akuljka uda za Mikitu Grigoriča. To je meni draže nego kiselica«, kaže. A za Mikitu je Grigoriča starac još prije toga htio da dade djevojku. Mikita je također bio starac, udovac, s naočarima, trgovao je. Kad je čuo da su se o Akuljki pronijeli glasovi, on će naprečac: »Meni će to, kaže, Ankudime Trofimiču, biti na veliku sramotu, a ja se zbog starosti i ne želim ženiti.«

Namazali mi, dakle, Akuljki kućna vrata. Za to su je kod kuće svojski tukli... Marja Stepanovna viče: »Sa svijeta ću te maknuti!« A starac: »U staro doba, kaže, za časnih patrijarha, nju bih, kaže, na lomači sasjekao, ali sad je, kaže, na svijetu tama i trulež.« Po cijeloj ulici znaju susjedi čuti kako Akuljka iza svega glasa viče: šibaju me od zore do mraka. A Filjka viče da ga cijeli trg čuje: »Divna je, kaže, djevojka Akuljka, ispi-drugarica. Gizdava hodaš, bijelo se nosiš, kaži koga ljubiš! Ondje sam im, kaže, kresnuo u brk, pamtit će.«

U to vrijeme sreo sam jednom Akuljku, ide s vedrima, a ja vičem: »Zdravo, Akulina Kudimovna! Salfet vašoj milosti, gizdavo hodaš, otkud uzimaš, daj pismeno, kakvog dragog imaš!« Samo što rekoh, a ona, kad me pogledala razrogačenih očiju, usukala se kao suha biljka. Kad me pogledala, pomislila joj mati da se ona sa mnom smije, te joj viče s vrata: »Šta ti kesiš zube, bestidnice!« pa toga dana udri opet po njoj. Znala ju je tući cijeli dugovetni sat. »Umlatit ću je, kaže, jer ona mi nije više kći.«

— Bila je dakle razuzdana?

— Pa slušaj, striče. Kako sam to onda pijančio s Filjkom, došla k meni mati, a ja ležim: »Šta ti, kaže, nitkove, ležiš? Razbojnik, si ti, kaže, takav si«. Grdi dakle. »Ženi se, kaže, evo oženi se Akuljkom. Oni će se sada veseliti da je i za tebe udadu, trista će rubalja dati samih novaca.« A ja ću njoj: »Ta ona je, kažem, postala sada nepoštena za sve.« »Pa ti si glupan, kaže, vjenčanjem se sve pokriva; a tebi je bolje ako ona za svega vijeka bude tebi kriva. A mi bi se njihovim novcima pomogli; ja sam već, kaže, govorila s Marjom Stepanovnom. Rado sluša.« A ja: »Novce, kažem, dvadeset rubalja srebra na stol, onda ću se oženiti.« I vjerovao ti ili ne vjerovao, sve do svadbe se nisam trijeznio. A uz to još prijeti Filjka Morozov: »Sva ću ti, Akuljkin mužu, rebra izlomiti, a sa ženom ću tvojom, ako ushtjednem, svaku noć spavati.« A ja njemu: »Lažeš, pseto jedno!« Ali, time me posramio po cijeloj ulici. Dotrčao ja kući: »Neću da se ženim, kažem, ako mi odmah ne istresu pedeset rubalja srebra!

— A jesu li je htjeli dati za tebe?

— Zar za mene? A zašto ne bi? Ta mi nismo bili nepoštenjaci. Moj je otac tek potkraj pogorio i upropastio se, a inače bismo živjeli u još većem obilju nego oni. Ankudim kaže: »Vi ste, veli, puka golotinja.« A ja mu odgovaram: »Nisu vam malo, kažem, vrata namazana smolom.« A on meni: »Pa šta se ti, kaže, kočoperiš pred nama? Dokaži da je ona nepoštena, a mani se posla pusta, da svakomu čepiš usta. Ili te volja, ili nije, pa je ne uzimaj. Samo vrati novce što si uzeo.« Onda sam i s Filjkom dokrajčio i poručio mu po Mitriju Bikovu da ću ga sada pred svima obrukati, i sve do svadbe, braco moj, nisam se trijeznio. Tek sam se pred vjenčanje otrijeznio. Kad su nas, dakle, dovezli s vjenčanja, posadili nas, a Mitrofan

Stepanovič, to jest ujak, kaže: »Makar i bilo nepošteno, ali je čvrsto sve uređeno i dokončano.« Starac Ankudim također se opio i zaplakao, sjedi, a suze mu teku niz bradu. A ja, brate, evo šta sam onda uradio: ponio u džepu korbač, nabavio ga još prije vjenčanja i odlučio da sad iskalim srce na Akuljki, neka zna, mislim, kako je udavati se nepošteno, a neka i ljudi znaju da se nisam kao glupan oženio...

— I pravo je! Da bi dakle odsad znala...

— Nije, ujo, nego znaš, ti šuti. U našem mjestu odmah poslije vjenčanja vode u kiljer, a oni međutim ondje piju. Ostavili dakle mene s Akuljkom u kiljeru. Ona sjedi sva bijela, ni kapi krvi nema u licu. Zaplašila se dakle. I kosa joj je bijela kao lan. Oči su joj krupne. I neprekidno šuti, ne čuješ je, kao da njemakinja živi u kući. Sasvim čudna. A možeš li ti, braco, i zamisliti: ja pripremio korbač i položio ga tik do postelje, a pokazalo se, braco moj, da ona meni ni za što nije ni kriva ni dužna.

— Šta kažeš!?

— Ni za što; baš poštena iz poštene kuće. Pa zašto je ona, braco moj, kad je tako, pretrpjela takvu muku! Zašto ju je Filjka Morozov pred svima osramotio?

— Jest.

— Onda ja odmah s postelje kleknuo pred nju na koljena, sklopio ruke: »Draga, kažem, Akulina Kudimovna, oprosti meni glupanu što sam te držao za takvu. Oprosti, kažem, meni nitkovu!« A ona sjedi preda mnom na krevetu, gleda me, obje mi ruke položila na ramena, smije se, a suze joj teku; plače i smije se... Onda ja izišao pred ljude: »Eh, kažem, ako sada sretnem Filjku Morozova, neće dalje živjeti na svijetu!« A stari više i ne znaju kome bi se molili: mati joj gotovo pala pred noge, dere se. A starac rekao: »Da smo znali i pametovali, našli bismo ti drugačijeg muža, ljubljena naša kćeri.«

A kad sam izišao s njom prve nedjelje u crkvu: na glavi mi ovčja šubara, na meni kaftan od fina sukna, baršunske šaljvare; na njoj nova zečja bundica, svilen rubac — to jest, ja vrijedim nje i ona vrijedi mene, i eto kako idemo! Ljudi uživaju gledajući nas: ja sam već sam po sebi, a Akulinušku ako i ne možeš pred drugima pohvaliti, ne možeš je ni pokuditi, pa je između deset nećeš izbaciti! ...

— Pa dobro!

— Slušaj dakle. Odmah sutradan poslije svadbe ja sam, iako pijan, pobjegao od gostiju; istrgnuo se i trčim: »Dajte mi amo, kažem, dangubu Filjku Morozova — dajte ga amo, nitkova!« Vičem po trgu! Ali bio sam pijan, pa me uhvatili već blizu Vlasovih i tri me čovjeka silom dovela kući. A po gradu se pronio glas. Djevojke na trgu razgovaraju. »Djevojke, umnice, znate li? Akuljka izašla poštena.« A Filjka meni uskoro kaže pred ljudima: »Prodaj ženu — pijančevat ćeš. Kod nas se, kaže, vojnik Jaška zato i oženio: sa ženom nije spavao, a tri je godine bio pijan.« — Ja njemu govorim: »Ti si nitkov!« — »A ti si, kaže on, glupan. Ta tebe su pijana

vjenčali. Šta si onda i mogao da razabereš u tome?« Ja došao kući i vičem: »Pijana ste me, kažem, vjenčali!« Mati se odmah zakvačila! »Tebi su, majčice, kažem, uši zastrte zlatom. Ded amo Akuljku!« Eto, i počeh je mlatiti. Mlatio sam je, brate, mlatio, neka dva sata sam je mlatio, dokle god nisam i sam spao s nogu; tri tjedna nije ustajala s postelje.

— Ono istina — flegmatično napomenu Čerevin — ako ih ne tučeš, onda one ... a zar si je zatekao s ljubavnikom?

— Nisam, zatekao je nisam — pošutio i kao preko volje priznao Šiškov. — Ali me već veoma vrijeđalo, ljudi su mi dozlogrdjeli zadirivanjem, a svemu je tome kolovođa bio Filjka. — »U tebe, kaže, žena od oka ima, da je svijetu na očima.« Sazvao nas goste, pa ovako zainatio: »Žena mu je, kaže, milosrdna duša, plemenita, uljudna, druževna, svima dobra, kao što je sada kod njega. A zaboravio momak kako joj je sam smolom mazao vrata!« Ja sam pijan sjedio, a on, kad me u taj mah uhvatio za kosu, kad me uhvatio, prignuo me dolje: »Pleši, kaže, Akuljkin mužu, ja ću tebe tako držati za kosu, a ti pleši, zabavljaj me!« — »Nitkove!« vičem. A on će meni: »Ja ću tebi doći s društvom i Akuljku ću, tvoju ženu, pred tobom išibati koliko me bude volja.« Tada sam se, vjerovao ti ili ne vjerovao, cio mjesec dana nakon toga bojava odlaziti od kuće: doći će, mislim, osramotit će. Eto zbog toga sam upravo i počeo da je tučem ...

— A zašto bi tukao! Ruke vezuju, jezik ne zavezuju. Ne vrijedi mnogo ni tući. Kazni je, pouči, a onda miluj. Zato je žena.

Šiškov je neko vrijeme šutio.

— Nažao mi se dalo — započne on iznova — i opet sam prihvatio tu naviku: gdje kojeg je dana tučem od jutra do večeri; nevaljalo je ustala, nije dobro pošla. Ako je ne istučem, dosadno mi je. Sjedi ona, šuti, gleda kroz prozor, plače, plače.... Neprestano plače, pa je i požalim, a ipak tučem. Mati me za nju grdi te grdi: »Nitkov si ti, kaže, zlikovačko meso!« — »Ubit ću — vičem — i da mi se nitko nije sad usudio govoriti, jer su me na prevaru oženili.« Isprva se starac Andukim zauzimao, sam je dolazio: »Ti još nisi, kaže, bogzna kakav član; smotat ću ja i tebe!« A zatim odustao. A Marja Stepanovna smirila se sasvim. Došla jednom, u suzama moli: »Dolazim da ti dodijavam, Ivane Semjoniču, stvar je mala a molba velika. Daj da mi sunce grane, sinko«, klanja se, »smiri se, oprosti joj! Našu su kćerku zli ljudi oklevetali: i sam znaš, poštenu si je uzeo« ... Do nogu mi se klanja, plače. A ja se kočoperim: »Neću sada ni da vas slušam! Što hoću, to svima vama i činim, jer sada nemam vlasti nad sobom; a Filjka Morozov, kažem, drug mi je i desni prijatelj.«

— Opet ste, dakle, počeli bančiti?

— Ni govora! Ne možeš mu ni prići! Baš se sasvim propio. Sve svoje spiskao i

kod mještana se najmio za najamnika;1 otišao mjesto starijega sina. A u našem mjestu, ako je najamnik, onda sve do onoga dana dok ga ne odvedu svi u kući pužu pred njim, i on je svemu potpuni gospodar. Kod nastupa dobiva sve novce, a donde živi u gospodarevoj kući; živi pol godine, a šta za to vrijeme najamnici rade s gospodarima, samo da se krstiš! Ja, kao da kaže, idem mjesto tvoga sina u vojnike, vaš sam dakle dobrotvor, pa me morate svi štovati, inače ću odustati. Tako se Filjka kod mještana razgoropadio, sa kćerkom spava, domaćina svaki dan poslije objeda vuče za bradu — sve radi za svoju zabavu. Svaki dan mora mu biti kupelj i vinom da se pari, a u kupelj da ga žene na rukama nose. Kad se s terevenke vrati kući, stane na ulici: »Neću na vrata, kidaj plot!« pa mu moraju na drugom mjestu, kraj vrata, kidati plot i onda ulazi.

Najzad je svršio, povezli ga da ga dadu u vojsku, otrijeznili ga. Svijet vrvi po svoj ulici: voze da predaju Filjku Morozova! On se klanja na sve strane. Akuljka je u taj čas išla iz vrta; kad ju je Filjka ugledao, baš pred našim vratima, zaviknu: »Stoj!« skoči s kola i upravo se njoj pokloni do zemlje! »Dušo moja, jagodo, kaže joj, ljubio sam te dvije godine, a sada me s muzikom vode u vojnike. Oprosti mi, kaže, poštena oca poštena kćeri, jer sam pred tobom nitkov, svemu sam kriv!« I po drugi put joj se pokloni do zemlje. Akuljka je stala kao da se u prvi mah uplašila, a onda mu se poklonila do pasa pa mu kaže: »Oprosti i ti meni, dobri junače, a ja tebi ne znam nikakva zla!« Ja za njom u izbu: »Šta si mu to, kujo, kazala?« A ona me, vjerovao ti meni ili ne vjerovao, pogledala: »Pa ja njega, kaže, volim sada više nego svjetlo!«

— Gle ti! ...

— Toga joj dana nisam cio dan kazao ni riječi... Tek navečer kažem: »Akuljko! Sad ću te ubiti.« Po noći mi se nije spavalo, nego iziđoh u trijem da se napijem kvasa, a uto stalo i svitati. Uđem u izbu. »Akuljko, kažem, spremaj se da odemo na stanje.« Još sam se i prije toga spremao, i majka je znala da ćemo otići. »I treba, kaže; vrijeme je žetvi, a slugu, kažu, treći dan ondje boli trbuh.«

Ja upregnuo u kola, šutim. Kad iz našega grada kreneš, odmah ti se otegla šuma petnaest vrsta, a iza šume je naše stanje. Kad smo prošli šumom neke tri vrste, zaustavim konja: »Ustaj, Akulina, kažem; stigao ti je kraj.« Ona me gleda, uplašila se, ustala preda mnom, šuti. — »Dodijala si mi, kažem, moli se Bogu!« I kako sam je zgrabio za kosu: kosa joj je bila tako debela, duga, ja je omotao oko ruke, odostrag je s obadviju strana koljenima pritisnuo, izvadio nož, glavu joj zabacio unatrag, pa joj potegnuo nožem po grlu ... Kad je zaciknula i briznula joj krv, odbacim nož, obuhvatim je rukama odnaprijed, legnem na zemlju, ogrlim je i uzvičem se nad njom, ričem na sav glas; i ona se dere, i ja se derem; sva dršće, otima mi se iz ruku, a krv na mene sve šiklja, sve šiklja i na lice i na ruke. Ostavio

ja nju, strah me spopao, ostavio i konja pa udri bježati, bježati, dotrčao kući odostrag, pa u kupaonicu: bila je kod nas stara kupaonica koja više ne služi: zavukao se pod klupu i ondje sjedim. Do noći sam ondje presjedio.

— A Akuljka?

— A ona je valjda, kad sam otišao, ustala i također pošla kući. Našli je zatim sto koraka od onoga mjesta.

— Samo si je priklao dakle.

— Jest...

Šiškov zastao na časak.

— Ima takvih žila — napomenu Čerevin — ako nju, tu žilu, odmah ne presiječeš, neprekidno će se čovjek mučiti, i koliko god krvi isteklo, neće umrijeti.

— Ali je ona umrla. Našli je navečer mrtvu. Objavili, počeli me tražiti i našli me već pred noć u kupaonici! ... Evo živim ovdje gotovo već četvrtu godinu — dometnuo, pošto je pošutio.

— Hm ... Ono, istina je, ako ne tučeš, neće biti dobro — hladnokrvno i metodski napomenu Čerevin opet vadeći burmuticu. Počeo šmrkati, dugo i na mahove. — Ipak se ti, momče — nastavi on — pokazuješ sam po sebi i jako glup. I ja sam tako zatekao jednom ženu s ljubavnikom. Zovnuo sam je, dakle, u sušu; povodac složio u dvoje. »Kome ti, kažem, prisežeš?« I tukao sam je, tukao tim povodcem, tukao i tukao, možda sat i po sam je tukao, pa će ona meni: »Noge ću ti, viče, miti i tu vodu piti.« Avdotja se zvala.

V LJETNO DOBA

Ali, evo, već je i početak travnja, evo se već približava i Veliki tjedan. Malopomalo započinju i ljetni poslovi. Sunce je svaki dan sve toplije i žarče; zrak miriše proljećem i razdražljivo djeluje na organizam. Krasni dani što nastaju uzbuđuju i okovanog čovjeka, rađaju i u njemu neke želje, težnje, čamu. Čini se da pod jarkim sunčanim svjetlom još jače žališ za slobodom nego za tmurna zimskog ili jesenskog dana, i to se opaža na svim uznicima. Oni kao da se i vesele svijetlim danima, ali ujedno u njima raste neka nestrpljivost, žestina. "Zaista., opazio sam da se kod nas u kaznionici s proljeća češće svađaju. Češće se čuje buka, vika, nastaju zapleti; događalo se i to da odjednom u poslu uvrebaš čiji zamišljeni, uporan pogled u modru daljinu, nekamo na drugu obalu Irliša, gdje puca beskrajna ravnica od tisuću i po vrsta, slobodna kirgiska stepa; uvrebaš čiji duboki uzdah, iz punih grudi, kao da nešto vuče čovjeka da udahne taj daleki, slobodni zrak i da njime olakša prigušenu, okovanu dušu. — »Eh!« kaže napokon kažnjenik te se odmah, kao da je sa sebe stresao sanjarije i sjetu, nestrpljivo i mrko hvata lopate ili opeka koje treba odvući s jednoga mjesta na drugo. Već začas zaboravlja svoj nenadani osjećaj i opet se smije ili psuje, već prema naravi; ili se odjednom, s neobičnim žarom koji nije ni u kakvu razmjeru s potrebom, laća rada ako mu je određen na rok, i radi, radi iz svih sila kao da želi težinom rada ugušiti u sebi nešto što ga samo tišti i guši iz nutrine.

Sve su to snažni ljudi, ponajviše u cvijetu godina i snage ... Teški su okovi u to doba! Ne poetiziram u ovaj čas i uvjeren sam o istinitosti svoje napomene. Osim što za topla dana, pod jarkim suncem, kad svom dušom, svim bićem svojim osjećaš i čutiš prirodu koja s beskrajnom snagom uskrsava oko tebe, još teža postaje zatvorena kaznionica, stražarska pratnja i tuđa volja — osim toga u to proljetno vrijeme s prvom ševom otpočinje po cijeloj Sibiriji i po cijeloj Rusiji skitnja: bježe ljudi božji iz kaznionica i spašavaju se u šumama. Poslije zagušljive jame, poslije sudova, okova i batina, skitaju se po miloj volji kud hoće, gdje im je ljepše i povoljnije; piju i jedu gdje se šta nađe, šta bog da, a po noći mirno usnu gdje god u šumi, ili u polju, bez velike brige, bez kaznioničkog jada, kao šumske ptice, opraštajući se uz »laku noć« jedino s nebeskim zvijezdama, pod božjim okom.

Ne treba ni kazati, gdje kad je i teško, i gladiješ, i kinjiš se »služeći generalu Kukuškinu«. Ponekad po dan i noć ne vidiš kruha; od svih se moraš sakrivati, čuvati, moraš i krasti i otimati, a katkad i ubijati. »Naseljenik je kao djetence, što pogleda, to i grabi«, govore u Sibiriji o naseljenicima. Ta se uzrečica u doslovnom

značenju i čak s nekim dometkom može prišiti i skitnici. Skitnica malokad nije razbojnik i gotovo je uvijek kradljivac, razumije se, više od prijeke potrebe nego po pozivu. Ima okorjelih skitnica. Neki bježe, čak i onda kad su već odrobijali s naselja. Činilo bi ti se da je on zadovoljan na naselju i opskrbljen, ali nije, sve ga nekamo vuče, nekamo ga zove. Život po šumama, siromašan i težak život, ali slobodan i pun pustolovina, ima nešto zamamno, neku tajnovitu draž za onoga tko ga je već jednom okusio, pa kad pogledaš — pobjegao čovjek, gdje koji čak i skroman, uredan, za kojega se činilo da će postati dobar naseljenik i valjan gospodar. Poneki se čak i ženi, rađa djecu, živi svojih pet godina na jednom mjestu, a odjednom, jednoga lijepog jutra, nestaje nekamo, ostavljajući u nedoumici ženu, djecu i cijelu općinu u koju je zapisan.

Kod nas u tamnici pokazivali su mi jednoga takvoga bjegunca. Nije počinio nikakvih osobitih zločina, nije se bar čulo da o njemu tako govore, a neprestano je bježao, cijeli je svoj život probježao. Bio je i na južnoj ruskoj granici preko Dunava, i u Kirgiskoj stepi i u istočnoj Sibiriji, i na Kavkazu — svuda je bio. Tko zna, možda bi u drugim prilikama postao kakav Robinson Crusoe sa svojom strašću za putovanje. Ali sve su mi to o njemu govorili drugi, a on je sam u kaznionici malo razgovarao, tek što će progovoriti najpotrebnije. Bio je to vrlo majušan seljačić, već oko pedesetak godina, neobično miran, neobično smirena i čak tupa lica, smirena do idiotstva. Ljeti je volio da sjedi na suncu i da uvijek mrmlja kakvu pjesmicu, ali tako tiho da je pet koraka do njega ne čuješ više. Crte su mu lica bile nekako odrvenjele, jeo je malo, ponajviše kruha; nikad nije kupio ni jedan kolač, ni osminu rakije, a teško da je ikad i imao novaca, teško da je umio čak i brojati. Spram svega se vladao sasvim mirno. Kaznioničke je pse hranio gdje kad iz ruku, a kaznioničke pse nije kod nas nitko hranio. Rus uopće i ne voli hraniti pse. Kažu, bio je oženjen, čak dvaput, govorili su da ima negdje djece ...

Zašto je dospio u kaznionicu, uopće ne znam. Naši su neprestano očekivali da će strgnuti i od nas, ali, ili još nije bilo došlo njegovo vrijeme, ili su mu već protekle godine, on je samo živio, životario, te se nekako promatrački vladao prema tome čudnom društvu koje ga okružuje. Uostalom, nisi mogao biti siguran, premda ti se čini, zašto bi i bježao, kakva mu je korist. A ipak, sve u svemu, šumski je skitnički život prema kaznioničkom raj. To je tako razumljivo da ne može biti nikakve usporedbe. Ljuta je nevolja, ali slobodna volja. Zato se svaki kažnjenik u Rusiji, ma gdje robijao, nekako uznemiruje s proljeća, čim ga pozdrave prve zrake proljetnog sunca. Premda nipošto ne kani bježati svaki, jer se pouzdano može kazati da se zbog teškoće i zbog odgovornosti odlučuje na to jedan od stotine, ipak će i drugih devedeset i devet bar posanjariti o tome kako bi mogli pobjeći i kamo bi pobjegli, bar će dušu razgaliti pukom željom, pukom mišlju da bi to moglo biti. Gdje koji se bar sjeća kako je nekad bježao ...

Govorim sada samo o osuđennicima. Ali, razumije se, kudikamo češće i više od svih odlučuju se na bijeg okrivljenici. Osuđeni na rok bježe jedino u početku kaznioničkog života. Kad kažnjenik proživi dvije tri godine robije, započinje već da cijeni te godine i malo pomalo uviđa da je bolje zakonito svršiti svoje radno vrijeme i izići na naselje nego se odlučiti na takav rizik i na takvu pogibiju ako ne uspije. A vrlo lako može da ne uspije. Možda tek svakom desetom uspijeva da *promijeni svoju sudbinu*. Od osuđenika riskiraju također da bježe, češće od drugih, oni koji su osuđeni na vrlo duge rokove. Petnaest dvadeset godina čini se beskrajsnošću, i onaj koji je osuđen na takav rok uvijek će sanjati o promjeni sudbine, makar i deset godina proživio na robiji. Najzad, i žigovi donekle smetaju da se riskira bijeg.

A *promijeniti sudbinu* tehnički je izraz. Tako i kod preslušavanja, ako koga uhvate u bijegu, kažnjenik odgovara da je htio promijeniti svoju sudbinu. Taj ponešto knjiški izraz doslovce pristaje uz to. Svakom bjeguncu nije na umu da se sasvim oslobodi — on zna da to gotovo i ne može biti — nego ili da dospije u drugi zatvor, ili da dopadne na naseobu, ili da mu ponovo sude, zbog novoga zločina koji je počinio već skitnjom — jednom riječju, bilo kamo, samo da ne bude na starom mjestu koje mu je dozlogrdilo, da ne bude u prijašnjoj kaznionici. Svi ti bjegunci, ako za ljeta ne nađu kakvo slučajno, neobično mjesto gdje bi prezimili — ako, na primjer, ne nabasaju na kakva bjegunačka jataka kojemu je to od koristi; ako sebi najzad ne pribave, gdjekad ubojstvom, kakvu putnicu s kojom mogu svagdje živjeti — svi oni s jeseni, ako ne budu prije pohvatani, većim dijelom dolaze sami jatovice u gradove i kaznionice, kao skitnice, i ulaze u zatvore da zimuju, naravno, nadajući se da će na ljeto opet uteći.

Proljeće je svojim utjecajem djelovalo i na mene. Sjećam se kako sam žudno gledao gdjekad kroz pukotine među vrljikama i dugo znao stajati, glave prislonjene uz našu ogradu, uporno i nezasitno promatrajući kako se na našem tvrđavskom bedemu zeleni trava, kako se sve gušće modri daleko nebo. Moj nemir i jad rasli su iz dana u dan i kaznionica mi je postajala sve mržom. Mržnja koju sam kao plemić za nekoliko prvih godina neprestano trpio od kažnjenika bila mi je sve nepodnošljivija, trovala mi život. Za tih prvih godina često sam odlazio, posve zdrav, da ležim u bolnici, samo da se izbavim od te tvrdokorne, sveopće mržnje koja se ničim ne primiruje. »Vi ste željezni kljunovi, vi ste nas isključali!« govorili su nam kažnjenici. Kako sam zavidio pučanima koji su dolazili u kaznionicu! Oni su odmah postajali svima drugovi. I zato su se proljeće, predodžba slobode, sveopće veselje u prirodi, odražavali na meni s tugom i razdražljivošću.

Na kraju posta, čini mi se šeste sedmice, moradoh postiti. Cijelu je kaznionicu još prve sedmice najstariji potčasnik razdijelio radi posta na sedam smjena, koliko

ima posnih sedmica. U svaku je smjenu dopalo tako po tridesetak ljudi. Posna mi se sedmica veoma svidjela. Posnici su bili oslobođeni radova. Odlazili smo u crkvu, nedaleko od kaznionice, po dva-tri puta na dan. Odavno nisam bio u crkvi. Velikoposna služba, koju sam tako dobro poznao još iz dalekog djetinjstva, u roditeljskom domu, svečane molitve, pokloni do zemlje — sve mi je to burkalo u duši daleku daleku prošlost, napominjalo mi dojmove još iz djetinjih godina, i, sjećam se, veoma mi je godilo kad su nas po zemlji, koja se za noći smrznula, vodili pod pratnjom s nabijenim puškama u božji dom.

U crkvi smo stajali u zbijenoj gomili kod samih vrata, na posljednjem mjestu, tako da se čuo jedino grlati đakon, a porijetko se iza svjetine opažala crna odežda i svećenikova ćela. Sjećao sam se kako sam još u djetinjstvu znao stajati u crkvi i gledati gdje kada puk što se u gužvi gura na ulazu i puzavo se razmiče pred epoletom, pred debelim vlastelinom ili pred nagizdanom, ali izvanredno bogomoljnom vlasteokom, koji su uvijek prolazili na prva mjesta i bili gotovi da se svaki čas posvade zbog prvoga mjesta. Na ulazu se, dakle, činilo mi se tada, i nisu molili onako kao kod nas, molili su se smjerno, gorljivo, ponizno, potpuno svjesni svoje poniženosti.

Sada bješe i meni stajati na tim istim mjestima, ali ne samo to: mi smo bili okovani i ožigosani; svi su nam se uklanjali, svi su nas se, štaviše, i nekako bojali, svaki put su nam udjeljivali milostinju, i, sjećam se, to mi je čak godilo, neki mi se profinjani, osobit osjećaj javljao u tom čudnom užitku. »Neka bude, ako je tako!« mislio sam. Kažnjenici su se molili vrlo usrdno i svaki je od njih redovno donosio u crkvu svoju prosjačku koppejku za svjećicu ili prilagao na crkvenu pliticu. »Ta i ja sam čovjek«, mislio je možda i osjećao kad je dodavao: »Pred Bogom smo svi jednaki«...

Pričešćivali smo se na jutrenji. Kad je svećenik s putirom u rukama izgovarao riječi: »... kao razbojnika me primi« — gotovo svi se bacili na zemlju, zveckajući okovima, primijenivši te riječi, čini se, doslovce na sebe.

Ali, eto, došao je i Uskrs. Vlast nam odredila po jedno jaje i po komad pšeničnoga bijelog kruha. Iz grada zatrpali opet kaznionicu darovima. Opet pohod svećenikov s križem, opet pohod poglavara, opet masna kisela juha, opet pijanstvo i tumaranje — sve u dlaku isto kao i o Božiću, s tom razlikom da si sada već mogao šetati po kaznioničkom dvorištu i grijati se na sunašcu. Bilo je nekako svjetlije, prostranije nego zimi, ali i nekako tužnije. Dug, beskrajan ljetni dan bio je o blagdanima osobito nepodnosiv. Na radne dane bar se poslom kratilo vrijeme.

Ljetni su poslovi zaista bili kudikamo teži od zimskih. Ponajviše se radilo na inženjerskim građevinama. Kažnjenici su gradili, kopali zemlju, slagali opeke; drugi su se bavili bravarskim, stolarskim ili ličilačkim poslom kod popravka

erarskih zgrada. Treći su odlazili na ciglanu i pravili cigle. Taj su posao kod nas smatrali najtežim. Ciglana je bila neke tri-četiri vrste od tvrđave. Ljeti je svaki dan, oko šest sati izjutra, odlazila cijela grupa kažnjenika, pedesetak ljudi, da izrađuju cigle. Za taj su posao odabirali proste radnike, to jest one koji nisu obrtnici, nemaju nikakav zanat. Oni bi ponijeli kruha, jer je zbog udaljenosti toga mjesta bilo nezgodno dolaziti kući na objed i tako uludo prevaljivati nekih osam vrsta, a ručavali bi tek naveče kad se vrate u kaznionicu.

Posao se određivao za cijeli dan, a bio je takav da ga je kažnjenik mogao savladati jedino za potpun radni dan. Prvo, trebalo je da nakopaš i izvezeš glinu, sam da naneseš vode, sam da izgaziš glinu u jami gdje se gaji, a napokon da od nje napraviš vrlo mnogo opeka, čini mi se oko dvjesta, a možda čak i dvjesta i pedeset. Ja sam samo dvaput odlazio na ciglanu. Ciglari su se vraćali tek naveče, umorni, izmučeni, i uvijek su, cijelog ljeta, prekoravali druge što oni rade najteži posao. To im je bila, čini se, utjeha. Uza sve to, neki su odlazili onamo čak i s nekom voljom: prvo, radilo se izvan grada, mjesto je bilo otvoreno, lagodno, na obali Irtiša. Ipak je utješljivije pogledati unaokolo — nije tvrđavska erarština! Mogao si i slobodno pušiti, pa i po pol sata odmarati se na veliko zadovoljstvo.

Ja sam ili kao prije odlazio ili u radionicu, ili na alabaster, ili su me najzad uzimali da kod gradnji donosim opeke. Pri tom posljednjem poslu morao sam jednom vući opeke s obale Irtiša do kasarne, koja se gradila sedamdeset hvati daleko preko bedema tvrđave, i taj je posao trajao bez prestanka neka dva mjeseca. Meni se čak svidio, premda mi je uže, na kojem sam morao nositi opeke, neprestano žuljalo leđa. Ali svidalo mi se to što mi se od rada očito razvijala, snaga. Isprva sam mogao vući po osam opeka, a svaka je težila po dvanaest funti. Kasnije sam dotjerao do dvanaest i do petnaest opeka, i to me veoma radovalo. U kaznionici fizička snaga nije manje potrebna od moralne da bi se podnijele sve materijalne neudobnosti toga prokletog života.

A ja sam još htio živjeti i poslije kaznonice ...

Volio sam, uostalom, vući opeke ne samo zbog toga što od tog rada jača tijelo, nego i zbog toga što se radilo na obali Irtiša. O toj obali govorim tako često zbog toga što se jedino s nje i vidio svijet božji, čista, jasna daljina, nenaseljene slobodne stepe koje su me se čudno doimale svojom pustoši. Jedino si na obali mogao da okreneš tvrđavi leđa i da je ne vidiš. Sva su druga mjesta gdje smo radili bila u tvrđavi ili kraj nje. Još prvih dana zamrzio sam tu tvrđavu i osobito neke zgrade. Kuća našeg majora-upravitelja činila mi se nekim prokletim, odvratnim mjestom, i gledao sam je s mržnjom svaki put kad god sam prolazio kraj nje. A na obali si mogao da potoneš u zaborav: gledaš u to beskrajno, pusto prostranstvo, kao zatvorenik kroz prozor svoje tamnice na slobodu. Sve mi je tu bilo drago i milo: i

jarko, vruće sunce na bezdanom modrom nebu, i daleka pjesma Kirgizova što dolijeće s kirgiske obale. Zagledavaš se dugo i razabireš najzad kakvu siromašnu, zadimljenu jurtu kakva bajguša; razbireš kod jurte dimić, i Kirgiskinja koja je ondje u nekom poslu oko svoja dva ovna. Sve je to siromašno i divlje, ali slobodno. Razabireš kakvu pticu u modrom, prozirnom zraku, i dugo, uporno pratiš okom njen let: eno zapljuskala po vodi, eno nestala u modrini, eno se opet javila kao točka koja se tek sjajucka...

Čak i jadni, kržljavi cvijetak, koji sam u rano proljeće našao u rasjeklini na kamenoj obali, i on mi je nekako bolno zaokupio pažnju. Čama za te prve godine na robiji bila je nepodnosiva i učinila me razdražljivim, ogorčenim. Zbog te čame prve godine nisam mnogo opazio oko sebe. Zaklapao sam oči i nisam htio da promatram. Među pakosnim, mrzovoljnim drugovima kažnjenicima nisam opazio dobrih ljudi — ljudi sposobnih i da misle i da osjećaju, unatoč svoj odurnoj kori koja ih pokriva izvana. Među zajedljivim riječima začuo sam katkad prijaznu i ljubaznu riječ, koja mi je bila to draža što je bila izgovorena bez ikakvih primisli, a počesto upravo iz duše koja se namučila i napatila možda više od mene. Ali zašto da raspredam o tome?

Neobično sam volio kad sam se morao jako umoriti: kad se vratim kući, valjda ću zaspati! Jer spavanje je kod nas ljeti bilo muka, gotovo još gora nego zimi. Večeri su, doduše, bile gdjekad vrlo lijepe. Sunce, koje se cio dan nije micalo s kaznioničkog dvorišta, najzad zapada. Nastaje hlad, a za njim gotovo hladna (prema prilikama) stepska noć. Kažnjenici čekaju da budu zatvoreni, i u gomilama hodaju po dvorištu. Glavna se masa zgrće, doduše, većinom u kuhinji. Ondje se uvijek zapodijeva razgovor o kakvu kaznioničkom dnevnom pitanju, raspravlja se o ovom, o onom, čuje se gdjekad kakva vijest koja je često nesklapna, ali pobuđuje neobičnu pažnju u tih ljudi, otrgnutih od svijeta; stigao, na primjer, glas da će naš major-upravitelj biti otjeran. Kažnjenici su lakovjerni kao djeca; i sami znaju da je ta vijest besmislica, da ju je donio poznati brbljavac i »nesklapni« čovjek — kažnjenik Kvasov, iako su već odavno odlučili da mu ne vjeruju jer laže čim zine — a ipak se svi hvataju za taj glas, sude, prijanjaju, sami sebe tješe, a svršava se time da se sami na sebe srde, sami se za sebe stide što su povjerovali Kvasovu.

— Ta tko će njega otjerati! — viče jedan — debela je vrata bome, izdržat će!

— Pa valjda i nad njim ima starijih! — odvrća drugi, žestok i bistar čovo koji je bio i na situ i na rešetu, ali svadljivac kakva više nema.

— Neće vrana vrani isključivati oko! — priklapa mrko, kao da govori sebi, treći, već sijed čovjek, koji u kutu srče svoju kiselu juhu.

— A stariji će valjda doći i tebe pitati bi li ga smijenili ili ne bi? — nadovezuje ravnodušno četvrti, tiho drndajući po balalajci.

— A zašto ne bi pitali mene? — razjareno uzvraća drugi — pa sva sirotinja moli, svi onda izjavljujete ako počnu ispitivati. Ali kod nas samo viču, a kad dođe do zbilje, onda izmiču!

— Pa što si ti mislio? — kaže onaj s balalajkom. — Zato je robija.

— Onomad — nastavlja svadljivac ne slušajući i žestoko — preostalo brašna. Skupili ostružine, najsitnije mrve, i poslali da se proda. Ali on je doznao; javio mu društvenik radnik, i oduzeli su; dakle, štednja. Je li to pravo ili nije?

— Pa kome bi ti da se žališ?

Kome? Pa samom levizoru^[27] koji dolazi.

— Kakvom to levizoru?

— To je istina, braćo, da dolazi levizor — reći će mlad, kočoperan momak, pismen, od pisarske struke, koji je čitao Vojvotkinju Lavalliere ili nešto slično. On je uvijek veseo i lakrdijaš, ali ga cijene zbog neke vještine u poslovima i zbog prepredenosti. Ne obraćajući pažnju na probuđenu sveopću radoznalost o budućem revizoru, on ide ravno kuharici, to jest kuharu, i traži od njega jetre. Naše su kuharice često trgovale nečim takvim. Kupe, na primjer, za svoje novce veliki komad jetre, ispeku je i prodaju kažnjenicima na komadiće.

— Za groš ili za dva? — pita kuharica.

— Reži za dva: neka ljudi zavide! — odgovara kažnjenik.

— General, braćo, dolazi takav general iz Petrograda, cijelu će Sibiriju pregledavati. To je istina. Govorili su kod komandantovih.

Vijest izaziva neobično uzbuđenje. Neka četvrt sata redaju se pitanja: tko je zapravo, kakav general, kakvoga čina i je li stariji od ovdašnjih generala? O činovima, poglavarima, tko je od njih stariji, tko može koga natjerati da se pogne i tko će se od njih sam pognuti, kažnjenici neobično vole razgovarati, čak se i svađaju i grde zbog generala, gotovo do tučnjave. Činilo bi se, kakav je tu probitak? Ali potankim poznavanjem generala i uopće poglavara mjeri se i stupanj znanja, bistroće i predašnjega, pretkaznioničkog, značenja čovjekova u društvu. Uopće, razgovor o višoj vlasti smatra se u kaznionici najodličnijim i najvažnijim.

— Dakle, zaista vidimo, braćo, da će majora smijeniti — napominje Kvasov, malen, rumenkast čovječuljak, žestok i sasvim smušen. On je prvi i bio donio glas o majoru.

— Podmazat će! — otržito odvraća mrki, sijedi kažnjenik koji je već svršio s kiselom juhom.

— I hoće podmazati — kaže drugi. — Koliko je on novaca prigrabio! Prije nego što smo mi došli, bio je još bataljonski zapovjednik. Onomad je htio da uzme protinu kćer.

— A nije je uzeo; istjerali ga: siromašan je dakle. Kakav je on ženik! Kad ustane sa stolice, na njemu je sve što ima. O Uskrsu je sve prokartao. Fećka je pričao.

— Jest; momak ne troši, a nestali groši.

— Eh, brate, ta i ja sam bio oženjen. Ne valja da se ženi siromah: kad se oženiš, i noć je kratka! — priklapa Skuratov koji se također upleo u razgovor.

— Šta! Baš je o tebi razgovor — napominje razmetljivi momak, pisar. — A ti si, Kvasove, kažem ti, velik glupan. Zar misliš da će takvoga generala podmazati major, i da će takav general posebno putovati iz Petrograda da napravi reviziju kod majora? Glup si ti, momče, kažem ti.

— A šta? Pa ako je general, zar neće uzeti, je li? — skep tično dobaci netko od ljudi.

— Zna se da neće uzeti, a ako uzme, uzet će masno.

— Zna se, masno; prema činu.

— General će uvijek uzeti — odlučno ustvrdi Kvasov.

— Jesi li mu ti davao? — prezirno će Baklušin koji je upravo ušao. — Pa teško da si ti ikad i vidio generala.

— Vidio sam.

— Lažeš.

— Sam lažeš.

— Momci, ako je on vidio, neka odmah pred svima govori kojega generala zna. Hajde, govori, jer ja znam sve generale.

— Vidio sam generala Sieberta — nekako neodlučno odgovori Kvasov.

— Sieberta? Takvoga generala i nema. Valjda ti je pogledao u leđa ^[28], taj Siebert, dok je još bio samo potpukovnik, a tebi se od straha učinilo da je general.

— Nije tako, poslušajte me — viče Skuratov — jer sam oženjen čovjek. Zaista ima u Moskvi takav general, Siebert, rodom Nijemac, ali Rus. Svake se godine ispovijedao kod ruskog popa, i uvijek je, braćo, pio vodu, kao patka. Svaki dan je ispijao po četrdeset čaša vode iz rijeke Moskve. To se on, govorili su, od nekakve bolesti liječio vodom; meni je sam njegov kamardin ^[29] pričao.

— Valjda su mu se u trbuhu zalegli karasi? — napomenut će kažnjenik s balalajkom.

— Hajde, okanite se! Ozbiljno je pitanje, a oni... Kakav je to levizor, braćo? — zabrinuto će jedan promoćuran kažnjenik, Martinov, starac vojnik, bivši husar.

— Ta evo buncaju ljudi! — umiješa se jedan skeptik. — I otkud smažu i kud slažu? A sve je to budalaština!

— Nije, nije to budalaština — dogmatski kaže Kulikov koji je dosad dostojanstveno šutio. To je čovjek važan, ima mu blizu pedeset godina, veoma je milolik i s nekim prezirno-dostojanstvenim držanjem. Svjestan je toga i ponosi se tim.

Neke vrste je konjar, veterinar, zarađuje po gradu novaca liječenjem konja, a kod nas u kaznionici trguje rakijom. Pametan je čovo i mnogo je vidio. Riječi ispušta kao da rubljem dariva.

— To je istina, braćo — nastavlja on mirno — još prošle sam nedjelje čuo; dolazi general, jedan od vrlo važnih, cijelu će Sibiriju pregledavati. Zna se, podmazat će i njega, ali neće naš osmooki; neće se on usuditi ni da mu se prikuči. Razlikuju se, braćo, general i general. Ima ih svakakvih. Ali ja vam kažem, bilo kako bilo, naš će major ostati na današnjem mjestu. To je istina. Mi smo ljudi bez jezika, a oni od vlasti neće prijavljivati svoji svoje. Revizor će pogledati u kaznionicu pa će tako i otići, i javit će da je sve našao u redu ...

— Tako je, braćo, ali major se uplašio: ta od jutra je pijan.

— A naveče drugi voz vozi. Fećka je pričao.

— Crnca nećeš umivanjem napraviti bijelcem! Zar je prvi put pijan?

— A šta onda ako ni general ne uradi ništa! Ta već je dodijalo povoditi se za njihovim ludorijama! — žeste se i govore među sobom kažnjenici.

Glas o revizoru pronio se za tren po kaznionici. Po dvorištu švrljaju ljudi i nestrpljivo javljaju jedan drugome vijest. Drugi namjerno šute, zadržavaju hladnokrvnost i time očito nastoje da sebi pridaju veću važnost. Treći ostaju ravnodušni. Po stepenicama uza posjedali uznici s balalajkama. Neki i dalje brbljaju. Drugi počinju pjesme, ali su te večeri svi uopće izvanredno uzbuđeni.

Prije deset sati sve su nas prebrojili, utjerivali u uze i zatvarali za noć. Noći su bile kratke; budili su nas u pet sati izjutra, a svi nisu nikad zaspali prije jedanaest sati. Dotle je uvijek još vreva, razgovori, a gdje kad, kao i zimi, karta. Po noći nastaje nepodnosiva vrućina i zapara. Kroz prozor s odignutim oknom hladi doduše noćni hladak, ali kažnjenici se cijelu noć prevrću na svojim ljesama kao u bunilu. Buhe vrve u milijardama. Ima ih kod nas i zimi, i to prilično, ali počevši od proljeća plode se u tolikoj množini o kakvoj sam prije, doduše, slušao ali nisam htio da vjerujem dok nisam iskusio u zbilji. I što bliže ljetu, postaju sve pakosnije. Istina, na buhe se možeš naviknuti, sam sam to iskusio; ali ipak su velika muka. Toliko te znaju izmučiti da najzad ležiš kao u vrućici te i sam osjećaš da ne spavaš nego samo tlapuš. Najzad, kad se pred samo jutro smire napokon i buhe, kao da su zamrle, i kad uz jutarnji hladak zaista slatko zaspiš — zaori odjednom pred kaznioničkim ulazom nesmiljeni gromot po bubnju, nastaje uranak. S kletvama slušaš, zamotavajući se u bundicu, glasne, razgovijetne zvukove, kao da ih brojiš, a

kroza san ti se u glavu šulja nepodnosiva misao da će tako biti i sutra, i prekosutra, i nekoliko godina redom, sve do same slobode. Ali kad će, misliš, biti ta sloboda i gdje je ona? A međutim se treba buditi; započinje svakidašnje hodaње. gužva ... Ljudi se oblače, žure na posao. Istina, mogao si još. po prilici, sat dremnuti u podne.

O revizoru su rekli istinu. Glasovi su se svaki dan sve više potvrđivali i napokon su svi doznali već pouzdano da iz Petrograda dolazi važan general koji će pregledati cijelu Sibiriju, da je već doputovao, da je već u Tobolsku. Svaki dan su novi glasovi dolazili u kaznionicu. Dolazile su vijesti i iz grada: čulo se da se svi plaše, zabrinuti su, hoće da se iskažu. Pričalo se da najviše vlasti pripremaju društvena primanja, balove, svečanosti. Kažnjenike su u cijelim gomilama slali da ravnaju ulice u tvrđavi, da sravnjuju humke, da ponešto bojadišu plotove i stupove, da žbukaju i zamazuju, jednom riječju, htjeli su za jedan tren ispraviti sve što treba na suncu pokazati. Naši su to vrlo dobro razumjeli, te su sve vatrenije i žešće raspravljali. Fantazija im je rasla do golemih razmjera. Pripremali se čak i da iznesu pritužbu kad ih general bude pitao za opskrbu. A međutim su se svađali i grdili. Major-upravitelj bio je uzrujan. Češće je svraćao u kaznionicu, češće vikao, češće salijetao ljude, češće ih slao u stražarnicu i bolje pazio na čistoću i urednost. U to se vrijeme, kao za inat, desila u kaznionici mala nezgoda koja uostalom nije nimalo uzrujala majora, kako se moglo očekivati, nego je zbog nje, naprotiv, bio čak zadovoljan. Jedan je kažnjenik u tučnjavi zviznuo drugoga šilom u prsa, gotovo pod samo srce.

Kažnjenik koji je počinio zločin, zvao se Lomov; onoga koji je ranjen zvali su kod nas Gavrilkom; bio je okorjela skitnica. Ne sjećam se je li imao drugačije ime; kod nas su ga zvali Gavrilkom.

Lomov je bio imućan seljak iz T-a u k-skomb kotaru. Svi su Lomovi živjeli u zadruzi: starac otac, tri sina i njihov stric, Lomov. Bili su bogati seljaci. Govorilo se po cijeloj guberniji da imaju do trista tisuća kapitala u asignacijama. Orali su, štavili kože, trgovali, ali najviše se bavili lihvarstvom, sakrivanjem skitnica i pokrade i drugim majstorijama. Seljaci pola kotara njima su dugovali, njima robovali. Bili su čuveni da su pametni i lukavi seljaci, ali se napokon uznijeli, pogotovo kad je jedna vrlo važna ličnost u tamošnjem kraju počela svraćati u njihovu kuću, upoznala se osobno sa starcem i zavoljela ga zbog bistrine i promoćurnosti. Oni odjednom uobrazili da nad njima nema vlasti, pa su počeli sve jače i riskirati u različitim nezakonitim poslovima. Svi su roptali na njih, svi željeli da ih zemlja proguta; ali su oni sve više dizali nos. Do upravitelja policije, do prisjednika nije im više bilo ni stalo. Najzad se omakli i propali, ali ne zbog zloće ni svojih tajnih zlodjela, nego zbog potvore. Desetak vrsta od sela imali su veliko stanje, u Sibiriji kažu: zaimka. Ondje je jednom pred jesen živjelo kod njih oko šest

radnika Kirgiza koji su im robovali od davnine. Jedne su noći svi ti Kirgizi radnici poklani. Započela je istraga. Trajala je dugo. U istrazi se otkrilo mnogo drugih nevaljalština. Lomove okrivije da su ubili svoje radnike. Sami su oni tako pripovijedali, i cijela je kaznionica to znala; posumnjali su na njih zbog toga što su se odviše bili zadužili radnicima, pa su, kako su uza sav svoj veliki imutak bili škrti i gramžljivi, poklali Kirgize da im ne plate dug. Za istrage i suđenja rasuo im se sav imetak. Starac umro. Djecu su razaslali. Jedan sin i njegov stric dospjeli su u našu kaznionicu na dvanaest godina.

I šta je bilo? Oni su bili sasvim nedužni za smrt tih Kirgiza. Baš tu u kaznionici osvanuo kasnije Gavrilka, poznat lupež i skitnica, veseo i žustar momak, koji je sve to primao na sebe. Nisam, uostalom, čuo je li sam to priznavao, ali je cijela kaznionica bila potpuno uvjerena da Kirgizi nisu umakli njegovim šakama. Gavrilka je još kao skitnica imao posla s Lomovima. Dospio je u kaznionicu na kratak rok, kao vojni bjegunac i skitnica. Kirgize je poklao zajedno s tri druge skitnice; mislili su da će se mnogo okoristiti i nagrabiti u stanju.

Lomove nisu kod nas voljeli, ne znam zašto. Jedan od njih, sinovac, bio je kršan momak, pametan i dobre naravi; ali njegov stric, koji je Gavrilku zviznuo šilom, bio je glup i svadljiv seljak. S mnogima se još prije toga svađao pa su ga čestito mlatili. Gavrilku su svi voljeli zbog vesele i dobre naravi. Premda su Lomovi znali da je on zločinac i da su oni došli ovamo za njegovo djelo, nisu se s njim svađali; nikad se, uostalom, nisu ni sastajali; a i on nije na njih obraćao nikakvu pažnju. I odjednom on zapodjenuo svađu sa stricom Lomovim zbog neke sasvim odvratne djevojke. Gavrilka se hvalisao njenom sklonošću; seljak postao ljubomoran i jednoga lijepog podneva zviznuo ga šilom.

Lomovi su se, doduše, bili upropastili za suđenja, ali su u kaznionici živjeli kao bogataši. U njih je očito bilo novaca. Držali su samovar, pili čaj. Naš je major to znao i zamrzio oba Lomova do krajnosti. Svima je bilo očito da ih on izaziva i uopće nastoji da ih se dočepa. Lomovi su to tumačili kao da major želi od njih mita. Ali mita nisu davali.

Naravno, da je Lomov samo malo dublje zabio šilo, bio bi Gavrilku ubio. Ali sve se završilo pukom grebotinom. Javili majoru. Sjećam se kako je dojurio zaduhan i očito zadovoljan. Začudo prijazno, kao s rođenim sinom, postupao je s Gavrilkom.

— Šta je, prijaško, možeš li ovako otići u bolnicu ili ne možeš? Ne, bolje da se upregne konj. Upregnite odmah konja! — doviknuo brže-bolje potčasniku.

— Pa ja, vaše visokoblagorođe, ne osjećam ništa. Samo me malo bocnuo, vaše visokoblagorođe.

— Ti ne znaš, ti ne znaš, moj mili; vidjet ćeš već... Opasno je mjesto; sve

ovisi o mjestu; pod samo je srce pogodio, razbojnik! A tebe, tebe — zariкнуo obraćajući se Lomovu — eh, sada ću se ja dokopati tebe!... U stražarnicu!

I zaista ga se dokopao. Lomovu sudili, i premda se pokazalo da je rana najlakši ubod, namjera je bila očita. Zločincu su produžili prisilni rad i protjerali ga kroz tisuću šiba. Major je bio vrlo zadovoljan.

Naposljetku stigao i revizor.

Odmah sutradan nakon dolaska u grad dovezao se i u kaznionicu. Bio je blagdan. Još nekoliko dana unaprijed sve je kod nas bilo oprano, zaglađeno, olizano. Kažnjenici su bili ponovo obrijani. Odjeća je na njima bila bijela, čista. Ljeti su svi bili, po propisu, u platnenim bijelim kaputima i hlačama. Svakomu je na leđima bio ušiven crn krug, neka dva vrška^[30] u promjeru. Cijeli su sat učili kažnjenike kako će odgovarati ako se visoka ličnost slučajno bude pozdravila s njima. Održavali se pokusi. Major se uzvrtio kao crvljiv. Sat prije dolaska generala svi su stajali na svojim mjestima, kao kipovi, i držali ruke uza se. Napokon u jedan sat poslijepodne, dovezao se general. To je bio važan general, tako važan da su valjda od njegova dolaska zadrhtala sva starješinska srca po cijeloj zapadnoj Sibiriji. Ušao je otresito i dostojanstveno; za njim upala velika svita mjesnih vlasti što ga prati: nekoliko generala, pukovnika. Bio je jedan civil, visok, lijep gospodin u fraku i cipelama, koji je također doputovao iz Petrograda te se držao izvanredno neusiljeno i slobodno. General mu se obraćao često i vrlo uljudno. To je neobično zainteresiralo kažnjenike: civil, a takva počast, i još od takva generala! Kasnije su mu doznali ime i tko je, ali nagađanja je bilo mnogo.

Naš major, stegnut, s narančastim ovratnikom, zakrvavljenih očiju, grimizna, bubuljičava lica, čini se da se nije osobito ugodno dojmio generala. Zbog osobita poštovanja prema posjetiocu bio je bez naočara. Stajao je podalje, ukočen kao kolac, te cijelim svojim bićem grozničavo očekivao trenutak kad će zatrebati da poleti i ispuni želje njegovoj preuzvišenosti. Ali nije ustrebao ni za što. Šuteći obišao general uze, zagledao i u kuhinju, okusio, čini mi se, kiselu juhu. Pokazali mu mene: taj i taj, rekoše, plemić.

— A — odgovori general. — A kako se sada vlada?

— Zasad dobro, vaša preuzvišenosti — odgovorili mu.

General kimnuo glavom i za časak dva izišao iz kaznionice. Kažnjenici su, dakako, bili zaslijepljeni i zabezeknuti, ali su ipak ostali u nekoj nedoumici.

Ni o kakvoj pritužbi na majora, razumije se, nije moglo da bude spomena. A major je i sam još unaprijed o tome bio potpuno uvjeren.

VI ROBIJSKE ŽIVOTINJE

Kupovanje Mrkova, do kojega je uskoro došlo u kaznionici, zaokupilo je i zabavilo kažnjenike mnogo ugodnije od visokog posjeta. Kod nas je u kaznionici bio propisan konj za dovoz vode, za izvoz smeća i drugo. Za timarenje su konju određivali kažnjenika. On je konja i tjerao, razumije se, pod pratnjom. Posla je naš konj imao dovoljno, i jutrom i večerom. Mrkov je služio kod nas već odavno. Konjče je bilo dobro, ali izmoreno. Jednoga lijepog jutra, baš pred Petrovo, dovezao Mrkov večernju bačvu, srušio se i za nekoliko časaka skapao. Požalili ga, svi se okupili oko njega, raspravljali, prepirali se. Bivši konjanici, konjari, živinari i drugi, kojih je bilo kod nas u kaznionici, pokazali su pri tom čak i mnogo znanja u konjskoj struci, čak se i izgrdili između sebe, ali Mrkova nisu uskrisili. On je ležao mrtav, s nabuhlim trbuhom, koji su svi smatrali svojom dužnošću da taknu prstom; javili su majoru što se dogodilo po volji božjoj, i on je odlučio da se odmah kupi novi konj.

Na samo Petrovo izjutra, poslije jutrenje, kad su svi kod nas bili na okupu, počeli su dovoditi konje koji su bili za prodaju. Razumije se samo po sebi da se kupnja morala povjeriti samim kažnjenicima. Kod nas je bilo pravih poznavalaca, i teško je bilo prevariti dvije stotine i pedeset ljudi koji su se prije jedino time i bavili. Dolazili su Kirgizi, konjari, konjotršci, mještani. Kažnjenici su nestrpljivo očekivali dolazak svakoga novog konja. Veselili su se kao djeca. Najviše im je laskalo što, eto, i oni, baš kao slobodni, baš kao da zbilja iz svoga džepa kupuju sebi konja i imaju potpuno pravo da ga kupe. Tri su im konja doveli i odveli, dok nisu završili posao s četvrtim. Konjari koji su ulazili, nekako su se čudeći i kao plašljivo ogledavali i čak se pokatkad obazirali prema stražarima koji su ih uveli. Rulja od dvije stotine takvih ljudi, obrijana, ožigosana, u lancima i na svojem domu, u svojem robijском gnijezdu, kojemu nitko ne prekoračuje prag, udahnjivala je svojevrсно poštovanje. A naši su se pri ispitivanju svakoga konja, kojega su im doveli, vježbali u različitim lukavštinama. Kamo li mu nisu zavirivali, šta li mu nisu opipavali, i još tako poslovno, tako ozbiljno i pomno kao da od toga zavisi blagostanje kaznionice. Čerkezi su čak i skakali na konja da ga jašu; oči im se raspaljivale, brzo su brbljali svojim nerazumljivim jezikom, kesili bijele zube i kimali crnomanjastim, grbonosim licima. Gdje koji se Rus svom pažnjom prikovao uz njihovu prepirku, kao da bi im htio u oči skočiti. Riječi ne razumije, pa bi, bar po izražaju njihovih očiju, želio da pogodi šta su odlučili: je li konj pogodan ili nije? Gdje kojemu bi se stranom promatraču učinila čak i čudnom takva napregnuta

pažnja. O čemu bi se, čini ti se, tako osobito i brinuo gdje koji kažnjenik, smjeran, utučen, koji se ne usuđuje pisnuti pred ponekim od svojih drugova kažnjenika. Baš kao da on sam sebi kupuje konja, baš kao da mu zaista nije svejedno kakva će konja kupiti. Osim Čerkeza, najviše su se istakli bivši konjari i konjotršci: njima su i prepustili glavnu riječ. Tu se čak odigrao neke vrste plemeniti dvoboj, osobito među dvojicom — kažnjenikom Kulikovom, nekadašnjim konjarom, konjokradicom i konjotršcem i samoukim živinarom, lukavim sibirskim seljačićem koji je nedavno došao u kaznionicu i već dospio da Kulikovu preotme svu njegovu gradsku praksu. Naše su kaznioničke samouke živinare, naime, veoma cijenili u cijelom gradu, i nisu se samo mještani ili trgovci, nego i najviši činovi obraćali kaznionici kad bi im se razboljeli konji, unatoč tome što je u gradu bilo nekoliko pravih živinara.

Dok nije došao Jelkin, sibirski seljačić, Kulikov nije imao suparnika, te je imao veliku praksu i dobivao je, razumije se, novčanu nagradu. Mnogo je ciganio i sljepario i znao kudikamo manje nego što je pokazivao. Po prihodima je bio aristokrat među našima. Iskustvom, umom, smionošću i odlučnošću odavno je već bio primorao sve kažnjenike u kaznionici da ga i preko volje štuju. Slušali su ga kod nas i bili mu poslušni. Ali, govorio je malo: govorio je kao da rubalj dariva, i to samo u najvažnijim zgodama. Bio je pravi šmokljan, ali je imao mnogo zbiljske, nepatvorene energije. Bio je već vremešan, ali vrlo lijep, vrlo pametan. Prema nama plemićima vladao se nekako profinjeno uljudno ali i neobično dostojanstveno. Mislim, kad bi ga nagizdali i kao tobožnjega grofa dovezli u kakav prijestolnički klub, on bi se i tamo snašao, odigrao bi whist, odlično bi se razgovorio, ne mnogo ali vrijedno, i cijelo večer ne bi možda dokučili da on nije grof nego skitnica. Govorim ozbiljno: tako je bio uman, bistar i brz u smišljanju. Uz to je imao lijepe, gizdelinske manire. Sigurno se u životu nagledao svačega. Ali prošlost mu je bila nepoznata, pokrivena mrakom. Kod nas je bio u zasebnom odjelu.

A kad je došao Jelkin, seljak doduše, ali nadasve lukav seljak od pedesetak godina, raskolnik, potamnijela je Kulikovu živinarska slava. Za neka dva mjeseca preoteo mu Jelkin gotovo svu gradsku praksu. Izliječio bi, i to vrlo lako, takve konje kojih se Kulikov već odavno odrekao. Izliječio bi čak i takve kojih su se odricali gradski živinari. Taj je seljačić došao zajedno s drugima zbog krivotvorenih novaca. Trebalo mu je da se u starim godinama plete da u takvu poslu bude ortak. I sam se sebi podsmijevao i pripovijedao da im je od tri prava zlatna novca izišao samo jedan krivotvoreni. Kulikova su ponešto uvrijedili njegovi živinarski uspjesi, čak mu je i slava među kažnjenicima počela tamnjeti. Imao je u predgrađu ljubavnicu, hodao u plišanu prsluku, nosio srebrn prsten, naušnicu i svoje porubljene čizme, a odjednom je, kako nije više imao prihoda, morao postati

rakijaš, i zato su svi očekivali da će se sada, pri kupovanju novoga Mrkova, ne lezi vraže, neprijatelji možda još i potući. Čekali su radoznalo. Svaki je od njih imao svoju stranku. Prvaci iz obiju stranaka počeli se već uzrujavati i pomalo dobacivali pogrde jedni drugima. Jelkin je već smežurao svoje lukavo lice u najsarkastičniji smiješak. Ali dogodilo se drugačije: Kulikov nije ni mislio da psuje, nego je, bez psovaka, postupio majstorski. Započeo je popuštajući, čak je s poštovanjem saslušao kritička mišljenja svoga suparnika, ali kad ga je uhvatio u jednoj riječi, napomenuo mu skromno i odlučno da se vara, i prije nego što se Jelkin dospio snaći i opravdati, dokazao da se vara baš u tom i tom. Jednom riječju, Jelkin je posve iznenada i vješto bio pobijen, i premda je najzad nadvladao, ipak je i Kulikovljeva stranka bila zadovoljna.

— Ne, momci, nećeš bome njega brzo pobiti, zna da se brani, još kako! — govore jedni.

— Jelkin zna više! — odgovaraju drugi, ali odgovaraju nekako popustljivo. Obje stranke počele su odjednom govoriti u izvanredno popustljivu tonu.

— Nije da zna više, nego mu je samo ruka lakša. A što se tiče životinja, i Kulikov se ne boji.

— Ne boji se, ljudina!

— Ne boji se.

Novoga Mrkova odabrali napokon i kupili. Bio je divan konjic, mlađan, lijep, snažan i veoma mila, vesela lika. Razumije se da je i u svakom drugom pogledu bio besprijekoran. Počeli se cjenjkati: oni su iskali trideset rubalja, naši nudili dvadeset i pet. Cjenjkali se vatreno i dugo, popuštali i dometali. Najzad i samima postalo smiješno.

— Zar ćeš ti iz svoje kese vaditi novce? — govore jedni — čemu bi se cjenjkali?

— Zar da žalimo erar? — viču drugi.

— Pa ipak su, braćo, ipak su to novci *udružni*...

— Udružni! Ta vidi se, nas glupane ne siju nego se sami rađamo...

Napokon su za dvadeset i osam rubalja uglavili trgovinu. Javili majoru, i kupnja je bila odlučena. Razumije se, odmah su iznijeli hljeba i soli i sa čašću uveli novoga Mrkova u kaznionicu. Valjda nije bilo kažnjenika koji ga tom prilikom ne bi potapšao po vratu ili pogladio po njuški.

Istoga dana upregli Mrkova da vozi vodu, i svi su radoznalo gledali kako će novi Mrkov vući svoju bačvu. Naš vodonoša Roman pogledavao novoga konjica neobično zadovoljan. To je bio seljak od pedesetak godina, šutljive i ozbiljne naravi. Pa i svi ruski kočijaši obično su izvanredno ozbiljne i čak šutljive naravi,

kao da je istina da neprestani dodir s konjima daje čovjeku neku osobitu ozbiljnost i čak dostojanstvenost. Roman je bio tih, sa svima prijazan, nerazgovorljiv, šmrkao iz rožane burmutice burmut i uvijek se, od pamtivijeka, brinuo o kaznioničkim Mrkovima. Novokupljeni bio je već treći. Kod nas su svi bili uvjereni da kaznionici pristaje mrka boja, da, tobože,, pristaje uz dom. Tako je tvrdio i Roman. Šarca, na primjer, ne bi nipošto kupili.

Vodonoška je služba, kao po nekom pravu, uvijek ostajala Romanu, pa kod nas nitko nije ni pomišljao da mu porekne to pravo. Kad je skapao predašnji Mrkov, nikome nije ni na pamet palo, pa ni majoru, da za išta okrivi Romana: volja božja, to je sve, a Roman je dobar kočijaš. Mrkov je brzo postao kaznionički miljenik. Kažnjenici su, doduše, surov svijet, ali su često prilazili da ga miluju. Kad se Roman vrati s rijeke i zatvara ulazna vrata, koja mu je otvorio potčasnik, stoji Mrkov s buretom, kako je ušao u kaznionicu, čeka ga i gleda ispod oka. »Idi sam!« dovikuje mu Roman — i Mrkov odmah ide sam, dolazi do kuhinje, staje i čeka kuhare i čistioce s vedrima da uzmu vodu. »Pametani su Mrkovi! — dovikuju mu — sam je dovezao! ... Poslušan je!«

— Gle, zbilja, životinja, a razumije!

— Konj od oka je Mrkov!

Mrkov klima glavom i frče, baš kao da zaista razumije i da je zadovoljan pohvalama. I bilo tko iznijet će mu sigurno odmah hljeba i soli. Mrkov jede i opet klima glavom kao da priklapa: »Znam ja tebe! Znam! I ja sam milo konjče, i ti si dobar čovjek!«

I ja sam volio nuditi Mrkova kruhom. Nekako je godilo gledati mu lijepu njušku i osjećati na dlanu njegove meke, tople labrde kako umješno grabe dar.

Naši bi kažnjenici uopće voljeli životinje, pa kad bi im se dopustilo, rado bi uzgajali u kaznionici svu silu domaćih životinja i peradi. A šta bi moglo više ublažiti, oplemeniti surovu i zvjersku narav kažnjenika nego, na primjer, takvo zanimanje? Ali to nisu dopuštali. Ni naše uredbe, ni mjesto to nije dopuštalo.

U kaznionici je za moga vremena ipak uvijek slučajno živjelo nekoliko životinja. Osim Mrkova bilo je kod nas pasa, gusaka, jarac Vaska, a neko vrijeme bio je i orao.

Kao stalan kaznionički pas živio je kod nas, kako sam već rekao, Šarik,¹ pametan i dobar pas s kojim sam bio u prijateljstvu. Ali kako uopće prosti puk drži psa za nečistu životinju, na koju ne treba obraćati pažnju, ni na Šarika nije kod nas gotovo nitko svraćao pažnju. Pas je životario, spavao u dvorištu, jeo kuhinjske otpatke i nije ni u kom pobuđivao nikakav osobit interes, ali ih je sve poznavao i sve ih u kaznionici držao za svoje gospodare. Kad se kažnjenici vraćaju s rada, on već na uzvik pred stražarnicom: »Razvodnika!« — trči prema ulazu, ljubazno

dočekuje svaku grupu, maše repom i prijazno se svakom ulazniku zagledava u oči očekujući kakvo bilo milovanje. Ali za mnogih godina nije ga nitko uopće milovao, osim, možda, mene. Zato me i volio više od sviju. Ne sjećam se kako nam je kasnije dospio u kaznionicu i drugi pas, Bjelka. A trećega psa, Kuljtjapku^{31}, uzgojio sam ja, donijevši ga još kao štene nekako s rada.

Bjelka je bila strašno stvorenje. Netko ju je bio pregazio kolima i hrbat joj se bio ugnuo, pa kad trči, iz daljine se čini da trče dvije srasle bijele životinje. Osim toga, sva je bila nekako šugava, krmeljivih očiju; rep joj je bio izlizan, gotovo čitav bez dlake i uvijek podvijen. Sudbina joj je učinila nažao, i ona je očito odlučila da se pokori. Nikad nije ni na koga lajala ni režala, kao da se ne usuđuje. Živjela je najviše od kruha za uzama; a kad spazi koga od naših, odmah se, još na nekoliko koraka, za znak smjernosti izvrće na leđa, kao da kaže: »Radi od mene što te volja, a ja, vidiš, i ne mislim da se protivim.« I svaki kažnjenik pred kojim se ona izvrne odgurne je čizmom, kao da to drži za neotklonivu dužnost. »Gle nevaljalice!« govore kažnjenici. Ali Bjelka ne smije ni da skviči, a kad je već odviše boli, onda nekako prigušeno i žalostivo zavija.

Isto se tako izvrtala i pred Šarikom, i pred svakim drugim psom kad bi po svojim poslovima istrčala iz kaznionice. Izvrtala se i ležala pokorno kad bi je ričući i lajući saletio kakav veliki, klopavi pas. Ali psi vole smjernost i pokornost u onih njihova lika. Okrutni bi se pas odmah ukrotio, ponešto zamišljen zastao nad pokornim psom što leži pred njim uzdignutih nogu, te bi polako, veoma radoznalo, počeo da ga onjuškava po svim dijelovima tijela. Šta li je za to vrijeme mislila sva drhtava Bjelka? »A šta će biti ako me on, razbojnik, napadne?« pada joj valjda na pamet. Ali pas, pošto je pažljivo onjuška, ostavlja je najzad, ne nalazi u njoj ništa osobito zanimljivo. Bjelka odmah skače i hramljući leti opet za dugom povorkom pasa koji prate kakva Garova. I premda dobro zna da se s Garovom nikad neće srdačno sprijateljiti, ipak joj je, makar iz daljine za njim hramala, i to utjeha u nesrećama.

O časti je ona očito već odavno prestala misliti. Kako je izgubila svaku nadu u budućnost, živjela je radi pukoga kruha i potpuno bila svjesna toga. Pokušao sam jednom da je pomilujem; to joj je bilo tako novo i nenadano da se odmah spustila na zemlju, na sve četiri šape, sva zadrhtala i na sav glas zaskvičala od ganuća. Od žaljenja sam je često milovao. Zato ona nije mogla da me sastane bez skvike. Ugleda me iz daljine i skviči, skviči bolno i plačno. Završilo se time da su je iza kaznionice, na bedemu, rastrgali psi.

Sasvim drugačije naravi bio je Kuljtjapka. Zašto sam ga još kao slijepo štene donio iz radionice u kaznionicu, ne znam. Godilo mi je da ga hranim i uzgajam. Šarik je Kuljtjapku odmah primio pod okrilje i spavao s njim. Kad je Kuljtjapka

poodrastao, dopuštao mu je da mu grize uši, da ga trga za dlaku i da se igra s njim, kako se obično igraju odrasli psi sa štencima. Začudo, Kuljtjapka gotovo i nije rastao u visinu nego samo u duljinu i širinu. Dlaka mu je bila čupava, neke svijetle mišje boje; jedno mu je uho raslo prema zemlji a drugo uvis. Bio je žestoke i zanosne naravi kao i svako štene koje će se od radosti što vidi gospodara obično zaskvičati, zacičati, poteći da mu ljubi i samo lice, i odmah je pred vama pripravno da ne suspregne ni sve druge svoje osjećaje: »Neka se samo vidi zanos, a pristojnost ne znači ništa!« Bio ja gdje mu drago, čim zaviknem: »Kuljtjapka!«, odmah se on javlja iz kakva kuta, kao ispod zemlje, pa oduševljeno cvileći leti put mene, valjajući se kao kuglica i premećući se putem. Neobično sam zavolio tu malu nakazu. Činilo se da mu sudbina sprema u životu zadovoljstvo i same radosti. Ali jednoga lijepog dana kažnjenik Neustrojev, koji se bavio šivanjem ženskih cipela i činjenjem koža, obrati na njega osobitu pažnju. Nešto ga je odjednom presenetilo. Dozvaao je Kuljtjapku, opipao mu dlaku i prijazno ga izvalio na leđa. Kuljtjapka, koji nije ništa slutio, skvičao je od zadovoljstva. Ali je već sutradana ujutro nestao. Dugo sam ga tražio; kao da ga je zemlja progutala. Tek za dvije sedmice sve se razjasnilo: Kuljtjapkino se krzno veoma svidjelo Neustrojevu. Oderaao ga, učinio kožu i postavio njome baršunske zimske čizmice, koje je u njega naručila auditorova žena. Pokazivao mi je i čizmice kad su bile gotove. Dlaka je bila divna. Jadni Kuljtjapka!

U kaznionici su se kod nas mnogi bavili činjenjem koža, pa su često dovodili pse s lijepom dlakom koji bi istog trena nestajali. Neke su krali, a neke čak i kupovali. Sjećam se, jednom sam za kuhinjama spazio dva kažnjenika. Savjetovali se i dogovarali o nečem. Jedan je od njih držao na uzici divna, velikog crnog psa, očito skupocjene pasmine. Nekakav nitkov lakaj ukrao ga svojem gospodaru i prodao našim cipelarima za trideset kopejaka srebra. Kažnjenici se spremali da ga objese. To se radilo vrlo lako: kožu oderu, a trup bace u veliku, duboku jamu napoja koja je bila u stražnjem kutu naše kaznionice, a ljeti je za jake žege strašno smrdjela. Malokad su je čistili. Jadni pas kao da je razumio kakva mu se sudbina kroji. Ispitljivo i nemirno pogledavao je redom na nas trojicu i tek se pokatkad usuđivao da mahne svojim kitnjastim podvijenim repom, kao da nas želi udobrovoljiti tim znakom svoga povjerenja prema nama. Ja brže odoh, a oni, razumije se, sretno svršili svoj posao.

Guske su se zapatile kod nas također nekako slučajno. Tko ih je zapatio i čije su zapravo bile, ne znam, ali su neko vrijeme neobično zabavljale kažnjenike, i za njih se pročulo čak i u gradu. Izlegli se i gušćići te se hranili u kuhinji. Kad su mladi poodrasli, uobičajile su sve guske da u jatu odlaze zajedno s kažnjenicima na rad. Čim zaori bubanj i robijaši krenu prema izlazu, guske zagaču, trče raširenih krila za nama, jedna za drugom iskakuju preko visokog praga kroz vratašca, odlaze

uvijek na desno krilo i ondje se redaju, očekujući da se svrši raspoređivanje. Pridruživale su se uvijek najvećoj grupi i za rada pasle gdje god nedaleko. Čim grupa krene s rada natrag u kaznionicu, kretale su i one. Po tvrdavi se pronijeli glasovi da guske idu s kažnjenicima na rad. »Gle, kažnjenici idu sa svojim guskama! — govorili su prolaznici — »Ta kako ste ih vi to naučili?« — »Evo vam za guske« — dometnuo bi drugi i udijelio milostinju. Ali, usprkos svoj njihovoj odanosti, za neki su ih mrsni dan iza posta sve poklali.

Ipak našega jarca Vasku ne bi nizašto bili zaklali da nije bilo osobite okolnosti. I opet ne znam otkud se on stvorio kod nas i tko ga je donio, tek odjednom osvanuo u kaznionici malen, bjelcat, krasan jarčić. Ža nekoliko dana svi su ga kod nas zavoljeli, i on je postao opća zabava i čak utjeha. Našli su i razlog da ga drže: ta treba u kaznionici uz konjušnicu držati jarca. Ali on nije živio u konjušnici, nego isprva u kuhinji, a kasnije po cijeloj kaznionici. To je bilo nadasve dražesno, nadasve nestašno stvorenje. Dotrkivao je kad ga zovneš, skakao na klupe, na stolove, bo se s kažnjenicima, bio uvijek veseo i zabavan. Kad su mu već počeli izbijati čestiti roščići, smislio jedne večeri da se bode s njim Lezgin Babaj, koji je u grupi kažnjenika sjedio na stepenicama. Dugo su se već tuckali čelima — to je bila omiljena zabava kažnjenika s jarcem — kad odjednom Vaska skoči na najvišu stepenicu, i tek što se Babaj okrenuo na stranu, za tren se prope, privuče sebi prednje papke i svom snagom udari Babaja u zatiljak, tako da se smotao niza stepenice, na radost svih nazočnih, a najviše samoga Babaja.

Jednom riječju, Vasku su svi neobično voljeli. Kad je počeo rasti, izvršili su na njemu, nakon sveopćega i ozbiljnog vijećanja, poznatu operaciju koju su naši živinari izvrsno umjeli da izvode. Nakon toga počeo se Vaska strahovito debljati. A i hranili su ga baš kao za klanje. Napokon je odrastao krasan, veliki jarac, vrlo dugih rogova i neobično debeo. Sve ide i gega se.

I on se naviknuo da ide s nama na rad, za zabavu kažnjenicima i publici koju sretamo. Svi su poznavali kaznioničkog jarca Vasku. Gdje kada, kad bi radili, na primjer, na obali, znali su kažnjenici da natrgaju gipkih vrbovih grančica, nakupe još kojekakva lišća, naberu na bedemu cvijeća i svim tim okite Vasku; rogove mu opletu grančicama i cvijećem, po cijelom mu tijelu povješaju vijence. Vraća se Vaska u kaznionicu, uvijek ispred kažnjenika, nagizdan i iskićen, a oni idu za njim i kao da se ponose pred prolaznicima. To uživanje u jarcu dotjeralo je dotle da su nekima od naših padale na pamet misli baš kao djeci: ne bi li Vaski pozlatili rogove? Ali su tako samo govorili, a nisu napravili. Ja sam, uostalom, sjećam se, zapitao Akima Akimiča, najboljega našeg pozlatara iza Isaja Fomiča: mogu li se zaista jarcu pozlatiti rogov? Najprije je pažljivo pogledao jarca, ozbiljno razmislio i odgovorio da se možda i mogu, »ali neće biti trajno, a uz to i neće ništa koristiti.« Time se sve i završilo.

I dugo bi poživio Vaska u kaznionici, i skapao bi možda od sipnje, ali se jednom, kad se na čelu kažnjenika vraćao s rada, nakićen i nagizdan, sreo s majorom koji se vozio u droški. — »Stoj! — zariкнуo major — čiji je jarac?« Objasnili su mu. — »Šta! U kaznionici ima jarac, i bez moga dopuštenja! Potčasnika!« Javio se potčasnik, i on mu odmah naložio da se jarac smjesta zakolje. Koža neka se odere i proda na trgu, dobiveni novac neka se pribroji erarskomu, kažnjeničkom novčanom fondu, a meso dade kažnjenicima u kiselu juhu. U kaznionici rogozorili, požalili, ali se ipak nisu usudili da ne poslušaju. Vasku su zaklali nad našom jamom za napoj. Meso je kupio jedan kažnjenik, platio kaznionici rubalj i pol srebra. Za te novce kupili su kolača, a onaj koji je kupio Vasku rasprodao ga svojim za pečenje. Meso je zaista bilo neobično tečno.

U nas je u kaznionici živio neko vrijeme i orao, karaguš, od vrste nevelikih stepskih orlova. Netko ga donio u kaznionicu ranjenog i izmučenog. Svi ga robijaši okružili. Nije mogao letjeti; desno mu se krilo vuklo po zemlji, jedna mu noga bila uganuta. Sjećam se kako se razjaren ogledavao unaokolo, promatrao radoznanu svjetinu i razvaljivao grabljivi kljun spremajući se da skupo proda svoj život. Kad su ga se nagledali i počeli se razilaziti, odšepao je, hramljući i poskakujući na jednoj nozi i zamahujući jednim krilom, na najdalji kraj u kaznionici, ondje se zavukao u kut i sasvim se priljubio uz vrljike. Tu je proživio kod nas oko tri mjeseca i za cijelo vrijeme nije ni jedanput izišao iz svoga kuta. Isprva su često dolazili da ga gledaju, huškali psa na njega. Šarik je razjaren jurio na njega, ali se očito bojao da se primakne bliže, a to je kažnjenike zabavljalo. »Zvijer! — govorili su — ne daje se!« Onda ga je i Šarik počeo ljuto vrijeđati; prošao ga strah, pa kad bi ga huškali, uvještio se da hvata orla za bolesno krilo. Oreo se svom snagom brani kljunom, zavlaci se u svoj kut, te ponosito i bijesno, kao ranjeni kralj, ogledava radoznale ljude koji dolaze da ga promatraju.

Napokon je svima dosadio; svi ga se okanili i zaboravili ga, a ipak si svaki dan mogao da vidiš kraj njega komadiće svježeg mesa i rbinu s vodom. Ipak je netko pazio na njega. Isprva nije htio ni da jede, nije jeo nekoliko dana; najzad je počeo jesti, ali nikad iz ruku ni pred ljudima. Počesto sam ga iz daljine promatrao. Kad ne bi nikoga vidio pa bi mislio da je sam, nakanjivao bi se gdje kada da iziđe malko iz kuta i da šepa pokraj vrljika, onda se vraćao, pa opet malo izlazio, kao da šeta. Kad je mene opazio, odmah se, hramajući i poskakujući, s naporom požurio na svoje mjesto, zabacio natrag glavu, razvalio kljun, nakostriježio se, priprazio odmah na boj. Nikakvim umiljavanjem nisam mogao da ga udobrovoljim: grizao je i optimao se, govedinu nije primao od mene i neprestano, dok sam uz njega stajao, uporno mi gledao u oči svojim pakosnim, pronicavim pogledom. Usamljen i zloban očekivao je smrt, nikome nije vjerovao i ni s kim se nije mirio.

Napokon kao da su ga se kažnjenici sjetili, pa ako se i nije nitko brinuo niti ga

spominjao neka dva mjeseca, odjednom kao da se u svima javilo saučešće za njega. Počeli su govoriti da treba orla iznijeti.

— Neka makar i skapa, ali ne u kaznionici — govorili su jedni.

— Zna se, slobodna je ptica surova, ne možeš je priučiti na kaznionicu — povlađivali drugi.

— Nije, dakle, takva kakvi smo mi — dometnuo netko.

— Šta buncaš: ovo je ptica, a mi smo ljudi.

— Orao je, braćo, kralj šuma ... — otpočeo Skuratov, ali ga sada nisu slušali.

Jednom poslije objeda, kad je bubanj odbubnjao za rad, uzeli su orla, stisnuvši mu rukom kljun jer se stao ljuto tući, i ponijeli ga iz kaznionice. Došli do bedema. Dvanaestak ljudi, koji su bili u toj grupi, radoznalo je željelo da vidi kamo će orao otići. Začudo: svi su bili nečim zadovoljni, kao da nekako sami stječu slobodu.

— Gle ti pasjeg mesa, dobro mu činiš a on neprekidno grize! — govorio je onaj koji ga je držao, gotovo s ljubavlju gledajući pakosnu pticu.

— Puštaj ga, Mikitka!

— Njemu, zna se, nemoj graditi kule u oblacima. Njemu daj slobodu, pravu pravcatu slobodicu.

Orla zbaciše s bedema u stepu.

Bila je kasna jesen, hladan i sumračan dan. Vjetar je zviždao po goloj stepi i šumio po požutjeloj, isušenoj busatoj stepskoj travi. Orao pojurio ravno, mašući bolesnim krilom i kao da se žuri da ode od nas kamo ga oči vode. Kažnjenici su radoznalo gledali kako mu u travi titra glava.

— Gle ga! — zamišljeno progovori jedan.

— I ne ogleda se! — dometnu drugi. — Ni jedanput se nije ogledao, braćo, nego bježi!

— A ti si mislio, vratit će se da zahvali? — napomenuo treći.

— Zna se šta je sloboda. Osjetio slobodu.

— Sloboda dakle.

— I ne vidi se više, braćo...

— Šta stojite? Marš! — zaviknuli pratioci stražari, i svi se šuteći odšuljaše na rad.

VII PRITUŽBA

Započinjući ovu glavu, izdavač zapisaka pokojnoga Aleksandra Petroviča Gorjančkova smatra za svoju dužnost da čitaocima priopći ovo.

U prvoj glavi Zapisa iz mrtvoga doma rečeno je nekoliko riječi o jednom ocoubojici, plemiću. Između ostalog, bio je on istaknut za primjer kako bezosjećajno govore gdjekada kažnjenici o zločinima koje su počinili. Rečeno je također da ubojica pred sudom nije priznao zločin, ali, sudeći po pripovijedanju ljudi, koji su znali sve potankosti njegova slučaja, činjenice su bile tako jasne da se moralo vjerovati u zločin. Ti su isti ljudi pripovijedali autoru »Zapisa« da je zločinac bio posve nevaljala vladanja, zapleo se u dugove i ubio oca gramzeći za baštinom. Uostalom, cijeli je grad u kojem je prije služio taj ocoubojica pripovijedao o tom slučaju jednako. O toj posljednjoj činjenici ima izdavač »Zapisa« prilično pouzdanih obavijesti. Napokon, u »Zapisima« je rečeno da je ocoubojica bio u kaznionici neprestano u najboljem, najveselijem duševnom raspoloženju; da je bio šumast, lakomislen, do krajnosti nepromišljen čovjek, iako nipošto glup, i da autor »Zapisa« nikad nije opazio u njega nikakve osobite okrutnosti, I ondje su također dometnute riječi: »Razumije se, nisam vjerovao u taj zločin.«

Nedavno je izdavač Zapisa iz mrtvoga doma dobio obavijest iz Sibirije da je prestupnik bio zaista nevin te je deset godina teglio na kaznioničkom radu ni kriv ni dužan; da mu je nevinost dokazana na sudu, službeno. Da su se pravi zločinci našli i da su priznali, a nesretnik je već pušten iz kaznionice. Izdavač ne može nikako sumnjati o pouzdanosti te vijesti.

Nema ništa više da se dometne. Ne treba da govorim i raspravljam o svojoj dubini tragičnosti te činjenice i o životu koji je još od mladosti upropašten takvom strahovitom optužbom. Činjenica je sama po sebi odviše razumljiva, odviše porazna.

Mislimo i to, ako je do takve činjenice moglo doći, da već sama ta mogućnost domeće još novu i izvanredno oštru crtu karakteristici i potpunosti slike Mrtvoga doma.

A sada nastavljamo.

Rekao sam već da sam se napokon priviknuo na svoj položaj u kaznionici. Ali to »napokon« došlo je vrlo teško i mučno, tek malopomalo. Zapravo mi je trebala

za to gotovo godina dana, i to je bila najteža godina moga života. Zato mi se i jest tako čitava uvriježila u pameti. Čini mi se da se svakoga sata u toj godini sjećam po redu. Govorio sam i to da i drugi kažnjenici nisu mogli da se priviknu na taj život. Sjećam se kako sam te prve godine često razmišljao: »Šta oni? Kako? Zar su mirni?« I ta su me pitanja veoma zanimala. Spominjao sam već da su svi kažnjenici živjeli ovdje kao da nisu kod svoje kuće, nego u svratištu, na nekoj etapnoj stanici. Ljudi koji su dotjerani ovamo za cijeli život također su se vrzli ili jadili, sigurno je svaki od njih sanjario o nečemu gotovo nemogućem. Taj vječni nemir koji se izražava, doduše, šuteći ali vidljivo, ta čudna žestina i nestrpljivost gdjekad preko volje izrečenih nada, pokadšto toliko neosnovanih da su nekako bile nalik na tlapnju, a što je najviše iznenađivalo, useljenih počesto u naoko najpraktičnijim umovima — sve je to davalo tome mjestu neobičan oblik i značenje, tako da su te crte bile možda i njegovo najznačajnije svojstvo.

Osjećalo se nekako, gotovo na prvi pogled, da izvan kaznionice toga nema. Tu su svi bili sanjari, i to je padalo u oči. To se osjećalo bolno, baš zbog toga što je sanjarstvo davalo većini u kaznionici sumoran, mračan lik, nekakav nezdrav lik. Golema je većina bila šutljiva i zlobna do mržnje, nije voljela da svoje nade iznosi na vidjelo. Prostodušnost, otvorenost bile su prezrene. Što su god neostvarivije bile nade i što je jače tu neostvarivost osjećao sam sanjar, to ih je upornije i stidljivije krio u sebi, ali nije mogao da ih se odrekne. Tko zna, možda ih se gdjekoji stidio u sebi. U ruskom karakteru ima toliko požrtvovnosti i trijeznosti u mišljenju, toliko unutarnje poruge prvo samom sebi... Možda su zbog toga neprestanog, pritajenog nezadovoljstva sa samim sobom ti ljudi i bili toliko nestrpljivi u svakidašnjim međusobnim odnosima, toliko nepomirljivi i međusobno podsmješljivi. I kad bi, na primjer, odjednom između njih samih iskočio koji naivniji i nestrpljiviji, i izražavao gdjekada naglas ono što je svima skrovito na pameti, zanosio se u sanjarije i nade, odmah bi ga prostački napadali, prekidali, ismijavali; ali meni se čini da su najgorljiviji progonitelji bili baš oni koji su možda u svojim sanjama i nadama zašli još dalje nego on. Naivnjake i bezazlenjake, rekao sam već, držali su svi kod nas za najnesklapnije glupane i vladali se prema njima prezirno. Svaki je bio toliko mrk i samoljubiv da je prezirao čovjeka dobra i nesamoljubiva. Osim tih naivnih i bezazlenih brbljavaca svi su se drugi, to jest šutljiviji, oštro dijelili na dobre i zle, na mrke i vedre. Mrkih i zlih bilo je mnogo više; pa ako je među njima i bio gdjekoji govornik već po svojoj naravi, svi su oni svakako bili nemirni spletkari i uznemireni zavidnici. Bilo im je stalo do svega tuđega, premda svoju dušu, svoje tajne poslove nisu ni oni nikome otkrivali. To nije bilo u modi, nije bilo uobičajeno.

Dobri — vrlo mala grupica — bili su tihi, šutljivo su krili u sebi svoja uzdanja, a razumije se, skloniji su bili nego mrki da se nadaju i da vjeruju u njih.

Ali meni se čini da je u kaznionici bio odjeljak potpunih očajnika. Takav je bio, na primjer, i starac iz starodubovskih sela; svakako je takvih bilo vrlo malo. Starac je bio naoko miran (govorio sam već o njemu), ali po nekim znacima zaključujem da je njegovo duševno stanje bilo strašno. Uostalom, on je imao svoj spas, svoj izlaz: molitva i ideja o mučeništvu. Onaj kažnjenik koji je pomjerio pameću začitao se u bibliju, a već sam spomenuo kako je bacio opeku na majora, vjerojatno je također bio očajnik, od onih koje je ostavila posljednja nada, a jer sasvim bez nade ne možeš živjeti, on je sebi smislio izlaz u dobrovoljnom, gotovo umjetnom mučeništvu. Izjavio je da se bacio na majora bez zlobe, jedino jer želi da na sebe primi muke. I tko zna kakav se psihološki proces odvijao tada u njegovoj duši! Bez ikakve svrhe i bez težnje tom cilju ne živi nijedan živ čovjek. Kad čovjek izgubi cilj i nadu, počesto se od jada pretvara u čudovište... Svima je našima cilj bio sloboda i izlaz iz kaznionice.

Uostalom, ja se evo sada trudim da cijelu našu kaznionicu razvrstam u razrede; a je li to moguće? Stvarnost je beskrajno raznolična, spram svih, čak i najlukavijih zaključaka apstraktne misli, te ne podnosi oštih i krupnih razlikovanja. Stvarnost teži razmrvljenosti. I u nas je bilo svog osobenog života — kakav bio da bio, ali ga je ipak bilo; i to nije bio samo službeni, nego unutarnji, osobni život. Ali kako sam već i spominjao, nisam mogao i čak nisam umio u početku svoga robijanja prodrijeti u dubinu toga života, i zato su me sve vanjske njegove pojave mučile tada neizrecivim jadom. Gdje kad sam naprosto počinjao da mrzim te patnike, iste kao što sam i ja. Čak sam im i zavidio što su ipak među svojima, u družbi, razumiju jedan drugoga, premda je zapravo njima svima, kao i meni, dodijala i omrzla ta družba ispod biča i batine, ta nasilna zajednica, i svaki je gledao na drugu stranu. Ponavljam opet, ta zavist što me snalazila u časovima zlobe imala je svoju opravdanu osnovu. Zaista, nipošto nemaju pravo oni koji govore da je plemiću, obrazovanom i tako dalje, posve jednako teško na našim robijama i u kaznionicama kao i svakom seljaku. Znam, čuo sam tu misao, u posljednje sam vrijeme čitao o tome. Toj je ideji osnova istinita, humana. Svi smo ljudi, svatko je čovjek. Ali ideja je odviše apstraktna. Smetnuti su s uma mnogi praktični uvjeti koji se ne mogu razumjeti drugačije nego u samoj zbilji. Ne govorim to zato što plemić i obrazovan čovjek osjeća tobože profinjenije, bolnije, jer je uljuđeniji. Duša i njena uzbuđenost teško se trpa pod ikakvu razinu. Sama obrazovanost nije u tom slučaju mjerilo. Prvi sam spreman svjedočiti da sam i u najneobrazovanijoj, u najzaostalijoj sredini, među tim patnicima nailazio na crte najprofinjenije duševnosti. U kaznionici je gdjekada bilo tako da znaš čovjeka nekoliko godina i misliš o njemu da je zvijer a ne čovjek, i prezireš ga. I odjednom slučajno dođe čas kad mu se duša nehotice trga i otvara, pa u njoj vidiš takvo bogatstvo, čuvstvo, srce, tako jasno razumijevanje i njegove i tuđe patnje, da ti se kao rasklapaju oči i u prvi

čas čak i ne vjeruješ onome što si sam vidio i čuo. Događa se i obratno: obrazovanost se saživljava tako barbarski, tako cinički da ti se gadi, pa ma kako bio dobar ili sklon takvim ljudima, ne nalaziš u svom srcu ni isprika ni opravdanja.

Ne govorim ništa ni o promjeni u navikama, načinu života, hrani i tako dalje, što je čovjeku iz višega društvenog sloja svakako teže nego seljaku, koji je na slobodi počesto gladovao, a u kaznionici se bar sit najede. Neću ni o tome da se prepirem. Recimo da je čovjeku, koji je bar koliko toliko jake volje, sve to tričarija prema drugim neprilikama, premda promjena u navikama nije zapravo nipošto nešto tričavo i neznatno. Ali ima neprilika ispred kojih sve to blijedi toliko da i ne opažaš prljavu opskrbu, ni stisku, ni slabu, nečistu hranu. Najfiniji besposličar, najnježnija maza, kad se u znoju lica svoga naradi cijeli dan onako kako nikad nije radio na slobodi, jest će i crni kruh i kiselu juhu s bubašvabama. Na to se još možeš naviknuti, kako je i spomenuto u šaljivoj kažnjeničkoj pjesmi o nekadašnjem besposličaru koji je dospio na robiju:

Kad kupus s vodom dadu, jedem

Da puca sve za ušima

Nije to; od svega je toga važnije što svaki novi pridošlica, dva sata nakon dolaska, postaje isti onakav kakvi su i svi drugi, postaje domaćin u svojoj kući, isto onakav ravnopravan gospodar u kaznioničkoj udruzi kao i svaki drugi. Svima je razumljiv i sam razumije sve, poznaje sve i svi ga smatraju svojim.

Drugačije je s *plemenitim*, s plemićem. Ma kako on bio pravedan, dobar, pametan, godinama će ga mrziti i prezirati svi, svi listom; neće ga razumjeti, a što je glavno, neće mu povjerovati. On nije prijatelj i nije drug, pa ako napokon s godinama i postigne to da ga ne vrijeđaju, ipak im on neće biti svoj, i dovijeka će bolno osjećati svoju otuđenost i usamljenost. To se tuđenje zbiva gdjekada bez ikakve zlobe kažnjenika, tako, nesvjesno. Nisi njihov čovjek, to je sve. Nema ničega strašnijeg nego kad živiš u sredini koja nije tvoja. Seljak, preseljen iz Taganroga u Petropavlovsku luku, odmah će ondje naći takva istog ruskog seljaka, odmah će se dogovoriti i složiti s njim, i za dva sata će možda već mirno živjeti u jednoj sobici ili jednoj kolibi.

Drugačije je s plemićima. Oni su od puka odijeljeni najdubljim bezdanom i to se opaža potpuno tek onda kad *plemeniti* odjednom sam, zbog vanjskih okolnosti, zaista izgubi svoja predašnja prava pa se pretvori u pučanina. Inače, makar se za cijelog života znali s narodom, makar se četrdeset godina redom svaki dan sastajali

s njim, na primjer službeno, u konvencionalnim uredskim poslovima, ili čak tako, naprosto prijateljski, kao dobrotvor i u nekom smislu otac — nikad nećete doznati samu suštinu. Sve će biti samo optička varka i ništa više. Ta znam da će svi, baš svi, čitajući moju opasku kazati da pretjerujem. Ali sam uvjeren da je istinita. Nisam se uvjerio knjiški, ni spekulativno, nego u zbilji, i imao sam zaista dovoljno vremena da provjerim svoja uvjerenja. Možda će kasnije svi doznati do kojega je to stupnja istinito.

Događaji su kao navlas od prvoga koraka potvrđivali moja opažanja pa me se bolno doimali i djelovali mi na živce. Toga prvog ljeta tumarao sam po kaznionici gotovo sam samcat. Rekoh već, bio sam u takvom duševnom raspoloženju, da nisam čak mogao ni da ocijenim i upoznam one kažnjenike koji bi me kasnije mogli voljeti, makar se i nikad ne združivali sa mnom kao jednaki. Imao sam i ja drugova plemića, ali to mi drugarstvo nije skidalo cijeli teret s duše. Čini mi se, pobjegao bih glavom bez obzira.

I evo, na primjer, jednoga od onih slučajeva koji su mi od prvog časa najbolje govorili kako sam otuđen i izdvojen u kaznionici. Jednom, toga istog ljeta, već negdje u kolovozu, u vedar, topao radni dan, oko jedan sat po podne, kad su se po običaju svi odmarali prije popodnevnog rada, odjednom su se svi robijaši digli kao jedan čovjek i počeli se u kaznioničkom dvorištu svrstavati u red. Nisam ništa znao sve do toga časa. U to sam se vrijeme znao gdje kada toliko zadupsti sam u svoje misli, da nisam gotovo ni opažao šta se događa unaokolo. A međutim se robija već neka tri dana potmulo burkala. Možda je to burkanje počelo još i mnogo prije, kako sam se dovio već kasnije kad sam se i nehotice sjetio koječega iz kažnjeničkih razgovora, a ujedno i veće svadljivosti kažnjenika, namrštenosti i osobito pakosnog raspoloženja koje se kod njih opažalo u posljednje vrijeme. Pripisivao sam to teškom radu, dosadnim, dugim ljetnim danima, nehotičnim sanjarijama o šumama i o punoj slobodi, kratkim noćima za kojih se teško bilo do mile volje naspavati. Možda se sve to i združilo sada u jedan prasak, ali izlika je tom prasku bila — hrana.

Već nekoliko su se posljednjih dana tužili na sav glas, zlovoljili se po uzama i osobito kad se sastanu u kuhinji za objedom i večerom, bili su nezadovoljni kuharima, čak su pokušali da smijene jednoga od njih, ali su odmah otjerali novoga i vratili staroga. Jednom riječju, svi su bili u nekom nemirnom duševnom raspoloženju.

— Posao je težak, a nas hrane potrbušinom — zna da zagunđa tkogod u kuhinji.

— Pa ako ti se ne sviđa, naruči blancmanger^[32] — prihvaća drugi.

— Kiselu juhu s potrbušinom ja, braćo, veoma volim — prihvaća treći — jer

je tečna.

— A ako te uvijek budu hranili samom potrbušinom, hoće li biti tečno?

— Ono, istina, sada je mrsno vrijeme — kaže četvrti — mi se na ciglani kinjimo te kinjimo, pa kad svršimo određeni posao, hoćemo da žderemo. A kakvo je jelo potrbušina!

— A ako nije s potrbušinom, onda je s drobom.

— Bar da je još taj drob. Potrbušina i drob, to su jedino zaredali. Kakvo je to jelo! Je li istina ili nije?

— Jest, hrana je loša.

— Trpa on valjda džepove.

— To ne valja za tvoju pamet.

— Nego za čiju? Trbuh je moj. A da svi mi listom dignemo pritužbu, već bi valjalo.

— Pritužbu?

— Jest.

— Malo su te valjda tukli za tu pritužbu. Razmećeš se!

— Pa istina je — nadovezuje gundajući drugi koji je do tad šutio — bolje ikad nego nikad. Ded najprije kaži šta ćeš govoriti na pritužbi, ti mudra glavo.

— Pa i kazat ću. Da svi pođu, i ja bih onda govorio sa svima. Siromaština je dakle. Netko jede svoje, a netko sjedi i uz samo erarsko.

— Gle zavidnika bistrokog! Ražarile se oči na tuđe dobro.

— Tuđa koza gol loj, nego ranije rani i sebi grabi!

— Grabi! S tobom ću se do sijedih vlasi cjenkati u tom poslu. Ti si, dakle, bogat kad hoćeš skrštenih ruku da sjediš?

— Bogat paučinama.

— Pa zaista, braćo, što se ne mičemo! Dosta smo se po vodili za njihovim budalaštinama. Sadiru kožu. Zašto ne bi smo išli

— Zašto? Tebi dakle treba prežvakati i u usta metnuti: naučio si se da žvak jedeš. Ta robija je — eto zašto.

— Izlazi ovo: Bože, kavži ljude svoje da se vojvode goje.

— Baš tako. Ugojio se osmooki. Kupio dva sivca.

— Eh, i ne voli se napiti.

— Onomad se u kartanju potukao sa zivinarom. Cijelu su noć kartali. Naš je dva sata proveo u šakanju. Fećka je pričao.

— Zato i jest kisela juha s drobom.

— Eh, vi glupani! Ta ne možemo mi to isposlovati.

— Pa da se svi latimo posla i da vidimo kako će on op ravdati sebe! Od toga da ne odustajemo.

— Opravdati! On će tebe po zubima, pa ode bez traga.

— I još će nas strpati pod sud ...

Jednom riječju, svi su se uzrujavali. U to je vrijeme zaista bilo kod nas loše jelo. I sve se skupilo. A najviše, opće turobno raspoloženje, neprekidna pritajena muka. Robijaš je svadljivac i buntovnik već po svojoj naravi; ali malokad se bune svi zajedno ili u velikoj grupi. Tome je uzrok vječna nesuglasica. To je osjećao svaki od njih i sam: zato je kod nas i bilo više psovaka nego rada. Ali sad ipak uzbuna nije protekla uludo. Počeli se okupljati u grupe, raspravljati po uzama, grdili su pakosno cijelo upravljanje našega majora; tražili dlaku u jajetu. Osobito su se neki uzrujavali. U svakom se takvom poslu uvijek javljaju začetnici, kolovođe. Kolovođe u tim zgodama, to jest u pritužbama, uopće su vrlo karakteristični ljudi, i to ne samo u kaznionici nego i u svim radnim grupama, radnim četama i tako dalje. To je osobit tip koji je svagdje sličan. To su vatreni ljudi koji ginu za pravicu, te su najnaivnije, najpoštenije uvjereni da je ona svakako, neodgodivo i smjesta moguća. Ti ljudi nisu gluplji od drugih, među njima ima čak i vrlo pametnih, ali su prežestoki da bi bili lukavi i promišljeni. U svim tim zgodama, ako i ima ljudi koji umiju vješto upravljati masom i pridobivati, ti već sačinjavaju drugi tip narodnih vođa i prirodnih vodiča, tip koji se kod nas samo malokad susreće. Ali oni o kojima sada govorim, začetnici i kolovođe pritužaba, gotovo uvijek gube i zbog toga naseljuju zatim kaznionice i robije. Oni gube zbog svoje žestine, ali zbog žestine i imaju utjecaja na masu. Za njima dakako rado idu. Njihov žar i pošteno negodovanje djeluje na sve pa im se najzad pridružuju i najneodlučniji. Njihovo slijepo uvjerenje o uspjehu omamljuje čak i najokorjelije skeptike, mada su osnove toga uvjerenja gdjekada tako klimave, tako djetinjaste da se strani čovjek čudi kako su za njim pošli. A glavno je to da oni idu prvi i idu ničega se ne bojeći. Jure kao bikovi spuštenih rogova, često i ne znajući posao, neoprezno, bez onoga praktičnog jezuitizma s kojim počesto najpodliji i najprljaviji čovjek zadobiva, postiže cilj i izlazi suh iz vode. Oni, međutim, svakako krhaju rogove. U običnom su životu žučljivi, zazorljivi, razdražljivi i nesnošljivi. A ponajčešće su strahovito ogorčeni, što im, uostalom, donekle i daje snagu. Najneugodnije je kod njih to što mjesto ravno cilju, često jure u stranu, mjesto na ono glavno, na sitnice. To ih i upropašćuje. Ali oni su razumljivi masama: u tome je njihova snaga... Ipak treba još kazati dvijetri riječi o tome šta znači pritužba.

U našoj je kaznionici bilo nekoliko takvih ljudi koji su došli zbog pritužbe. Oni su se najviše i bunili. Osobito jedan, Martinov, koji je prije služio kod husara,

žestok, nemiran i sumnjičav čovjek, uostalom, pošten i pravedan. Drugi je bio Vasilij Antonov, čovjek koji se nekako hladnokrvno žestio, bezobrazna pogleda, bahata sarkastična smiješka, izvanredno uljuden, uostalom također pošten i pravedan. Ali sve ne možeš pretresti; mnogo ih je bilo. Petrov je, među ostalim, vječno švrljao amotamo, prisluškiavao svim gomilama, malo govorio, ali je očito bio uzbuđen i prvi istrčao iz uza kad se stadoše redati.

Naš kaznionički potčasnik, koji je kod nas obavljao naredničku službu, odmah je zaplašen izišao. Kad su se ljudi poredali, uljudno su ga zamolili neka kaže majoru da robija želi govoriti s njim i osobno ga nešto zamoliti. Odmah za potčasnikom izišli su i svi invalidi i poredali se u red s druge strane, prema robiji. Poruka dana potčasniku bila je neuobičajena i natjerala ga u strah. Ali da ne javi odmah majoru, nije se usudio. Prvo, kad se već digla robija, moglo je iskrsnuti i štogod gore. Svi su naši poglavari bili pred robijašima nekako silno plašljivi. Drugo, ako čak i ništa ne bude, ako bi se odmah svi predomislili i razišli, i onda bi potčasnik morao javiti poglavarima sve što se događalo. Blijed i dršćući od straha otputio se žurno majoru, a nije čak ni pokušao da sam ispita i opomene kažnjenike. Vidio je da s njim sad neće ni htjeti da govore.

Ne znajući baš ništa, iziđoh i ja da stanem u red. Sve sam potankosti toga doznao tek kasnije. A sada je, mislio sam, neki pregled ali kad nisam vidio stražare koji obavljaju pregled, začudih se i stadoh se ogledavati unaokolo. Lica su bila uzbuđena i rasrđena. Neki su bili čak i blijedi. Svi su uopće bili zabrinuti i šutljivi, očekujući čas kad će valjati da govore pred majorom. Opazio sam da su me mnogi pogledali veoma začuđeno, ali se šuteći okrenuli. Očevidno nisu vjerovali da bih i ja iznosio pritužbu. Ali brzo se gotovo svi koji su bili oko mene počeli opet okretati meni. Svi me gledaju pitajući.

Zašto si ti ovdje? — zapitao me jednostavno i glasno Vasilij Antonov, koji je od mene stajao nešto dalje nego drugi, a dotle mi je uvijek govorio vi i uljudno se vladao prema meni.

Gledao sam ga u nedoumici, sve još nastojao da razumijem šta to znači, i već se dosjećao da se događa nešto neobično.

— Zaista, čemu bi ti ovdje stajao? Odlazi u uze — progovori mlad momak, vojnik, s kojim se dosad nisam upoznao, dobar, tih čovo. — Ti to ne razumiješ.

— Ta redaju se — odgovorim mu — mislio sam da je pregled.

— Gle, i on izmilio! — zaviknuo jedan.

— Željezni nos — reći će drugi.

— Muhodavci! —' treći će neizrecivo prezirno. Taj novi nadimak izazvao je sveopći hohot.

— Od milosti je u službi u kuhinji — dometnuo još netko.

— Njima je svagdje raj. To je robija, a oni kolače jedu i praščiće kupuju. Ta ti jedeš svoje; što dakle srljaš ovamo?

— Tu vam nije mjesto — progovori Kulikov, neusiljeno mi pristupajući; uhvati me za ruku i izvede iz redova.

Bio je blijed, oči mu blistale, a ugrizao se za donju usnu. Nije hladnokrvno očekivao majora. Uzgred da kažem: veoma sam volio gledati Kulikova u svim takvim prigodama, to jest u svim onim prigodama kad se morao pokazati. Razmetao se strahovito, ali je i posao izvršavao. Čini mi se, on bi i na kaznu pošao nekako dopadljivo, gizdavo. Sada, kad su mi svi govorili ti i grdili me, on je očevidno namjerno udvostručio uljudnost prema meni, a u isti su mu mah riječi bile nekako osobito, čak bahato čvrste, te nisu trpjele nikakvo protivljenje.

— Mi smo ovdje radi svoga, Aleksandre Petroviču, a vi tu nemate nikakva posla. Otiđite kamogod, počekajte ... Eno, vaši su svi u kuhinji, idite onamo!

— Preko devet brda i deset planina! — prihvatio netko.

Kroz pridignuti prozor na kuhinji opazio sam zaista naše Poljake; učinilo mi se, uostalom, da ondje osim njih ima mnogo ljudi. U neprilici pođem u kuhinju. Smijeh, psovke i pujkanje (koje je kažnjenicima zamjenjivalo zviždanje) zaore za mnom.

— Nije mu se svidjelo!... Pujpujpuj! Hvataj ga...

Nikad još dosad nisam bio tako uvrijeđen u kaznionici, i sad mi je bilo vrlo teško. Ali naišao sam u takav čas. U trijemu, u kuhinji, sastadoh T-vskoga, plemića tvrda i velikodušna mladog čovjeka, koji je bio bez velike naobrazbe i veoma je volio B.a. Robijaši su ga razlikovali od svih drugih i čak ga donekle voljeli. Bio je hrabar, muževan i jak, i to se nekako odražavalo u svakoj njegovoj gesti.

— Šta vi to, Gorjančikove — doviknu mi — dođite ovamo!

— A šta je ondje?

— Oni se skupno žale, zar ne znate? Neće im, razumije se, uspjeti: tko će povjerovati robijašima? Tražit će začetnike, pa ako mi budemo ondje, na nas će prve, razumije se, svaliti krivicu za bunu. Sjetite se zašto smo mi došli ovamo. Njih će naprosto išibati, a nas će pred sud. Major sve nas mrzi i volio bi nas upropastiti. Pomoću nas će se on sam opravdati.

— Pa i robijaši će nas odati sve listom — dometnu M-ckij kad smo bili ušli u kuhinju.

— Ne brinite, neće nas požaliti! — prihvati T-vskij.

U kuhinji je osim plemića bilo još mnogo ljudi, oko tridesetak. Svi su oni ostali ne želeći da iznose pritužbu — jedni od plašljivosti, drugi zbog odlučna

uvjerenja da je potpuno nekorisna svaka pritužba. Tu je i Akim Akimič, okorjeli i prirodni neprijatelj svih takvih pritužbi koje ometaju pravilan tok službe i moral. Šuteći i posve mirno očekuje on svršetak posla, nimalo ne strahuje kako će se okončati, naprotiv, posve je uvjeren o neminovnoj pobjedi reda i volje starješina. Tu je i Isaj Fomič koji je bio u neobičnoj nedoumici, objesio nos pa pomamno i plašljivo prisluškuje našem razgovoru. Veoma je nemiran. Tu su svi kaznionički Poljaci pučani koji su se također pridružili plemićima. Ima nekoliko plašljivih lica, Rusa, uvijek šutljivih i utučenih ljudi. Nisu se usudidili da iziđu s drugima, i tužno očekuju kako će se sve svršiti. Ima napokon nekoliko mrkih i uvijek surovih kažnjenika, ljudi koji nisu plašljivi. Jedni su ostali zbog tvrdoglavosti i prezirna uvjerenja da je sve to besmislica i da će se iz toga posla izleći samo zlo. Ali meni se čini da im je sada ipak bilo nekako neprilično, nisu se posve uzdali u sebe. Uviđali su, doduše, da imaju sasvim pravo što se tiče pritužbe, a to se kasnije i potvrdilo, ali su ipak bili svjesni da su kao neki otpadnici koji su ostavili zajednicu, baš kao da su izdali drugove majoru-upravitelju. Našao se tu i Jelkin, onaj seljak Sibirac koji je došao zbog krivotvorenih novaca te preoteo Kulikovu živinarsku praksu. Starčić iz starodubovskih sela bio je također tu. Kuhari su svi do jednoga ostali u kuhinji, uvjereni valjda da i oni sačinjavaju dio uprave, pa da im ne bi dolikovalo da istupaju protiv nje.

— Ali osim ovih izišli su gotovo svi — započeo sam, neodlučno se obraćajući M-u.

— A šta marimo? — progundao B.

— Mi bismo stoput više riskirali nego oni da smo izišli, a čemu? *Je hais ces brigands.*^[33] I zar mislite ma i časak da će doći do njihove pritužbe? Kako imate volju plesti se u budalaštinu?

— Neće ništa biti iz toga — prihvatio jedan kažnjenik, tvrdoglav i pakostan starac. Almazov, koji je također bio tu, brzo mu odobrio za odgovor:

— Osim što će išibati nekih pedesetak, ništa iz toga neće biti.

— Major se dovezao! — zaviknu netko i svi radoznalo poletješe prozorima.

Major je uletio ljut, razbješnjen, crven, s naočarima. Šuteći ali odlučno priđe fronti. U takvim je zgodama zaista bio srčan i nije gubio prisebnost. Uostalom, bio je gotovo uvijek napola pijan. Čak i njegova prljava kapa s narančastim rubom i prljave srebrne epolette imale su u taj čas nešto zloslutno. Za njim ide pisar Djatlov, izvanredno važna osoba u našoj kaznionici, zapravo onaj koji upravlja svime u kaznionici, a ima utjecaja i na majora, lukav čovo, vrlo tvrdokoran, ali nije loš čovjek. Kažnjenici su njime bili zadovoljni. Za njima ide naš potčasnik, koji je očividno već stigao da izvuče najstrašnije grdnje i očekuje još deset puta više; za njima pratioci stražari, tri-četiri čovjeka, ne više. Kažnjenici, koji su stajali bez

kapa čini mi se još otad kad su poslali po majora, sada se svi ukočili, namjestili; svaki od njih premetnuo se s noge na nogu, a onda svi sasvim zamrli na mjestu očekujući prvu riječ, ili, da se točnije kaže, prvi krik starješine.

Odmah je i stigao: od druge riječi razderao se major na sav glas, sada čak i s nekom vriskom: veoma se razbjesnio. Kroz prozore smo vidjeli kako trči ispred fronte, salijeće, ispituje. Ali njegova pitanja ni kažnjeničke odgovore nismo čuli, bilo je daleko. Samo smo razabrali kako je vrištavim glasom vikao:

— Buntovnici... Kroz šibe! .. Začetnici! Ti si začetnik! — saletio nekoga.

Odgovor se nije čuo. Ali začas smo vidjeli kako se kažnjenik odijelio i otputio u stražarnicu. Opet začas otputio se za njim drugi, zatim treći.

— Sve pred sud! Ja ću vas! Tko je ono ondje u kuhinji? — zavrisku kad je kroz otvorene prozore opazio nas. — Sve ovamo! Dotjerajte ih odmah ovamo!

Pisar Djatlov otputio se nama u kuhinju. U kuhinji mu rekoše da nemaju pritužbe. On se odmah vratio i javio majoru.

— A, nemaju! — izgovori on za dva tona niže, očito obradovan. — Svejedno, sve ovamo!

Mi iziđosmo. Osjećao sam da nas je nekako stid izlaziti. I svi su išli kao oborenih glava.

— A, Prokofjev! Jelkin također, to si ti, Almazove... Stanite, stanite ovamo, u grupu — govorio nam je major ne kim ubrzanim ali blagim glasom, prijazno pogledavajući na nas. — M-skij, i ti si tu ... neka se dakle popišu. Djatlov! Odmah neka se popišu svi koji su zadovoljni zasebno, a svi nezadovoljni zasebno, svi do jednoga, i popis meni! Sve ću ja predložiti... pred sud! Ja ću vas, nitkovi!

Popis je djelovao.

— Zadovoljni smo! — turobno zaviknuo odjednom jedan glas iz rulje nezadovoljnih, ali nekako ne baš odlučno.

— A, zadovoljni ste! Tko je zadovoljan? Tko je zadovoljan, neka iziđe.

— Zadovoljni smo, zadovoljni! — pridružilo se nekoliko glasova.

— Zadovoljni! Dakle su vas bunili? Bilo je dakle začetnika, buntovnika? To gore po njih!...

— Gospode bože, ta šta je to! — razlegao se nečiji glas u svjetini.

— Tko je, tko je to viknuo tko? — zariknu major i poleti na onu stranu odakle se čuo glas. — Ti si to, Rastorgujev, ti si viknuo? U stražarnicu!

Rastorgujev, ponešto nabuhao, visok mlad momak, izišao i polagano se otputio u stražarnicu. Viknuo nije bio on, ali kad je rečeno da je on, nije se protivio.

— Peče vas salo! — zaciknuo za njim major. — Gle te masne njuške, za tri

dana ne bi... Sve ću vas ja pronaći! Izlazite koji ste zadovoljni!

— Zadovoljni smo, vaše visokoblagorođe! — sumorno se razleglo nekoliko desetaka glasova; drugi tvrdokorno šute. Ali majoru je samo to i trebalo. Njemu je očividno bilo u interesu da što brže sve završi i da se završi kakogod mirno.

— A, sada su svi zadovoljni! — izgovori on žureći se. — To sam i vidio.. i znao. To su začetnici! Među njima očito ima začetnika! — nastavi obraćajući se Djatlovu. — To se mora potanje istražiti. A sada... sada je vrijeme radu. Udri u bubanj!

Sam je bio pri razvođenju. Kažnjenici se šuteći i tužno razilazili na radove, zadovoljni što mu bar brže odlaze s očiju. Ali poslije razvoda svratio je major odmah u stražarnicu i izdao naloge za »začetnike«, iako ne baš odviše stroge, čak se žurio. Jedan od njih, pričali su kasnije, zamolio je za oprostjenje, i on mu odmah oprostio. Vidjelo se da je major ponešto u neprilici i čak se možda uplašio.

Pritužba je svakako nešto škakljivo, i premda se tužba kažnjenika zapravo i nije mogla nazvati pritužbom, jer nije podnijeta višoj vlasti nego samom majoru, ipak je to bilo nekako neprilično, nezgodno. Osobito ga je bunilo što su ustali svi listom. Mora se pošto-poto sve zabašuriti. »Začetnici« su ubrzo pušteni. Već sutradan je poboljšana hrana, iako nije na dugo vrijeme. Major je prvih dana češće posjećivao kaznionicu i češće nailazio na nered. Naš je potčasnik hodao zaprepašten i zbunjen, kao da se sve još ne može snaći od čuda. A što se tiče kažnjenika, oni još dugo nakon toga nisu mogli da se smire, ali se nisu više uzrujavali kao prije nego se šuteći bunili i bili nekako ojađeni. Neki su čak i oborili glavu. Drugi su gundajući, makar i nerado, govorili o svemu tome. Mnogi su se nekako pakosno i naglas podsmijevali sami sebi, kao da kažnjavaju sebe zbog pritužbe.

— Na, braco, uzmi, založi! — reći će jedan.

— Sad kusaj što si udrobio! — nadovezuje drugi.

— Gdje je taj miš koji će mački objesiti zvonice? — dobacuje treći.

— Našega čovu nećeš uvjeriti bez batina, zna se. Sva je još sreća, što nije sve išibao.

— A ti odsad više znao, manje blebetao, bolje će ti biti! — pakosno mu priklapa netko.

— A šta ti to učiš, učitelju?

— Zna se, učim šta treba.

— A tko si ti što se kočoperiš?

— Pa ja sam zasad čovjek, a tko si ti?

— Pasja ogrizina, to si ti.

— To si ti sam.

— Hajde, hajde, okanite se! Šta ste zagrali! — dovikuju sa svih strana svadljivcima ...

Te iste večeri, na sam dan pritužbe, kad sam se vratio s rada, sretah se za uzama s Petrovom. Već me je tražio. Kad mi je prišao, progunda nešto nalik na dvatri nejasna uzvika, ali ubrzo zašuti rastresen te nesvjesno pođe uz mene. Cijela mi je ta zgoda još bolno pritiskivala srce, i učinilo mi se da će mi Petrov štošta razjasniti.

— Recite mi, Petrove — upitat ću ga — vaši se još srde na nas?

— Tko se srdi? — zapita kao da se prenuo.

— Kažnjenici na nas... na plemiće.

— A zašto bi se srdili na vas?

— Pa zato što nismo izišli na pritužbu ...

— A zašto bi vi i iznosili pritužbu? — zapita kao da me nastoji shvatiti. — Ta vi jedete svoje.

— Ah, bože moj! Ta i među vašima ima onih koji jedu svoje, a ipak su izišli. Pa i mi smo trebali... zbog drugarstva.

— Eh ... pa kakav ste nam vi drug? — upita on začuđeno.

Brzo ga pogledam: nije me nikako shvaćao, nije shvaćao čega se ja domažem. Ali zato sam ja njega u taj tren potpuno razumio. Jedna misao, koja je već odavno nejasno treptala u meni i zaokupljala me, sada mi se prvi put razjasnila konačno i odjednom shvatih ono što sam dosad izdaleka naslućivao. Shvatih da mene neće nikad primiti u drugarstvo, makar stoput bio kažnjenik, makar i na sve vijeke, makar i u zasebnom odjeljku. Ali osobito mi se uvriježio u pameti lik Petrova u taj čas. U njegovu pitanju: »Pa kakav ste nam vi drug?« osjećala se takva nehinjena naivnost, takvo prostodušno čuđenje! Mislio sam: nema li u tim riječima kakve ironije, zlobe, poruge? Nije bilo ničega: prosto nisam drug, to je sve. Ti idi svojim putem, a mi ćemo svojim; ti imaš svoje poslove, mi svoje.

I zaista, bio sam mislio da će nas poslije pritužbe naprosto žive izjesti i da nam neće biti života. Nipošto: nismo čuli ni najmanjega prijekora, ni najmanje aluzije na prijekor, nikakva se osobita zloba nije pridružila. Naprosto su nas prigodice zadirkivali, kao što su zadirkivali i prije, i ništa više. Uostalom, nisu se nimalo srdili ni na sve one koji nisu htjeli da iznose pritužbu nego su ostali u kuhinji, a isto tako ni na one koji su među prvima viknuli da su zadovoljni. To čak nitko nije ni spominjao. Osobito ovo posljednje nisam mogao shvatiti.

VIII DRUGOVI

Mene je, dakako, srce vuklo više svojima, to jest »plemićima«, osobito u prvo vrijeme. Ali od trojice bivših ruskih plemića, koji su bili kod nas u kaznionici (Akima Akimiča, uhode A-va i onoga kojega su kod nas držali za ocubojicu), poznavao sam se i razgovarao sam samo s Akimom Akimičem. Priznajem, prilazio sam Akimu Akimiču, da tako kažem, od očaja, u časovima najtežeg jada, i kad nisam ni mogao prići nikome nego njemu. U prošloj sam glavi pokušao razvrstati sve naše ljude u razrede, ali sada, kad sam se sjetio Akima Akimiča, mislim da se može dodati još jedan razred. Istina, on je jedini i sačinjavao taj razred. To je razred sasvim ravnodušnih robijaša. Sasvim ravnodušnih, to jest takvih kojima bi bilo svejedno živjeli na slobodi ili na robiji, razumije se, nije kod nas bilo i nije moglo ni biti, ali je Akim Akimič, čini se, bio izuzetak. On se čak i opremio u kaznionici tako kao da se sprema da cijeli život proživi u njoj: sve oko njega, počevši od strunjače, jastuka, pribora, poredalo se tako gusto, tako čvrsto, tako trajno. Ničega logorskog, privremenog nije bilo ni traga u njega. Imao je da provede u kaznionici još mnogo godina, ali teško da je ikad i pomislio o izlasku. Ipak, ako se i pomirio sa zbiljom, razumije se, to nije bilo po srcu nego možda zbog pokornosti, što je, uostalom, njemu bilo isto.

Bio je dobar čovjek, pa mi je u početku i pomagao savjetima i kojekakvim uslugama, ali je gdjekada, kajem se, nehotice izazivao kod mene, osobito u prvo vrijeme, besprimjernu sjetu, koja mi je još pogoršavala ionako već sjetno raspoloženje. A ja sam zbog sjete i zapodijevao s njim razgovor. Gineš za kakvom bilo živom riječju, makar i žučljivom, makar i nestrpljivom, makar za kakvom pakošću: bar da se zajedno naljutimo na svoju sudbinu; a on šuti, lijepi svoje fenjerčiće, ili pripovijeda kakva je kod njih bila smotra te i te godine, i tko je bio divizijski zapovjednik, i kako se zvao imenom i očevim imenom, i je li on bio zadovoljan sa smotrom ili nije, i kako su strijelcima promijenili signale, i tako dalje. I sve takvim jednoličnim, takvim dostojanstvenim glasom kao da voda kaplje kap po kap. Čak se nije gotovo nimalo zanio kad mi je pripovijedao da je za sudjelovanje u nekom boju na Kavkazu bio predložen da dobije na sablju red »Svete Ane«. Jedino mu je glas postajao u taj čas nekako neobično dostojanstven i ozbiljan; spuštao ga je ponešto, čak do neke tajanstvenosti. kad je izgovarao »Svete Ane«, i poslije toga nekoliko časaka bio nekako osobito šutljiv i ozbiljan ...

Te prve godine ima: sam glupih časova kad sam (i uvijek nekako iznenada) gotovo mrzio Akima Akimiča, ne znam zašto, pa sam u sebi proklinjao svoju

sudbinu što me smjestila na ljesama glavom uz glavu do njega. Obično sam već za sat prekoravao sebe zbog toga. Ali to je bilo samo prve godine; kasnije sam se sasvim izmirio u duši s Akimom Akimičem i stidio se svojih predašnjih gluposti. A doista se, sjećam se, nisam s njim nikad svađao.

Osim te trojice Rusa, za moje su vrijeme boravila kod nas još osmorica plemića. S nekima sam se od njih prilično sprijateljio, i čak sa zadovoljstvom, ali ne sa svima. Najbolji su od njih bili nekako mrzovoljni, osamljeni i nesnošljivi do krajnosti. S dvojicom sam od njih kasnije naprosto prestao razgovarati. Obrazovana su među njima bila samo trojica: B-ki¹, M-ki i starac Ž-ki koji je prije bio profesor matematike, valjan, dobar starac, veliki čudak i uza svu naobrazbu, čini mi se, krajnje ograničen čovjek. Sasvim su drugačiji bili M-ki i B-ki. S M-kim sam se dobro složio od prvoga časa; nikad se s njim nisam svađao, štovao sam ga, ali ga nikad nisam mogao zavoljeti, priljubiti mu se. To je bio silno nepovjerljiv i ogorčen čovjek, ali je umio divno da vlada sobom. A ta prevelika sposobnost baš mi se i nije sviđala: nekako se osjećalo da on neće nikad i ni pred kim raskriti svu svoju dušu. Ali možda se i varam. To je bila jaka priroda i nadasve plemenita. Izvanredna, čak ponešto jezuitska spretnost i opreznost u općenju s ljudima odavala je njegov prikriveni, duboki skepticizam. Međutim, to je bila duša koju je baš morila ta dvojakost: skepticizma i dubokoga, ničim nepokolebljivog vjerovanja u neka svoja načela i nade. Ali, uza svu svoju životnu spretnost, bio je u neprimirljivu neprijateljstvu s B-kim i s njegovim prijateljem T-kim. B-ki je bio bolestan čovjek, ponešto sklon sušici, razdražljiv i nervozan, ali u suštini vrlo dobar i čak velikodušan. Razdražljivost ga je gdjekada dovodila čak do izvanredne nesnošljivosti i hirova. Nisam otpio tu narav i kasnije sam se razišao s B-kim, ali zato nikad nisam prestao da ga volim; a s M-kim se nisam svađao, ali ga nisam nikad volio.

Kad sam se razišao s B-kim, dogodilo se tako da sam se odmah morao razići i s T-kim, onim istim mladim čovjekom kojega sam spomenuo u predašnjoj glavi kad sam pripovijedao o našoj pritužbi. To mi je bilo vrlo žao. T-ki je bio, doduše, neobrazovan, ali dobar, muževan, jednom riječju, divan mlad čovjek. Radilo se o tome da je on toliko volio i cijenio B-koga, toliko mu se klanjao da je one, koji bi se iole razilazili s B-kim, držao odmah gotovo za svoje neprijatelje. On se, čini mi se, i s M-kim razišao kasnije zbog B-koga, premda je dugo izdržao.

Ipak, svi su oni bili moralni bolesnici, žučljivi, razdražljivi, nepovjerljivi. To je razumljivo — bilo im je vrlo teško, mnogo teže nego nama. Bili su daleko od svoje domovine. Neki su od njih bili prognani na duge rokove, na deset, na dvanaest godina, a što je glavno, s velikom su predrasudom gledali sve one oko sebe, u robijašima gledali samo zvjerstvo i nisu mogli, pa nisu ni htjeli, da u njima vide nijednu dobru crtu, ništa ljudsko, ali to je također bilo vrlo razumljivo: na to su ih

gledište bile postavile prilike, sudbina. Jasno je da ih je u kaznionici morila čama. Sa Čerkezima, s Tatarima, s Isajem Fomičem bili su ljubazni i prijazni, ali su se s odvratnošću uklanjali svim drugim robijašima. Jedinu je starodubovski starovjerac stekao njihovo potpuno štovanje. Značajno je, uostalom, da ih nitko od robijaša, za cijelo vrijeme dok sam bio u kaznionici, nije prekorio ni zbog porijekla, ni zbog njihove vjere, ni zbog načina mišljenja, kako se to događa u našem prostom puku spram stranaca, najviše spram Nijemaca, premda malokad. Nijemcima se možda samo podsmijevaju: Nijemac je za ruskog pučanina nešto neobično smiješno. A prema drugima su se robijaši vladali čak i s poštovanjem, mnogo više nego prema nama Rusima, i nisu ih uopće dirali. Ali oni, čini mi se, nisu nikad htjeli da to opaze i uvide.

Počeo sam da govorim o T-kom. To je on, kad su ih premještali iz prvoga mjesta kamo su bili prognani u našu tvrđavu, nosio B-koga na rukama gotovo cijelim putem, kad bi on, slaba zdravlja i građe, sustajao već od pol etape. Bili su najprije poslani u Ugorsk. Ondje im je, pripovijedali su, bilo dobro, to jest mnogo bolje nego u našoj tvrđavi. Ali oni započeli neko, uostalom posve nedužno, dopisivanje s drugim prognanicima iz drugoga grada, i zato se smatralo za potrebno da njih trojica budu premješteni u našu tvrđavu, bliže očima naše više vlasti. Treći im je drug bio Ž-ki. Prije njihova dolaska bio je M-ki u kaznionici sam. Koliko se on, bez sumnje, natugovao za prve godine svoga izgnanstva!

Taj Ž-ki bio je onaj starac o kojemu sam već spomenuo da se uvijek moli Bogu. Svi su naši politički prestupnici bili mladi ljudi, neki i vrlo mladi; jedinomu je Ž-komu bilo već više od pedeset godina. Bio je dakako pošten čovjek, ali nekako čudan. Njegovi drugovi B-ki i T-ki nikako ga nisu voljeli, nisu čak ni govorili s njim, nego su pričali o njemu da je tvrdoglav i svadljiv. Ne znam koliko su u tome imali pravo. U kaznionici, kao i na svakom mjestu gdje se ljudi ne okupljaju dobrovoljno nego na silu, čini mi se da se lakše posvaditi pa i zamrziti se nego na slobodi. Mnoge okolnosti pridonose tome. Uostalom, Ž-ki je bio zaista prilično tup čovjek i možda neugodan. Svi drugi njegovi također se nisu s njim slagali. Ja se s njim, doduše, nisam nikad svađao, ali se nisam osobito ni zbližavao. Svoj predmet, matematiku, čini se da je znao. Sjećam se, sve se upinjao da mi svojim poluruskim jezikom rastumači neki osobiti astronomski sistem koji je sam izmislio. Pričali su mi da je on to nekada našampao, ali su mu se u učenom svijetu samo nasmijali. Meni se čini da mu je bila malo pomućena pamet. Po cijele je dane klečao i molio se Bogu, pa je time stekao opće poštovanje robijaša i uživao ga sve do svoje smrti. Umro je u našoj bolnici poslije teške bolesti, pred mojim očima.

A poštovanje robijaša stekao je već na prvom koraku u kaznionicu, poslije svoga doživljaja s majorom. Putem od Ugorska do naše tvrđave nisu ih brijali i oni obrasli bradama, tako da se major-upravitelj, kad su ih doveli ravno njemu, strašno

razgoropadio na takvo kršenje propisa, za koje oni, uostalom, nisu uopće bili krivi.

— Kakvi su oni! — zaviknuo je. — To su skitnice, razbojnici!

Ž-ki, koji je onda još loše razumijevao ruski pa je pomislio da ih pita: tko su oni — skitnice ili razbojnici? odgovorio je:

— Mi nismo skitnice, nego politički prestupnici.

— Štaaa! Ti ćeš da prkosiš? Da prkosiš? — zaviknuo major. — U stražarnicu! Sto šiba, ovoga časa, ovoga trena!

Starca su kaznili. Legao je pod šibe bez riječi, ugrizao se zubima za ruku i pretrpio kaznu bez ijednog krika ili jecaja i nije se ni ganuo. B-ki i T-ki bili su međutim već ušli u kaznionicu, gdje ih je M-ki već očekivao pred ulazom i poletio da ih grli, premda ih dotle nikad nije ni vidio. Uzrujani od majorova dočeka ispriповijedali mu odmah sve o Ž-kom. Sjećam se kako mi je M-ki pripovijedao o tome: »Bio sam izvan sebe — pričao je — nisam shvaćao šta sa mnom biva, i drhtao sam kao u groznici. Čekao sam Ž-koga pred ulazom. Trebalo je da dođe ravno iz stražarnice gdje su ga kažnjavali. Odjednom su se otvorila vratašca: Ž-ki, ne gledajući nikoga, blijeda lica i drhtavih, blijedih usana, prošao je između robijaša okupljenih na dvorištu, koji su bili doznali da kažnjavaju plemića, ušao u uze, ravno svojem mjestu, pa bez ijedne riječi kleknuo i počeo se moliti Bogu. Robijaši se zapanjili i čak ganuli. Kad sam ugledao, pričao je M-ki, toga sijedog starca koji je u svom zavičaju ostavio ženu, djecu, kad sam ga ugledao kako kleči, kako se sramotno kažnjen moli — poletio sam za uze i cijela dva sata bio sam kao bez pameti; bio sam izvan sebe ... Robijaši otada veoma cijene Ž-koga i uvijek su se spram njega odnosili s poštovanjem. Njima se osobito svidjelo što nije vikao pod šibama.«

Ali treba kazati cijelu istinu: po tom se primjeru ne smije nipošto suditi o postupku vlasti u Sibiriji s prognanicima plemićima, ma tko bili ti prognanici, Rusi ili Poljaci. Taj primjer samo pokazuje da možeš naići na lošeg čovjeka, i razumije se, ako je taj loš čovjek gdjegod samostalan i viši upravitelj, prognaniku bi se zlo pisalo, ako ga ne bi osobito zavolio taj loši upravitelj. Ali mora se priznati da je najviša vlast u Sibiriji, o kojoj ovisi ton i raspoloženje svih zapovjednika, vrlo obzirna prema prognanicima plemićima, pa u nekim slučajevima čak nastoji da im bude i milostivija nego drugim robijašima, pučanima. Uzroci su tomu jasni: ti su viši poglavari, prvo, i sami plemići, drugo, događalo se još prije da neki plemići nisu htjeli da legnu pod šibe, nego se bacali na izvršitelje i zbog toga su nastajale velike neprilike, a treće, i meni se to čini glavnim, već odavno, još prije svojih trideset i pet godina, stigla je u Sibiriju iznenada, u jedan mah, velika masa prognanih plemića, i ti su prognanici za trideset godina znali da steknu takav položaj i ugled po cijeloj Sibiriji da je vlast već po starinskom baštinjenom običaju

u moje vrijeme i nehotice gledala plemiće iz odjeljenja političkih prestupnika drugacijim očima nego sve druge prognanike. Za višom vlašću naučili se da gledaju takvim istim očima i niži zapovjednici koji su, razumije se, uzimali to gledište i ton odozgo, pokoravali se, podvrgavali mu se. Ipak su mnogi od tih nižih zapovjednika tupo gledali, kritizirali u sebi više odredbe i još kako bi voljeli, kad im samo ne bi priječili, da zapovijedaju po svome. Ali im to nisu nikako dopuštali. Imam jakih razloga da tako mislim. Evo zašto.

Drugo robijsko odjeljenje, u kojem sam ja bio, a sastojalo se od tvrđavskih kažnjenika pod vojnom upravom, bilo je kudikamo teže od drugih dvaju odjeljenja, to jest trećega (tvorničkog) i prvoga (rudničkog). Teže je bilo ne samo plemićima, nego i svim kažnjenicima, baš zbog toga što su uprava i ustrojstvo toga odjeljenja posve vojnički, veoma nalik na kažnjeničke čete u Rusiji. Vojna je vlast stroža, ustrojstvo skučenije, uvijek u lancima, uvijek pod stražom, uvijek za bravom; a toga nema u tolikoj mjeri u prva dva razreda. Tako su bar govorili svi naši kažnjenici, a među njima je bilo poznavalaca toga posla. Svi bi oni rado otišli u prvo odjeljenje, koje se u zakonima smatra najtežim, pa su mnogo puta i sanjarili o tom. A o kažnjeničkim četama u Rusiji svi su naši, koji su ondje bili, govorili sa stravom i uvjeravali da u cijeloj Rusiji nema težeg mjesta nego što su kažnjeničke čete po tvrđavama, i da je u Sibiriji raj kad se usporedi s tamošnjim životom. Ako su, dakle, pri tako strogu držanju kao što je u našoj kaznionici, pod vojničkom vlašću, pred očima samoga general-gubernatorovea, i najzad kraj takvih slučajeva (koji su se gdjekad događali) da su neki strani, ali službeni ljudi, od zlobe ili od revnosti u službi, bili pripravnici potajno prijaviti kamo treba da prema prestupnicima toga i toga, kažu, odjeljenja ti i ti nedobronamjerni zapovjednici imaju obzira — ako su na takvom mjestu, kažem, gledali prestupnike plemiće ponešto drugačijim očima nego druge robijaše, još su ih kudikamo bolje gledali u prvom i trećem odjeljenju. Čini mi se, dakle, da po onom mjestu gdje sam bio mogu zaključivati u tom pogledu i o cijeloj Sibiriji. Svi glasovi i pripovijesti, što su o tome dolazili do mene od prognanika prvoga i trećega odjeljenja, potvrđivali su moj sud. I zaista, sve je nas plemiće vlast u našoj kaznionici motrila pažljivije i opreznije. Obzira u radu i opskrbi nije bilo baš nikakvog: isti radovi, isti okovi, iste brave — jednom riječju, sve ono isto što i u svih kažnjenika. Pa i nije se moglo olakšati. Znam da je u tom gradu u ono nedavno davno vrijeme bilo toliko doušnika, toliko spleta, toliko onih koji jedan drugome kopaju jamu, da se vlast zaista bojala prijave. A šta je u ono vrijeme i bilo strašnije nego prijava da se prema prestupnicima nekog odjeljenja ima obzira! I tako se svaki pribojavao, i mi smo živjeli podjednako sa svim robijašima, ali je u tjelesnoj kazni postojao neki izuzetak. Nas bi, doduše, sasvim lako išibali kad bismo to zaslužili, to jest, kad bismo što skrivili. To je iziskivala dužnost službe i jednakosti — pred tjelesnom

kaznom. Ali tako, nasumce, lakoumno ipak nas ne bi išibali; a s običnim su kažnjenicima tako lakoumno, razumije se, znali postupiti osobito neki niži zapovjednici i njihovi zamjenici koji su spremni da u svakoj zgodnoj prilici naređuju kažnjavanje i utječu na njegovo izvršenje.

Znali smo da se zapovjednik, kad je doznao za zgodu sa starcem Ž-kim, veoma ogorčio na majora i opomenuo ga neka se ubuduće izvoli sustegnuti. Tako su mi svi pripovijedali. Znali su kod nas, također, da ga je sam general-gubernator, koji je imao povjerenja u našega majora i donekle ga volio, kao izvršitelja i čovjeka s nekim sposobnostima, također prekorio kad je doznao za taj slučaj. I naš je major primio to na znanje. Koliko je, na primjer, želio da se dokopa M-koga kojega je mrzio zbog A-vljeva ogovaranja, a nikako nije mogao da ga išiba, premda je tražio izliku, proganjao ga i vrebao na njega. O slučaju sa Žkim doznao je brzo cijeli grad i javno je mi šljenje bilo protiv majora; mnogi su ga prekoravali, neki čak i ozbiljno.

Sjećam se sad i prvoga moga sastanka s majorom-upraviteljem. Nas su, to jest mene i drugoga prognanika plemića s kojim sam zajedno došao na robiju, zaplašili još u Tobolsku pripovijestima o neugodnom karakteru tog čovjeka. Stari prognanici plemići, koji su ondje bili u to vrijeme već dvadeset i pet godina, pa su nas dočekali s velikom simpatijom i općili s nama cijelo vrijeme dok smo bili u transportnom domu, opominjali su nas da se čuvamo budućega našeg upravitelja, i obećali da će učiniti sve što mogu, posredstvom svojih znanaca, da nas zaštite od njegova proganjanja. I zaista, tri general-gubernatorove kćeri, koje su bile doputovale iz Rusije i bile u to vrijeme u gostima kod oca, dobile su od njih pisma i čini se da su govorile u našu korist. Ali šta je on mogao učiniti! Mogao je samo kazati majoru neka bude nešto obzirniji.

Prije tri sata popodne stigismo ja i moj drug u taj grad, i pratioci su nas odveli ravno našem gospodaru. Stajali smo u predsoblju i čekali ga. Međutim su već bili poslali po kaznioničkog potčasnika. Čim je on došao, pojavio se i major-upravitelj. Njegovo crveno, bubuljičavo i pakosno lice dojmilo nas se izvanredno teško: kao da je otrovni pauk istrčao na bijednu muhu koja mu je upala u paučinu.

— Kako se zoveš? — upita moga druga. Govorio je brzo, oštro, otržito, očevidno želeći da ostavi dojam na nas.

— Tako i tako.

— Ti? — nastavi obraćajući se meni i uperivši u me naočare.

— Tako i tako.

— Potčasnik! Odmah s njima u kaznionicu, obrijati ih u stražarnici, na civilni način, smjesta, pola glave; okove zakovati odmah sutra. Kakve su to kabanice? Otkud ste ih dobili?— zapita odjednom, obrativši pažnju na sive kapute sa žutim

krugovima na leđima, koje su nam dali u Tobolsku, te smo se u njima pojavili pred njegovim očima. — To je nova uniforma! To je zacijelo kakva nova uniforma... Još se projektira ... iz Petrograda... — govorio je okrećući nas redom.

— Nisu donijeli ništa? — zapitao je odmah žandara koji nas je dopratio.

— Imaju svoju odjeću, vaše visokoblagoorođe — odgovorio je žandar i začas se nekako ispravio, čak malo podrhtavajući.

Svi su ga poznali, svi su čuli o njemu, sve ih je strašio.

— Sve oduzeti. Dati im samo po jednu rubeninu, i to bijelu, a šarenu, ako imaju, oduzeti. Sve drugo prodati na dražbi. Novce zapisati u prihod. Kažnjenik nema vlasništva — nastavio je strogo nas pogledavši. — I pazite da se dobro vladate! Da nisam ništa čuo! Inače... tjelesnom kaznom. Za najmanji prestupak šššibe!...

Cijele sam te večeri, nenaviknut na to, bio gotovo bolestan od takva dočeka. Uostalom, dojam je bio još teži i zbog onoga što sam vidio u kaznionici; ali o svom ulasku u kaznionicu već sam pripovijedao.

Spomenuo sam maloprije da nam nisu davali i nisu smjeli davati nikakve pogodnosti, nikakve olakšice u radu pred drugim kažnjenicima. Jedanput su to ipak pokušali učiniti: ja i B-ki cijela smo tri mjeseca odlazili u inženjersku kancelariju kao pisari. Ali to su učinili kradom, a učinila je inženjerska oblast. To jest, i svi drugi kojih se ticalo svakako su to znali, ali su se gradili da ne znaju. To se dogodilo još za zapovjednika te trupe G-va. Potpukovnik G-v pao nam je kao s neba, proveo kod nas vrlo kratko vrijeme — ako se ne varam, ne više od pol godine, pa i manje — i otišao u Rusiju, a na sve je kažnjenike ostavio neobičan dojam. Kažnjenici ga nisu voljeli nego obožavali, ako se ta riječ može ovdje upotrijebiti. Kako je on to učinio, ne znam, ali ih je pridobio od prvog časa. »Otac je otac! Bolji od oca« govorili su neprestano kažnjenici cijelo vrijeme dok je on upravljao inženjerskim odjeljkom.

Bio je, čini mi se, najgori pijanica. Nevisoka rasta, drska, samosvjesnog pogleda. Ali je u isti mah bio ljubazan s kažnjenicima, gotovo do nježnosti, i zaista ih volio baš kao otac. Zašto je tako volio kažnjenike, ne znam, ali je on, čim bi vidio kažnjenika, morao da mu rekne ljubaznu, veselu riječ, da se nasmije s njim, da se našali s njim, a što je glavno, u tome nije bilo ni truna ničega starješinskog, niti ičega što bi značilo nejednakost ili puku starješinsku prijaznost. To je bio blizak drug, blizak čovjek u prvom redu. Ali uza sav taj njegov instinktivni demokratizam, nisu mu kažnjenici ni jedan jedini put pristupili ni nesmjerno, ni familijarno. Naprotiv. Samo bi se kažnjeniku, kad sretne zapovjednika, rascvalo cijelo lice, i on bi skinuo kapu, te gledao i smješkao se dok mu zapovjednik prilazi. A ako progovori s njim — kao da mu je rubalj darovao. Pa ima takvih popularnih

ljudi. Bio je naočit čovjek, hodao ravno, junački. »Orao!« znali su kažnjenici govoriti o njemu. Olakšati im naravno nije ništa mogao: upravljao je samo inženjerskim radovima, koji su i za svih drugih zapovjednika tekli svojim svagdašnjim, jednom uvedenim zakonitim redom. Jedino kad slučajno naiđe na grupu pri radu i vidi da je postao dovršen, neće se pridržavati nepotrebno propisanog vremena, nego će ih pustiti prije bubnja. Ali bilo je ugodno što je vjerovao kažnjeniku, što u njega nije bilo sitne pedanterije i razdražljivosti, i ni traga nekim uvredljivim formama u starješinskom općenju. Da je izgubio tisuću rubalja — mislim kad bi ih našao najgori tat među našima, odnio bi mu ih. Jest, uvjeren sam da bi tako bilo. Kako su iskreno suosjećali kažnjenici kad su doznali da se njihov orao — zapovjednik krvnički zavadio s našim omraženim majorom! To se dogodilo već prvoga mjeseca nakon njegova dolaska. Naš je major bio nekada njegov drug u službi. Sastali su se nakon duga rastanka kao prijatelji i počeli zajedno bančiti. Ali, odjednom je među njima nastao raskid. Posvadili se i G-v mu postao krvni neprijatelj. Čulo se čak da su se tom prilikom potukli, što je našem majoru i priličilo: on se često tukao. Kad su to kažnjenici dočuli, nije bilo kraja njihovoj radosti. »Zar da se osmooki složi s takvim! Onaj je orao, a naš.. « i tu se obično dometala riječca koja nije zgodna za štampu. Neobično su se kod nas interesirali tko je od njih koga izmlatio. Da se glas o njihovoj tučnjavi pokazao neistinitim (kakav je možda i bio), našim bi kažnjenicima bilo vrlo žao. »Ta bez sumnje je komandir nadjačao — govorili su — on je malen i hrabar, a onaj se sigurno pod krevet podvukao pred njim.«

Ali uskoro je G-v oputovao, i kažnjenici se opet rastužili. Inženjerski komandanti bili su kod nas, doduše, svi dobri: Za moga su se vremena promijenila trojica ili četvorica; »ali svejedno nije bilo više takvoga — govorili su kažnjenici — orao je bio, orao i zakrilnik.« Taj dakle G-v vrlo je volio sve nas plemiće i potkraj naredio meni i B-mu da pokadšto dolazimo u kancelariju. Nakon njegova odlaska, uređeno je to službenije. Među inženjerima je bilo ljudi (među njima osobito jedan) koji su s nama veoma simpatizirali. Odlazili smo onamo, prepisivali spise, čak i rukopis nam se počeo usavršavati, kad odjednom stiže od više vlasti nalog da odmah budemo vraćeni na pređašnje radove: netko se već požurio da prijavi! Ali to je bilo i dobro: kancelarija nam je već počela obojici dodijavati! Zatim smo blizu dvije godine gotovo nerazdvojni odlazili ja i B-ki na iste radove, a najčešće u radionicu. Preklapao sam s njim; govorili smo o našim nadama, načelima. Bio je divan čovjek; ali načela su mu gdjekada bila vrlo čudna, isključiva. Često se kod neke vrste ljudi, vrlo umnih, učvršćuju pojmovi koji su gdjekad sasvim paradoksnii. Ali oni su u životu toliko stradali za njih, za toliku ih skupu cijenu stekli, da im je već odviše bolno, gotovo i nemoguće, otrgnuti se od njih. B-ki je s bolom primao svako protivljenje i djetinje mi zagrižljivo odgovarao.

Uostalom, možda je u mnogome imao pravo on, a ne ja — ne znam; ali smo se najzad rastali, i to me je veoma boljelo: imali smo već mnogošta zajedničko.

M-ki je, međutim, s godinama postajao sve tužniji i sumorniji. Čama ga svladavala. Prije, u prvo vrijeme moga boravka u kaznionici, bio je razgovorljiviji, duša mu je ipak češće i više izbijala. Kad sam ušao, živio je već treću godinu na robiji. Isprva se mnogo zanimao za ono što se za tih dviju godina dogodilo u svijetu i o čemu, sjedeći u kaznionici, nije imao ni pojma; ispitivao me, slušao, uzrujavao se. Ali potkraj, s godinama, sve mu se to počelo nekako skupljati unutra, na srcu. Žeravica se pokrivala pepelom. Ogorčenost je u njemu rasla sve više. »*Je hai's ces brigands*« — ponavljao mi je često, s mržnjom gledajući robijaše koje sam već bio dospio da bliže upoznam, i nikakvi moji dokazi u njihovu korist nisu djelovali na njega. Nije razumijevao što govorim, ali je gdjekad rastreseno povlađivao; a već sutradan ponavljao je opet: »*Je hai's ces brigands*«. Uzgred: često sam s njim razgovarao francuski, i zato nas jedan nadglednik nad radovima, inženjerski vojnik Dranišnikov, ne znam po kakvom dovijanju, prozvaao feršelima.

M-ki se zanosio jedino onda kad bi spominjao svoju majku. »Stara je, bolesna — govorio mi je — voli mene nego išta na svijetu, a ja ovdje ne znam je li živa ili nije. Dosta joj je već to što je znala kako su me tjeroali kroz šibe« ... M-ki nije bio plemić, pa je prije progonstva tjelesno kažnjen. Kad se sjećao toga, stiskao je zube i nastojao da gleda u stranu. U posljednje je vrijeme sve češće hodao sam.

Jedno prijepodne, prije dvanaest sati, pozvali ga upravitelju. Upravitelj izišao pred njega veselo se smješkajući.

— Pa, M-ki, šta si noćas sanjao? — zapita ga.

»Sav sam zadrhtao — pripovijedao je Mki kad se vratio. — Kao da su mi srce proboli.«

— Sanjao sam da sam dobio pismo od matere — odgovori.

— Ljepše, ljepše! — odvrati upravitelj. — Ti si slobodan! Tvoja je mati molila... molba joj je uslišana. Evo ti njeno pismo, a evo i nalog o tebi. Odmah ćeš izići iz kaznionice.

Vratio se blijed, još se nije bio snašao od vijesti. Čestitali smo mu. Stiskao nam je ruke drhtavim, ohladnjelim rukama. Mnogi su mu kažnjenici čestitali također i radovali se njegovoj sreći.

Izišao je kao naseljenik i ostao u našem gradu. Isprva je često dolazio u kaznionicu i, kad je mogao, javljao nam različite novosti. Osobito su ga zanimale političke novosti.

Od druge četvorice, to jest osim M-koga, T-koga, B-koga i Ž-koga, dvojica su bila još vrlo mladi ljudi, poslani na kratke rokove, slabo obrazovani ali poštteni,

priprosti, iskreni. Treći, Ačukovski, bio je već odviše priprost i u njemu nije bilo ničega osobitog, ali četvrti, B-m, čovjek već vremešan, svih nas se doimao vrlo neugodno. Ne znam kako je dospio u odjeljenje takvih prestupnika, a i sam je to poricao. To je bila prosta malograđanska duša, s navikama i načelima kramara, koji se obogatio zakinutim kopjejkama. Bio je bez ikakve naobrazbe i nije se zanimao ni za što osim svoga zanata. Bio je soboslikar, ali izvanredan, sjajan. Ubrzo je vlast doznala za njegove sposobnosti i cijeli je grad počeo tražiti B-ma da slika zidove i stropove. Za dvije godine oslikao je gotovo sve erarske stanove. Vlasnici stanova plaćali su mu sami, pa on nije živio siromaški. Ali najljepše je bilo to što su na rad s njim počeli slati i njegove drugove. Od onih koji su redovno išli s njim na rad dvojica su izučila kod njega zanat, i jedan od njih, T-ževski, nije slikao lošije od njega. I naš major-upravitelj, koji je također stanovao u erarskoj kući, zovnuo je B-ma i naložio mu da mu oslika sve zidove i stropove. Tu se B-m i potrudio: general-gubernatorov dom nije bio tako oslikan. Kuća je bila drvena, prizemna, prilično trošna i izvanredno prljava izvana; ali nutrina je bila oslikana kao u dvoru, i major se oduševio... Trljao je ruke i priklapao da će se sada svakako oženiti; »kraj takva stana ne možeš da se ne oženiš«, dometao je vrlo ozbiljno. S B-mom je bio sve zadovoljniji, a zbog njega i s drugima koji su radili s njim. Rad je potrajao cijeli mjesec dana. U tom je mjesecu major sasvim promijenio mišljenje o svim našima i počeo ih zaštićivati. Došlo je dotle da je jednom iznenada pozvao iz kaznionice Ž-ga.

— Žki — reći će — ja sam tebe uvrijedio. Nepravo sam te išibao, znam to. Kajem se. Razumiješ li ti to? Ja, ja, ja se kajem!

Ž-ki je odgovorio da razumije.

— Razumiješ li da sam te ja, ja, tvoj poglavar, dozvao zato da te zamolim za oprostjenje? Osjećaš li ti to? Tko si ti preda mnom? Crv! Manje nego crv: ti si kažnjenik! A ja sam po božjoj milosti¹³⁴¹ major. Major! Razumiješ li ti to?

Ž-ki je odgovorio da i to razumije.

— Eto, sada se, dakle, mirim s tobom. Ali osjećaš li, osjećaš li ti to potpuno, u svoj potpunosti? Jesi li sposoban da to razumiješ i osjetiš? Razmisli samo: ja, ja major! ... i tako dalje.

Ž-ki mi je sam opisao cijelu tu scenu. Bilo je, dakle, i u tom pijanom, tričavom i nevaljalom čovjeku ljudskog čuvstva. Kad se imaju na umu njegovi pojmovi i obrazovanost, takav se postupak mogao smatrati gotovo velikodušnim. Ipak, možda je tome mnogo pridonijelo pijano stanje.

San mu se nije ostvario: nije se oženio, premda se već doista, bio odlučio kad su mu dokraja uredili stan. Mjesto ženidbe dospio je pred sud, pa su mu naredili da dade ostavku. Tu su mu prikrpili i sve stare grijehe. Prije je u tom gradu bio,

sjećaju se, upravitelj policije... Udarac ga je stigao iznenada. U kaznionici su se neizmjerne obradovali toj vijesti. To je bio blagdan, slavlje! Major se, kažu, derao kao baba i gorke suze lio. Ali nije mogao ništa. Podnio je ostavku, prodao svoja dva sivca, pa cijeli imutak i zapao čak u siromaštvo. Sretali smo ga kasnije u civilnu iznošenom kaputu, s kapom i kokardicom na njoj. Pakosno je gledao kažnjenike. Ali sav je njegov čar nestao čim je skinuo mundir. U mundiru je bio strah i trepet, bog. U kaputu je odjednom postao nitko i ništa pa je bio nalik na lakaja. Začudo, koliko u takvih ljudi čini mundir.

IX BIJEG

Uskoro nakon smjenjivanja majora-upravitelja zbile su se korjenite promjene u našoj kaznionici. Robiju su dokinuli i mjesto nje osnovali kažnjenicku četu pod vojnom oblašću, na osnovi kažnjeničkih četa u Rusiji. To je značilo da prognanike robijaše drugog odjeljenja nisu više dovodili u našu kaznionicu. Kaznionica se od tog vremena stala naseljavati samo kažnjenicima vojne oblasti, dakle ljudima koji nisu izgubili staleška prava, istim onakvim vojnicima kakvi su i svi vojnici, samo onima koji su kažnjeni pa dolaze na kratke rokove (najviše do šest godina), a kad iziđu iz kaznionice, ulaze opet u svoje bataljone kao redovi kakvi su bili i prije. Ali one koji su se u kaznionicu vraćali zbog ponovnih prestupaka kažnjavali su, kao i prije, sa dvadeset godina. Istina, kod nas je i prije te promjene bio odjeljak za kažnjenike vojnog razreda, ali su oni živjeli s nama zbog toga što za njih nije bilo drugoga mjesta. A sada je cijela kaznionica postala taj vojni razred. Razumije se samo po sebi da su predašnji robijaši, pravi građanski robijaši, lišeni svih svojih prava, ožigosani i obrijane glave, odležali kaznu u kaznionici do kraja; novi nisu dolazili, a koji su ostali, malopomalo su odležavali svoj rok i odlazili, tako da za desetak godina nije u našoj kaznionici mogao preostati nijedan kažnjenik. Zasebni odio ostao je također u kaznionici i u nj su još pokatkad dopremali teške zločince iz vojne oblasti, doklegod nisu u Sibiriji otpočeli najteži robijaški radovi.

Tako nam se život nastavljao zapravo kao i prije: jednaka opskrba, jednak rad i gotovo jednaki red, samo se vlast izmijenila i zamrsila. Imenovan je viši časnik, četni komandant i osim toga četiri niža časnika koji su redom dežurali po kaznionici. Dokinuli su i invalide: mjesto njih uveli su dvanaest potčasnika i oružara. Uveli su odjele po deset ljudi, i razvodnike od samih kažnjenika. Akim Akimič odmah je postao razvodnik. Sva ta nova organizacija i cijela kaznionica sa svim svojim šaržama i kažnjenicima ostali su kao i prije pod upravom zapovjednika kao najvišeg poglavara. To je ujedno sve što se dogodilo.

Razumije se, kažnjenici su se isprva mnogo uzrujavali, raspravljali, nastojali da dokuče i prokljuju nove poglavare; ali kad su vidjeli da je zapravo sve ostalo kao i prije, odmah se umirili i naš je život potekao po starom. Ali glavno je to da su se svi oslobodili predašnjeg majora; kao da su svi odahnuli i da je svima odlanulo. Nestalo je zaplašenih lica; svatko je sada znao da u slučaju potrebe može govoriti s poglavarom i da će nedužan jedino možda pogreškom biti kažnjen mjesto krivoga. Čak i rakija se kod nas prodavala dalje isto onako i uz iste uvjete kao i prije, mada su mjesto prijašnjih invalida došli potčasnici. Ti su se potčasnici većim dijelom

pokazali čestiti, razboriti ljudi koji razumiju svoj položaj. Uostalom, neki su od njih isprva pokazivali težnju da se kočopere, te su zbog neiskusnosti, dabome, mislili da postupaju s kažnjenicima kao s vojnicima. Ali ubrzo su i oni shvatili šta je posrijedi. Drugima, koji predugo nisu shvaćali, sami su kažnjenici već objasnili suštinu svega. Bilo je prilično oštih sukoba: zavedu, na primjer, i napiju potčasnika, a nakon toga jave njemu, dakako na svoj način, da je pio s njima, dakle... Završilo se time da su potčasnici ravnodušno gledali, ili, točnije, nastojali da ne gledaju kako pronose posude i prodaju rakiju ... Štaviše: kao i pređašnji invalidi, odlazili su i oni na trg i donosili kažnjenicima kolača, govedinu i sve drugo, to jest ono čega su se mogli prihvatiti bez velika rizika. Zašto se sve to tako promijenilo, zašto su uveli kažnjeničku četvu, ne znam. To se dogodilo već posljednjih godina moje robije. Ali bilo mi je suđeno da još dvije godine proživim uz taj novi poredak ...

Bih li zapisivao čitav taj život, sve svoje godine u kaznionici? Ne kanim. Da pišem redom, uzastopce sve što se dogodilo i što sam vidio i što sam pretrpio za tih godina, mogao bih, dabome, napisati još tri-četiri puta više glava nego što sam dosad napisao. Ali takvo će opisivanje i nehotice postati najzad odviše jednolično. Svi će događaji biti odviše u istom tonu, pogotovo ako je čitalac iz onih glava koje su napisane već uspio da sebi stvori ponešto dovoljnu sliku o robijaškom životu drugog razreda. Želio sam da cijelu našu kaznionicu i sve što sam proživio za tih godina prikazem u jednoj preglednoj, jasnoj slici. Jesam li postigao tu svrhu, ne znam. A zapravo i nije moje da sudim o tome. Ali, uvjeren sam da bih s tim mogao i završiti. Uz to, i mene samoga zaokuplja gdjekad čama od tih uspomena. A teško da bih se mogao svega i sjetiti. Iduće su mi se godine nekako zbrisale iz sjećanja. Mnoge sam okolnosti, o tome sam uvjeren, sasvim pozaboravljao. Sjećam se, na primjer, da su sve te godine, zapravo vrlo slične jedna drugoj, prolazile tromo, tužno. Sjećam se da su ti dugi, dosadni dani bili tako jednolični, kao kad poslije kiše voda kaplje s krova kap po kap. Sjećam se da mi je jedino strastvena želja za uskrsnućem, obnovljenjem, novim životom, davala snage da čekam i da se nadam.

I najzad sam očvrsnuo: čekao sam, odbrojavao svaki dan, pa ne mareći za to što ih preostaje još tisuća, zadovoljan odbrojavo po jedan dan, ispraćao ga, sahranjivao i s nastankom drugog dana radovao se što ne preostaje više tisuća dana, nego devet stotina devedeset i devet. Sjećam se da sam cijelo to vrijeme, usprkos stotinama drugova, bio strašno usamljen, i napokon zavolio tu usamljenost. Usamljen duševno, promatrao sam cijeli svoj prošli život, pretresao sve do posljednjih sitnica, razmišljao o svojoj prošlosti, sudio sam sebi neumoljivo i strogo, a gdjekada čak i blagosivao sudbinu što mi je dosudila tu usamljenost bez koje ne bi bilo ni toga suda o sebi, ni te stroge ocjene pređašnjega života. U kakvim je nadama zakucalo tada moje srce! Mislio sam, odlučio sam, prisizao sam sebi da

u mom budućem životu neće više biti ni onih pogrešaka ni onih padova kakvih je bilo prije. Nacrtao sam sebi program cijele budućnosti i čvrsto odlučio da ga se držim. U meni se obnovila slijepa vjera da ću sve to izvršiti i da mogu izvršiti... Očekivao sam, dozivao slobodu da dođe što prije; htio sam ponovo sebe iskušati, u novoj borbi. Zaokupljala me gdjekada grčevita nestrpljivost... Ali bolno mi je sjećati se sada tadašnjeg svoga raspoloženja. Naravno, sve se to tiče samo mene ... Ali sam zato to i zapisao, jer će sigurno svatko to razumjeti, jer se svakome mora dogoditi to isto ako zapadne u uze, na rok, u cvijetu mladosti i snage.

Ali što da govorim o tome!... Bolje je da pripovjedim još štogod i da ne završim preoštrim prekidom.

Palo mi je na pamet da će možda tkogod upitati: zar s robije nitko nije mogao pobjeći i zar za svih tih godina nitko nije pobjegao? Napisao sam već da kažnjenik, koji je dvije-tri godine proveo u kaznionici, započinje već da cijeni te godine i nehotice dolazi do zaključka da mu je bolje izdržati preostatak bez okapanja, bez opasnosti i onda zakonito izići kao naseljenik. Ali takav zaključak može da se rodi u glavi samo onom kažnjeniku koji nije dotjeran na dugi rok. Dugogodišnji kažnjenik bio bi možda voljan i da riskira ... Ali kod nas se to nekako nije događalo. Ne znam jesu li se toliko bojali, je li paska bila osobito stroga, vojnička, ili u mnogome nije bio povoljan položaj našega grada (na stepi, otvoren) — teško je kazati. Mislim da su svi ti uzroci utjecali. I zaista, pobjeći je bilo poteško. Pa ipak se i za moga vremena dogodila jedna takva zgoda: dvojica su riskirala, i to čak između najtežih zločinaca ...

Kad je major smijenjen, ostao je A-v (onaj koji je za njega uhodio u kaznionici) sam samcat, bez protekcije. Bio je još vrlo mlad, ali mu se narav s godinama ustaljivala i učvršćivala. Bio je, uopće, čovjek drzak, odrješit i čak veoma promišljen. Da ga oslobode, nastavio bi, doduše, da uhodi i da privređuje različitim podzemnim djelovanjima, ali sad više ne bi dopao šaka onako glupo i nepromišljeno kao prije, kad je svoju glupost platio progonstvom. Bavio se kod nas donekle i krivotvorenjem putnica. Ipak to ne tvrdim sigurno. Tako sam čuo od naših kažnjenika. Pričali su da je u toj struci radio još onda kad je odlazio majoru-upravitelju u kuhinju, te je iz toga, razumije se, izvukao prihod koliki je samo mogao. Jednom riječju, on bi se vjerojatno odlučio na sve da promijeni svoju sudbinu.

Imao sam prilike da mu donekle upoznam dušu: njegov je cinizam prelazio u grozomornu drzovitost, u najhladniju porugu i pobuđivao neodoljivo gađenje. Čini mi se, kad bi baš poželio da ispije osminu rakije, a ta se osmina ne bi mogla dobiti drugačije nego da koga zakolje, on bi sigurno zaklao, samo ako bi se to moglo učiniti potajno, da nitko ne dozna. U kaznionici je naučio da proračunava. Na toga

je, dakle, čovjeka obratio svoju pažnju kažnjenik u zasebnom odjeljku Kulikov.

Govorio sam već o Kulikovu. Nije bio mlad čovjek, ali strastven, žilav, jak, s izvanrednim i raznoličnim sposobnostima. U njemu je bilo snage i još je želio da se naživi; takvi ljudi sve do sijede starosti još uvijek žele da žive. I kad bih se čudio zašto kod nas ne bježe, razumije se, začudio bih se prvom Kulikovu. Ali Kulikov se odlučio. Tko je na koga od njih više utjecao: A-v na Kulikova ili Kulikov na A-va? — ne znam, ali su se našli kao rđa i gvožđe i u tom poslu bili prava slika i prilika. Sprijateljili su se. Čini mi se, Kulikov je računao da će A-v osigurati putnice. A-v je bio plemić, iz dobra društva — to je obećavalo neku raznolikost u budućim zgodama, samo ako se dokopaju Rusije. Tko bi znao kako su ugovorili i kakve su im bile nade; ali nade su im sigurno nadilazile običnu rutinu sibirskoga skitništva. Kulikov je bio po naravi glumac, mogao je odabirati mnoge i različite uloge u životu; mogao je u mnogo da se uzda, bar u raznoličnost. Takve je ljude morala daviti kaznionica. Oni se dogovorili da pobjegnu.

Ali bez stražara ne možeš uteći. Treba nagovoriti stražara da pobjegne s tobom. U jednom od bataljona koji su stajali u tvrđavi služio je neki Poljak, energičan čovjek, koji je možda zaslužio bolju sudbinu, vremešan već, kršan, ozbiljan. U mladosti, tek što je bio došao u Sibiriju na službu, pobjegao je zbog silne čežnje za domovinom. Uхватili ga, kaznili i dvije godine držali u kažnjeničkim četama. Kad su ga vratili u vojnike, predomislio se i stao služiti revno, svesrdno. Za nagradu su ga imenovali razvodnikom. To je bio častoljubiv čovjek, samosvjestan, znao je svoju cijenu. Tako se i držao, tako i govorio, kao onaj koji zna svoju cijenu. Nekoliko sam ga puta za tih godina sretao među našim pratiocima. Govorili su mi štošta o njemu i Poljaci. Učinilo mi se da se predašnja čežnja pretvorila u njemu u mržnju, skrivenu, potmulu, neprekidnu. Taj se čovjek mogao odlučiti na sve, i Kulikov se nije prevario kad ga je odabrao za druga. Zvao se Koller. Dogovorili su se i urekli dan. Bilo je u lipnju, za vrućih dana. Klima je u tom gradu prilično jednaka; ljeti se vrijeme ustali, žega; a to skitnici i valja.

Razumije se, nisu se mogli uputit: pravo iz tvrđave; cijeli grad je na čistini, otvoren sa svih strana. Prilično daleko unaokolo nema šume. Trebalo se prebući u odjeću žitelja, a radi toga se prošuljati najprije u predgrađe, gdje je Kulikov odavno imao pribježište. Ne znam jesu li drugovima u predgrađu bili sve povjerali. Vjerojatno jesu. premda se to kasnije, u istrazi, nije sasvim razjasnilo. Te se godine u jednom zakutku u predgrađu tek nastanila jedna mlada, vrlo pristala djevojka, po nadimku Vanjka-Tanjka, koja je pobuđivala velike nade i donekle ih kasnije ostvarila. Zvali su je također: Vatra. Čini se da je i ona tu donekle sudjelovala. Kulikov se već godinu dana upropaštavao radi nje.

Naši junaci izišli su izjutra na razvod i vješto udesili da su ih s kažnjenikom

Šilkinim, pećarom i gipsarom, otpravili da žbukaju prazne kasarne iz kojih su vojnici odavno već bili otišli u logore. A-v i Kulikov otputili se s njim kao nosači. Koller se našao u straži, a kako su za trojicu trebala dva pratioca, Kolleru su, kao starom službeniku i razvodniku, drage volje povjerili mlada regruta da ga on pouči i uputi u stražarski posao. Naši su bjegunci imali, dakle, vrlo jak utjecaj na Kollera, a on je valjda njima povjerovao kad se, nakon dugogodišnje i za posljednjih godina valjane službe, on, pametan, ozbiljan, promišljen čovjek odlučio da se povede za njima.

Došli su u kasarnu. Bilo je oko šest sati izjutra. Osim njih nije bilo nikoga. Kulikov i Av radili su po prilici jedan sat, a onda su rekli Šilkinu da će otići u radionicu, prvo zato da vide nekoga, a drugo da tom prilikom i ponesu nekakav alat koji im je nedostajao. Sa Šilkinom se morao posao izvesti lukavo, to jest što je moguće prirodnije. On je bio Moskovljanin, pećar po zanatu, moskovski mještatin, lukav, prepreden, pametan i nerazgovorljiv. Po vanjštini je bio kržljav i ispijen. Trebalo bi da uvijek bude u prsluku i haljetku, po moskovsku, ali je sudbina htjela drugačije, pa je nakon duga tumananja svršio kod nas zauvijek u zasebnom odjeljku, to jest u razredu najtežih vojničkih prestupnika. Čime je stekao takvu karijeru, ne znam; ali, osobito se nezadovoljstvo nije nikad opažalo na njemu; vladao se mirno i ujednačeno; samo se gdjekad opijao kao zemlja, ali se i onda dobro vladao. Nisu mu, naravno, povjerili tajnu, ali su njegove oči bile bistre. Samo se po sebi razumije, Kulikov mu je namignuo da idu po rakiju, koja je još jučer dobavljena u radionicu. To je Šilkina dirnulo; rastao se s njima, ništa ne sumnjajući, i ostao sa samim regrutićem, a Kulikov, A-v i Koller otišli su u predgrađe.

Prošlo je pola sata; odsutni se ne vraćaju, i odjednom se Šilkin trgnuo i počeo razmišljati. Našao se čovo u sto muka. Počeo se sjećati. Kulikov je bio nekako osobito raspoložen, Av kao da je dvaput šaputao s njim, bar mu je Kulikov dvaput mignuo, to je vidio; sada se svega toga sjeća. I na Kolleru se opažalo nešto; bar kad je odlazio s njima, počeo je upućivati regruta kako će se vladati za njegova izbjivanja, a to nekako nije bilo sasvim prirodno, bar od Kollera. Jednom riječju, što se Šilkin više prisjećao, to je više sumnjao. Vrijeme međutim teče, oni se ne vraćaju; njegov je nemir dosego vrhunac. Vrlo je dobro znao koliko riskira u tome: vlast bi mogla posumnjati na njega. Mogu pomisliti da je namjerno pustio drugove, po dogovoru s njima, pa ako zakasni i ne javi odmah da su Kulikov i A-v nestali, te bi sumnje postale još vjerojatnije. Ne smije gubiti vrijeme. Sjetio se da su u posljednje vrijeme Kulikov i A-v bili nekako osobito bliski, često su šaputali, često hodali za uzama, daleko od bilo čijih očiju. Sjetio se da je već i onda pomislio nešto o njima...

Pogleda ispitljivo svoga stražara; taj se nalaktio na pušku, zijeve i najnevinije čačka prstom po nosu, tako da ga Šilkin i nije udostojio da mu kaže svoje misli,

nego mu naprosto reče neka pođe za njim u inženjersku radionicu. U radionici treba pitati jesu li onamo dolazili. Ali se pokazalo da ih ondje nije nitko vidio. Šilkinu se razbile sve sumnje: »Da su naprosto otišli u predgrađe da se napiju i probanče, što je Kulikov gdjekada činio — mislio je Šilkin — ni to nije moglo biti. Bili bi mu javili, jer to ne bi vrijedilo njemu tajiti.« Šilkin ostavi rad i, ne ulazeći u uze, uputi se u upravu.

Bilo je već gotovo devet sati kad je došao naredniku i javio mu šta je. Narednik se uplašio i isprva nije čak ni htio da vjeruje. Razumije se, i Šilkin mu je sve to javio tek u obliku slutnje, sumnje. Narednik poleti ravno majoru. Major odmah komandantu. Za četvrt sata bile su već poduzete sve potrebne mjere. Javili su samomu general-gubernatoru. Prestupnici su bili teški i zbog njih bi mogli biti ozbiljno ukoreni iz Petrograda. Bilo opravdano ili ne bilo, A-va su ubrajali među političke prestupnike; Kulikov je bio iz »zasebnoga odjeljenja«, to jest arci-prestupnik, i uz to vojnički. Sve dotle još nije bilo primjera da bi netko pobjegao iz »zasebnog odjeljenja«. Sjetili su se tom prilikom da po propisima treba da uz svakoga kažnjenika iz svakog odjeljka budu po dva pratioca, ili bar po jedan za svakog. Tog se propisa nisu držali. Predstoje, dakle, neugodnosti. Razaslali su skoroteče po svim općinama, po svim okolnim mjestascima, da jave o bjeguncima i da svagdje ostave njihov opis. Poslali su kozake u potjeru, u lov; javili i u susjedne kotare i gubernije... Jednom riječju, veoma se uplašili.

Međutim je kod nas u kaznionici nastalo drukčije uzbuđenje. Kako su pridolazili s rada, kažnjenici su odmah doznawali šta se dogodilo. Vijest je obletjela već sve. Svi su je dočekivali nekako neobično, pritajeno radosno. Svima je nekako zadrhtalo srce... Taj slučaj nije samo poremetio monotoni život u kaznionici i raskopao mravinjak, nego je bijeg, i još takav bijeg, nekako srodno odjeknuo u svim dušama i darnuo u njima u davno zaboravljene žice, u svim se srcima uzbibalo nešto kao nada, srčanost, mogućnost da promijene svoju sudbinu. »Ta pobjegli ljudi: zar ne?... « I svak se uz tu misao hrabrio i izazovno gledao druge. Svi se, bar, odjednom nekako uzoholili i počeli bahato gledati potčasnike.

Razumije se, u kaznionicu se odmah sletjeli poglavari. Dovezao se i sam komandant. Naši se ohrabрили i držali se junački, čak ponešto prezirno i nekako šutljivo, strogo ozbiljni, kao da kažu: »Znamo mi obaviti posao.« Dabome, kod nas su odmah naslutili sveopći pohod vlasti. Naslutili su također da će svakako biti pretrage, pa su unaprijed sve posakrivali. Znali su da je vlast u takvim prilikama uvijek naknadno pametna. Tako se i dogodilo: bio je veliki metež; sve su prekopali, sve pretražili i — ništa nisu našli, razumije se. Na popodnevnici rad otpremili kažnjenike pod pojačanom pratnjom. Predveče su stražari počeli svaki čas zalaziti u kaznionicu, prebrojavali kažnjenike dvostruko više nego obično. Pri tom su se prebrojali_ dvaput više nego obično. Zbog toga je opet nastalo komesanje: istjerali

su sve na dvorište i izbrojili ponovno. Onda prebrojili još jedanput, po uzama... Jednom riječju, bilo je mnogo okapanja.

Ali kažnjenici se nisu zabrinuli. Svi su se držali izvanredno slobodno, i, kao što uvijek biva u takvim zgodama, vladali se neobično dostojanstveno cijele te večeri: »Ni za šta se, kao da kažu, ne možete zakvačiti.« Poglavari su, dabome, mislili: »Da nisu u kaznionici preostali saurotnici bjegunaca?« te naložili da se motri na kažnjenike i prisluškuje njihovu razgovoru. Ali kažnjenici su se samo smijali. »Zar je to takav posao da se ostavljaju saurotnici!« »Taj se posao obavlja tiho, a nikako drugačije.« »A i zar je takav čovjek Kulikov, zar je takav čovjek A-v, da u takvu poslu ne bi zameli trag? Uradili su majstorski, ni traga ni glasa. Propatio je taj svijet ljute muke; proći će kroz zatvorena vrata!« Jednom riječju, Kulikovu i A-vu porasla slava; svi su se njima ponosili. Osjećali su da će njihovo junačko djelo doprijeti do najdaljega robijaškog potomstva, preživjeti kaznionicu.

— Majstori! — govore jedni.

— Mislili, eto, da kod nas neće pobjeći. A pobjegli!... priklapaju drugi.

— Pobjegli! — javio se treći, nekako se gospodski ogledajući uokolo. — A tko je pobjegao!... Zar je tebi par?

U drugo bi vrijeme kažnjenik kojega se tiču te riječi zacijelo odgovorio na izazov i zaštitio svoju čast. Ali sada je skromno šutio. »Zaista, i nisu svi takvi kao Kulikov i A-v; pokaži se najprije...«

— Pa zašto mi, braćo, zaista i živimo ovdje? — prekida šutnju četvrti, koji skromno sjedi kraj kuhinjskoga prozora, govori pomalo pjevuckajući nekako raznježeno, ali potajno i samozadovoljno, i dlanom podnima obraz. — Šta smo mi ordje? Živjeli smo, a nismo ljudi, pomrli, a nismo pokojnici. Eeh!

— Posao nije cipela. Ne možeš ga zbaciti s noge. Šta je eeh?

— Pa eto, Kulikov ... — upleo se jedan od žestokih, mlad, žutokljun momčić.

— Kulikov! — prihvatio odmah drugi, a prezirno po gledao ispod oka žutokljunoga momka. — Kulikov! — To dakle znači: ima li mnogo Kulikovih?

— Pa i A-v je, braćo, vještak, haj, vještak!

— Jošte kakav! Taj će i Kulikova omotati oko prsta. Kolut nema krajeva!

— A jesu li oni sada daleko odmakli, braćo, volio bih da znam...

I odmah potekao razgovor o tome jesu li daleko odmakli. I na koju su stranu krenuli. I kuda bi im najbolje bilo otići. I koja je općina najbliža. Našli se ljudi koji poznaju okolicu. Njih su radoznalo slušali. Govorili su o žiteljima susjednih sela i zaključili da to nije zgodan svijet. Blizu grada prepređen je narod! Neće oprostiti kažnjenicima, uhvatit će ih i predati.

— Ovdje, braćo, žive loši seljaci. HUUU, kakvi su seljaci!

— Nevaljali seljaci!

— Sibirac je lija. Ne padaj mu šaka, ubit će te.

— Da, ali naši...

— Dabome, tu već tko nadjača. I naši nisu baš takvi.

— Pa ako ne pomremo, čut ćemo.

— A šta si ti mislio? Da će ih uhvatiti?

— Mislim da ih neće žive uhvatiti! — prihvaća drugi iz među žestokih udarivši desnicom po stolu.

— Hm! Pa kako se već bude okrenulo.

— A evo šta ja, braćo, mislim — prihvaća Skuratov; — da sam ja skitnica, mene ne bi živa uhvatili!

— Zar tebe!

Nastaje smijeh, drugi se pričinjaju kao da neće ni da slušaju. Ali Skuratov se već i zagrijao.

— Ni živa me neće uhvatiti! — prihvaća on energično — to, braćo, često mislim u sebi i sam se sebi divim: provukao bih se valjda kroz pukotinu, a ne bi me uhvatili.

— Samo dok ogladniš, doći ćeš seljaku za kruhom.

Opći hohot.

— Za kruhom? Lažeš!

— A šta ti mlatiš jezikom? Ti i stric Vasja ubili ste kravlju smrt [\[35\]](#), zato ste i dospjeli ovamo.

Hohot sve glasniji. Ozbiljni ljudi gledaju sve više negodujući.

— Ta lažeš! — viče Skuratov — to je o meni nalagao Mikitka, pa i nije o meni nego o Vaski, a mene onda prikrpili. Ja sam Moskovljanin i od djetinjstva sam se uvještio u skitanju. Dok me je još pojac učio pismu, pa bi me povukao za uho: kazuj; »Pomiluj mja, Bože, po velicej milosti tvojeje« i tako dalje... a ja kazujem za njim: »poveli mene k policiji po milosti tvojoj« i tako dalje... Evo, dakle, kako sam još od maloće počeo da radim.

Svi opet zahohotali. A Skuratovu je to i trebalo. On nije mogao da ne zbija budalaština. Nabrzo se okanili njega i prihvatili se opet ozbiljnih razgovora. Rasuđivali su najviše starci i poznavaooci. Nešto mlađi i mirniji samo se radovali gledajući njih i pružali glave da slušaju; u kuhinji se skupila velika grupa; razumije se, potčasnika tu nije bilo. Pred njima sve to ne bi govorili. Između onih koji se osobito raduju, opazio sam jednog Tatarina, Mametku, nevisoka rasta, krupnih jagodica, veoma smiješna lika. Nije gotovo ništa govorio ruski i nije razumijevao

gotovo ništa od onoga što drugi govore, ali je isto onako pružao iza drugih glavu i slušao, uživajući slušao.

— Šta je, Mametka, jakši¹³⁶¹ — zakvačio se za nj od besposlice Skuratov kojega su svi bili odbacili.

— Jakši! Uh, jakši! — promrmljao i sav oživio Mametka, klimajući Skuratovu svojom smiješnom glavom — jakši!

— Neće ih uhvatiti? Jok?

— Jok, jok! — I Mametka zabrblijao opet, ali sada se razmahuje rukama.

— No, pa jakši!

I Skuratov ga kvrcnuo po kapi te mu je nabio na oči, izišao najveselije volje iz kuhinje i ostavio Mametku pomalo začuđenog.

Cijelu sedmicu dana trajale su strogosti u kaznionici, a pojačane potjere i potrage po okolici. Ne znam kako, ali kažnjenici su odmah i točno dobivali sve vijesti o manevrima vlasti izvan kaznionice. Prvih su dana sve vijesti bile u korist bjeguncima: ni traga ni glasa, kao da ih je zemlja progutala. Naši se samo smijuckali. Nestala svaka briga za sudbinu bjegunaca. »Ništa neće naći, nikoga neće uhvatiti!« govorili su kod nas zadovoljni sobom.

— Nema ništa; budalaština!

— Zbogom, do nevidiša!

Znali su kod nas da su digli sve okolne seljake, te paze na sva sumnjiva mjesta, sve šume, sve uvale.

— Besmislica! — govorili naši i podsmijevali se — oni zacijelo imaju čovjeka kod kojega sada žive.

— Svakako imaju! — govore drugi — nisu oni takvi ljudi, svi su unaprijed pripravní.

Pošli i dalje da nagađaju: počeli govoriti da bjegunci možda još i sada sjede u predgrađu, čekaju gdjegod u podrumu dok ne prođe uzbuna i kosa im ne poraste. Proživjet će ondje pol godine, godinu dana, a onda će poći...

Jednom riječju, svi su bili u nekom raspoloženju kao u romanu. Kad odjednom, nekih osam dana poslije bijega, pukao glas da su im natragali trag. Razumije se, odmah je s prezirom odbijena ta nesklapna vijest. Ali te iste večeri glas je potvrđen. Kažnjenici se počeli uzrujavati. Sutradan ujutro počelo se govoriti po gradu da su ih uhvatili te ih dovode. Poslije objeda doznalo se još više potankosti; uhvatili su ih sedamdeset vrsta odatle, u nekom selu. Napokon je stigla točna vijest. Stražmeštar se vratio od majora i izjavio pouzdano da će ih predveče dovesti ravno u stražarnicu kod kaznionice. Nije se više moglo sumnjati.

Teško je ispričati kako se ta vijest dojmila kažnjenika. U prvi mah kao da su se svi rasrdili, onda se snuždili. Onda se promolila neka težnja za porugom. Stali se smijati, ali ne više onima koji hvataju nego uhvaćenima, isprva malo njih, zatim gotovo svi, osim nekih ozbiljnih i tvrdih koji su mislili samostalno i nisu ih bunile poruge. Oni su prezirno gledali lakoumnost mase i šutjeli.

Jednom riječju, koliko su prije Kulikova i A-va uznosili, sada su ih ponizivali, čak i uživajući ponizivali. Baš kao da su nečim sve uvrijedili. Pripovijedali su prezirno da su neobično poželjeli jesti, da nisu otrpjeli glad te su otišli u selo, seljacima, da mole kruha. To je već bio posljednji stupanj poniženja za skitnicu.

Ali te pripovijesti nisu bile istinite. Bjegunce su bili natragali; oni se sakrili u šumi, a šumu sa svih strana opkolili. Kad su vidjeli da se ne mogu spasti, predali se sami. Ništa im drugo nije preostalo.

Ali kad su ih naveče zaista doveli, svezanih ruku i nogu, sa žandarima, povrvjeli svi robijaši prema vrljikama da gledaju šta će od njih raditi. Razumije se, nisu ništa vidjeli, nego samo majorovu i komandantovu kočiju pred stražarnicom. Bjegunce zatvorili u samicu, okovali i odmah sutradan predali sudu.

Poruge i prezir kažnjenika nabrzo prestadoše i sami. Doznali su potanje, doznali da se nije moglo ništa drugo nego se predati, i svi počeli sa simpatijama pratiti kako dalje proces teče pred sudom.

— Odrapit će im tisuću — govore jedni.

— Otkud tisuću! — govore drugi — utuči će ih. A-vu će možda tisuću, ali onoga će utuči, jer je, braco moj, iz zasebnoga odjeljka.

Ali nisu pogodili. A-va je dopalo svega pet stotina; uzeli su u obzir njegovo dotadašnje dobro vladanje i što je to prvi prestupak. Kulikovu su dali, čini mi se, tisuću i po. Izbili su ih prilično milosrdno. Kao razboriti ljudi nisu pred sudom nikoga upleli, govorili su jasno, točno, kazali da su pobjegli ravno iz tvrđave, nisu zalazili nikamo. Najviše mi je bilo žao Kollera: sve je izgubio, posljednje svoje nade, izvukao više od svih, čini mi se dvije tisuće, te ga otpremili nekamo za kažnjenika, ali ne u našu kaznionicu. A-va su kaznili slabo, požalili ga; pomogli su tome liječnici. Ali se on junačio i na sav glas govorio u bolnici da se sada već na sve dao, na sve je pripravan i još će štošta uraditi. Kulikov se vladao kao i prije, to jest ozbiljno, pristojno, i kad se nakon kazne vratio u kaznionicu, bio je naoko takav kao da nikad nije ni odlazio. Ali nisu ga tako gledali kažnjenici: mada je Kulikov uvijek i svagdje znao da se drži, kažnjenici ga prestadoše nekako u duši cijeniti, počeli se prema njemu vladati kao prema sasvim jednakom. Jednom riječju, od toga je bijega Kulikovu veoma potamnijela slava. Tako mnogo znači među ljudima uspjeh.

X

ODLAZAK S ROBIJE

Sve se to dogodilo već posljednje godine moga robijanja. Te se posljednje godine sjećam gotovo isto kao i prve, osobito posljednjih dana u kaznionici. Ali šta bih i govorio o potankostima! Sjećam se samo kako mi je te godine, uza svu moju nestrpljivost da se što prije završi rok, lakše bilo živjeti nego svih predašnjih godina progonstva. Prvo, među kažnjenicima sam već imao mnogo prijatelja i drugova koji su napokon zaključili da sam dobar čovjek. Mnogi su mi od njih bili odani i iskreno me voljeli. Pionir je gotovo zaplakao kad je mene i moga druga pratio iz kaznionice, i, kad smo mi, zatim, već nakon izlaza, još cijeli mjesec dana živjeli u tom gradu, u jednoj erarskoj zgradi, dolazio gotovo svaki dan tek da nas pogleda. Ali bilo je i surovih lica, neprijaznih sve do kraja, kojima je, čini se, teško bilo progovoriti sa mnom i riječ — bog bi znao zašto. Činilo se da između nas stoji neka pregrada.

U posljednje sam vrijeme imao uopće više olakšica nego za sve vrijeme robovanja. U tom su mi se gradu među vojnim službenicima našli znanci, i čak nekadašnji školski drugovi. Obnovio sam druženje s njima. Uz njihovu pomoć smogao sam više novaca, mogao sam pisati u zavičaj, a dolazio sam i do knjiga. Već nekoliko godina nisam pročitao nijedne knjige, i teško je opisati onaj neobičan dojam i uzbuđenje poslije prve knjige pročitane u kaznionici. Sjećam se, počeo sam čitati naveče kad su zatvorili uze, i čitao sam cijelu noć do zore. Bio je jedan broj nekog časopisa. Kao da mi je doletjela vijest s drugoga svijeta; sav predašnji život jasno i bistro iskrsnuo je preda mnom, i ja sam nastojao da po pročitanoj pogodim jesam li mnogo zaostao za tim životom. Jesu li mnogo proživjeli oni ondje dok mene nema, šta ih sada uzbuđuje, kakva ih pitanja sada zanimaju? Hvatao sam se za riječi, čitao između redaka, nastojao da nalazim tajnovit smisao, aluzije na prošlost; tražio sam tragove onoga što je prije, za moje vrijeme, uzbuđivalo ljude, i kako mi je tužno bilo sada u zbilji priznati koliko sam postao tuđinac u novom životu, odrezani komad. Treba se priučavati na novo, upoznavati se s novim naraštajem. Osobito sam se bacio na članak pod kojim sam našao ime znanca, nekad bliskoga ...

Ali, već se ore i nova imena: javili se novi trudbenici, i ja sam se pomamno žurio da se s njima upoznam, pa mi je bilo žao što je preda mnom tako malo knjiga i što je tako teško doći do njih. A prije, za prijašnjega majora-upravitelja, bilo je čak i opasno nositi knjige u kaznionicu. U slučaju pretrage ispitivali bi zacijelo: »Otkud knjige? Gdje si ih dobio? Imaš, dakle, veza?...« A šta sam mogao da

odgovaram na takva pitanja? I zato sam, živeći bez knjiga, i nehotice ronio u sebe, zadavao sebi pitanja, nastojao da ih riješim, mučio se njima gdje kad ... Ali sve se to i ne može ispričati!...

Ušao sam u kaznionicu zimi, i zato isto tako zimi treba da budem oslobođen, onoga istog dana u mjesecu kad sam došao. Kako sam nestrpljivo očekivao zimu, kako sam uživajući gledao potkraj ljeta kako vene list na drvetu i kako se trava suši na stepi. Ali, eto, već i prošlo ljeto, zahujao jesenski vjetar; evo već počeo da provijava prvi snijeg... Došla, napokon, ta zima, davno očekivana! Srce mi gdje kad počinjalo muklo i snažno kucati od velike slutnje o slobodi. Ali, začudo, što je dalje protjecalo vrijeme i što se više približavao rok, to sam postajao sve strpljiviji. Posljednjih dana čak sam se začudio i prekorio se: učinilo mi se da sam postao posve hladnokrvan i ravnodušan. Mnogi kažnjenici, koji bi se u neradno vrijeme sastajali sa mnom, zapodijevali bi razgovor i čestitali mi:

— Eto ćete, prijatelju Aleksandre Petroviču, izići na slobodu, skoro, skoro. Ostavit ćete same nas sirotane.

— A šta, Martinove, hoćete li vi skoro? — odgovaram ja.

— Zar ja! Ah šta! Sedam ću godina izdirati...

I uzdahne za se, stane, pogleda rastreseno kao da se zagledava u budućnost...

Jest, mnogi su mi iskreno i radosno čestitali. Učinilo mi se kao da su se i svi počeli prijaznije vladati prema meni. Očito sam već postajao čovjek koji nije njihov; već su se rastajali sa mnom. K-činski, Poljak plemić, tih i krotak mladić, volio je kao i ja u neradno vrijeme mnogo hodati po dvorištu. Mislio je da će čistim zrakom i kretanjem očuvati zdravlje i naknaditi svu škodljivost zagušljivih kaznioničkih noći.

— Nestrpljivo očekujem vaš izlaz — rekao mi je smiješeći se kad sam ga jednom sreo na šetnji — kad iziđete, *onda ću znati da mi do izlaza preostaje točno godina dana.*

Spomenut ću ovdje uzgred da se, zbog maštanja i duge odvičke, sloboda činila u nas u kaznionici nekako slobodnijom od istinske slobode, one koja zaista postoji u zbilji. Kažnjenici su preuveličavali pojam o zbiljskoj slobodi, a to je tako prirodno, tako prirođeno svakomu kažnjeniku. Kakav god odrpani časnički služak smatrao se kod nas gotovo za kralja, gotovo za ideal slobodna čovjeka, kad se usporedi sa kažnjenicima, jer je hodao neobrijan, bez okova i bez pratnje.

Uoči posljednjeg dana, po sumraku, obišao sam posljednji put uz vrljike cijelu našu kaznionicu. Koliko sam tisuća puta obišao te vrljike za tih godina! Ovuda sam, iza uza, tumarao prve godine svoga robijanja, sam samcat, sirotan, utučen. Sjećam se kako sam tada računao koliko mi ostaje tisuća dana. Gospode Bože, kako je to

davno bilo! Evo ovdje, u ovom kutu, živio je u ropstvu naš orao; evo ovdje sam često sretao Petrova. I sada on ne odustaje od mene. Pritrkuje, te, kao da mi pogađa misli, šuteći ide pokraj mene i kao da se u sebi nečemu čudi.

U mislima sam se opraštao s tim potamnjenim uzama od sasječenih brvana. Kako su me se nemilo dojmile tada, u prvo vrijeme! Valjda su i one sada starije nego onda; ali to ne zapažam. I kolika je mladost uludo pokopana među tim stijenama, koliko je velikih snaga propalo ovdje utaman! Ta treba sve da se kaže: taj je narod bio neobičan narod. To možda i jesu najdarovitiji, najsnažniji ljudi od svega našeg naroda. Ali pogiboše uludo jake snage, pogiboše neprirodno, nezakonito, u nepovrat. A tko je kriv?

Jest, tko je kriv?

Sutradan izjutra, još prije polaska na rad, čim je stalo svitati, obišao sam sve uze da se oprostim od svih kažnjenika. Mnogo se žuljevitih, snažnih ruku pružilo prijazno prema meni. Neki su mi stiskali ruke sasvim drugarski, ali takvih nije bilo mnogo. Drugi su već vrlo dobro shvaćali da ću odmah biti posve drugačiji čovjek. Znali su da imam u gradu poznanstvo, da ću se odmah odavde otputiti *gospodi* i sjesti uz tu gospodu kao jednak. Razumijevali su to i opraštali se sa mnom doduše prijazno, doduše ljubazno, ali nipošto kao s drugom, nego kao s gospodinom. Gdje koji su se odvrćali od mene i bahato odbijali da se sa mnom oproste. Neki čak i pogledali s nekakvom mržnjom.

Odbubnjao bubanj, i svi se otputili na rad, a ja ostao kod kuće. Sušilov je ustao toga jutra gotovo ranije od svih, te se sav upeo da dospije i meni skuhati čaj. Jadni Sušilov! Zaplakao kad sam mu poklonio svoje kažnjeničke tralje, košulje, ovoje ispod okova i nešto novaca. »Ne treba meni to, ne treba to! — govorio je i s teškom mukom suzdržavao svoje drhtave usne — kako će meni biti kad vas izgubim, Aleksandre Petroviču? S kim ću ovdje ostati kad vas ne bude?«

Posljednji put sam se oprostio i s Akimom Akimičem.

— Eto, i vi ćete skoro! — reći ću mu.

— Još dugo, još vrlo dugo moram biti ovdje — mrmljao je i stiskao mi ruku. Ja mu poletio, ogrlio ga i mi se poljubili.

Desetak časaka nakon odlaska kažnjenika, iziđosmo i mi iz kaznionice da se nikad ne vratimo u nju — ja i moj drug s kojim sam došao. Trebalo je da odemo ravno u kovačnicu da nam raskuju okove. Ali više nas nije pratio stražar s puškom: otišli smo s potčasnikom. Raskovali su nas sami naši kažnjenici u inženjerskoj radionici. Počeka sam dok ne raskuju druga, a onda prišao i sam nakovnju. Kovači me okrenuli da mi budu s leđa, digli mi odostrag nogu, metnuli je na nakovanj... Vrzli se, htjeli da urade spretnije, bolje.

— Klin, klin zavini najprvo!... — naređuje najstariji — namjesti ga, eto tako, dobro .. Udri sada čekićem ...

Okovi spadoše. Digoh ih ... Htio sam da ih podržim u ruci, da ih pogledam posljednji put. Kao da se čudim sada da su maloprije bili na mojim nogama.

— Pa zbogom! Zbogom! — govore kažnjenici otržitim, prostim, ali nekako zadovoljnim glasovima.

Jest, zbogom! Sloboda, nov život, uskrsnuće iz mrtvih... Divna li časa!

Kraj

[{1}](#) Do Petra Velikog prijestolnica Rusije je bila Moskva,a kasnije Petrograd.Međutim Moskvu su i kasnije nazivali prijestolnicom.

[{2}](#) Mitsko biće — ptica — Prim. Prev.

[{3}](#) U toku osvajanja Kavkaza bilo je plemenskih poglavica koji su priznavali rusku vlast. Njih su nazivali mirnim. —Prim.prev

[{4}](#) Vojničke djece.

[{5}](#) Poljski revolucionar Aleksandar Mirecki bio je 1846. osuđen na deset godina robije. On se spominje i u pripovijetci Dostojevskoga »Seljak Marej«

[{6}](#) Finkinje.

[{7}](#) Isus.

[{8}](#) Grivenik: srebrni novac od 10 kopjejk. — Prev.

[{9}](#) Grad u Sibiru.

[{10}](#) Tako je narod zvao Petrograd.

[{11}](#) S. F. Ehirov koji je bio osuđen kad i Dostojevski.

[{12}](#) O Napoleonu III.

[{13}](#) Židovski praznik (subota).

[{14}](#) Žele od mlijeka ili šlaga i šećera.

[{15}](#) Копить znači skupljati, gomilati, štedjeti.

[{16}](#) Popularni vodvilj P. P. Grigorjeva.

[{17}](#) Za sebe (fra.)

[{18}](#) Narodni ples.

[{19}](#) Vrsta — mjera za dužinu: 1066,781 m.

[{20}](#) Lik iz Gogoljeva romana »Mrtve duše«.

[{21}](#) Izraz stvoren po imenu Gogoljevog junaka Manjilova iz »Mrtvih duša«.

[{22}](#) Marquis de Sade (1740.-1814.) francuski književnik. U svojim djelima je opisivao mračne porive za psihičkim i fizičkim mučenjem:

[{23}](#) Marquise de Brinvilliers (1630.-1676.); Otrovala je više ljudi među kojima i vlastitiog oca i dva brata.Na koncu je uhvaćena i nakon mučenja smaknuta.

[{24}](#) Misli se šiba!

[{25}](#) To jest, u šumi gdje pjeva kukavica. Hoće da kaže da su i oni skitnice.

[{26}](#) To je znak najveće sramote za djevojku. Aluzija da je nepoštena.

[{27}](#) Revizor, nadzornik.

[{28}](#) To jest istukao.

[{29}](#) Sobar.

[{30}](#) Osam centimetara.

[{31}](#) Loptica, kuglica.

[{32}](#) Slatki desert sa šlagom, šećerom i želatinom.

[{33}](#) Mrzim te razbojнике (fra.)

[{34}](#) »Po milosti božjoj« to je izraz kojim se u moje vrijeme, doslovno, služio ne samo naš major nego i mnogi niži časnici, većinom oni koji su bili potčasnici. — F. D.

[{35}](#) To znači ubili su nekog seljaka ili seljanku sumnjajući da su po vjetru bacali čini od kojih skapava stoka. Znali smo jednog takvog ubojicu. — F. D.

[{36}](#) Dobro, valjano.